

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİN EĞİTİMİ)
ANABİLİM DALI

**II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ SİBYAN/İPTİDAİ VE
RÜŞTİYE MEKTEPLERİNDE AHLÂK EĞİTİM VE
ÖĞRETİMİ
(1908-1918)**

Doktora Tezi

Muhammed Ali YAZIBAŞI

ANKARA – 2014

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİN EĞİTİMİ)
ANABİLİM DALI

**II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ SİBYAN/İPTİDAİ VE
RÜŞTİYE MEKTEPLERİNDE AHLÂK EĞİTİM VE
ÖĞRETİMİ
(1908-1918)**

Doktora Tezi

Muhammed Ali YAZIBAŞI

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Recai DOĞAN

ANKARA - 2014

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİN EĞİTİMİ)
ANABİLİM DALI

**II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ SİBYAN/İPTİDAİ VE RÜŞTİYE
MEKTEPLERİNDE AHLÂK EĞİTİM VE ÖĞRETİMİ
(1908-1918)**

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Recai DOĞAN

Tez Jüri Üyeleri

<u>Adı ve Soyadı</u>
Prof. Dr. M. N. S. SELÇUK
Prof. Dr. Mehmet Ördemir
Prof. Dr. Recai Doğan
Yrd. Doç. Dr. Remiye EGE
Yrd. Doç. Dr. M. Cahit ARPACI

<u>İmza</u>
M. Selçuk
M. Ördemir
Recai Doğan
Remiye EGE
M. Cahit ARPACI

Tez Sınav Tarihi...22.08.2014

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (...../...../2014)

Muhammed Ali YAZIBAŞI

ÖNSÖZ

Genellikle siyasi tarihte 1908-1918 yılları arası II. Meşrutiyet dönemi olarak adlandırılır. Süre olarak kısa olmasına rağmen bu dönemde alınan kararlar, yaşanan olaylar ve tartışılan konular Cumhuriyet döneminin şekillenmesine etki etmiştir. II. Meşrutiyet dönemi, 18. yüzyıldan itibaren başlayan Tanzimat, I. Meşrutiyet ve II. Abdülhamit dönemlerinde yapılan Osmanlı modernleşmesinin ve batılılaşmasının en üst seviyeye ulaştığı nokta olarak görülebilir.

Devletler belirlediği ideal vatandaşı yetiştirmek için eğitim ve kültür politikaları oluştururlar. Bu politikalarını okullar ve okullarda okutulan ders kitaplarıyla uygulamaya koymuşlardır. II. Abdülhamit dönemine son veren İttihat ve Terakki Hükümeti de aynı yöntemi izlemiştir. İttihatçılar, beğenmeyip yerine geçtiği II. Abdülhamit yönetiminin izlerini yok etmek ve kendi meşruiyetini kabul ettirebilmek için eğitim politikasında değişikliğe gitmiştir. Eğitim politikasındaki bu değişiklik örgün eğitim kurumlarında yapılan ahlâk eğitiminin içeriğinin değişmesine, ahlâk anlayışının temellendirilme noktasında değişikliğe neden olmuştur. Ayrıca bu dönemde ahlâk eğitiminde kullanılan eğitim stratejileri, modelleri, yöntem ve teknikleri iktidarın eğitim politikasından etkilenmiştir.

II. Meşrutiyet dönemi Cumhuriyet dönemine yakın olması nedeniyle günümüz ahlâk eğitimini anlamak ve yorumlamak için bu dönemde hangi ahlâk anlayışının benimsendiği, bunların okullarda verilen ahlâk eğitime nasıl yansıdığını araştırmak oldukça önem arz etmektedir. II. Meşrutiyet dönemi boyunca iptidai ve rüştiye mekteplerinde uygulanan ahlâk eğitimi anlayışlarının değerlendirildiği bu araştırma, söz konusu dönemin iptidai ve rüştiye mekteplerinin ders programlarına,

ahlâk derslerinde okutulan ahlâk risalelerine, dönemin eğitime yön veren şahsiyetlerinin eğitim ve ahlâkla ilgili görüşlerine, dönemin başta gelen fikir akımları Batıcılık, Türkçülük ve İslamcılık akımlarının ahlâk anlayışlarına dayanmaktadır.

Araştırmada II. Meşrutiyet döneminde iptidai ve rüştiye mekteplerinde verilen ahlâk eğitiminin nasıl olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunu yaparken dönemin iktidarının, fikir akımlarının, önde gelen eğitimcilerin ve ahlâkçıların ahlâk anlayışlarının okul ve ders kitaplarına etkileri de ortaya konulmaya gayret edilmiştir. Söz konusu tespitin ortaya çıkması için II. Meşrutiyet dönemi iptidai ve rüştiye mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinden üçer tane seçilerek çalışmada kullanılmıştır.

Tez üç bölüm, sonuç ve değerlendirmeden oluşmaktadır. Birinci bölümde Klasik Osmanlı dönemi, Tanzimat dönemi ve II. Abdülhamit dönemi ahlâk eğitim ve öğretimi, II. Meşrutiyet dönemi fikir akımlarının (Osmanlıcılık, Türkçülük, İslamcılık ve Batıcılık) ahlâk anlayışlarına yer verilmektedir.

İkinci bölümde iptidai ve rüştiye mekteplerinin tarihi gelişimlerine, II. Meşrutiyet'ten önce ve II. Meşrutiyet dönemi'nde iptidai ve rüştiye mekteplerinin ders programlarındaki ahlâk derslerinin tespitine yer verilmektedir.

Üçüncü bölümde iptidai mekteplerinde okutulan “Malumât-ı Ahlâkiye ve Vataniye”, “Malumât-ı Ahlâkiye, Medeniye, Tarihiye, Diniye” ve “Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye” ve rüştiye mekteplerinde okutulan “Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye”, “Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye”, “Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye” adlı ahlâk risalelerinin biçimsel özelliklerine ve içeriğine yer verilmektedir.

Bu çalışmanın her aşamasında yanımda olan, her türlü desteğini esirgemeyen, kıymetli hocam sayın Prof. Dr. Recai DOĞAN’a, Tez İzleme Komitesi Üyeleri sayın Prof. Dr. Mualla SELÇUK ve Prof. Dr. Mehmet ÖZDEMİR ile doktora tez savunma jüri üyeleri Yrd. Doç Dr. Remziye EGE ve Yrd. Doç. Dr. Mücahit ARPACI’ya teşekkürü bir borç bilirim.

Ayrıca akademik çalışmam boyunca her zaman yanımda olan, maddi ve manevi desteğini her zaman yüreğimde hissettiğim eşsiz eşime ve oğlumuz Muhammed Ali YAZIBAŞI’na teşekkürü borç bilirim.

Muhammed Ali YAZIBAŞI

Ankara - 2014

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR	xi
TABLolar LİSTESİ.....	xiii
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Problemi	1
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	5
3. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları	7
4. Araştırma Soruları	8
5. Araştırmanın Yöntemi.....	9

I. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET ÖNCESİ VE II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

OSMANLI'DA AHLÂK EĞİTİM VE ÖĞRETİMİ

A. II. MEŞRUTİYET ÖNCESİ OSMANLI'DA AHLÂK EĞİTİM VE ÖĞRETİMİ.....	11
1. Klasik Osmanlı Dönemi Ahlâk Eğitim ve Öğretimi	11
2. Tanzimat Dönemi Ahlâk Eğitim ve Öğretimi	16
3. II. Abdülhamit Dönemi Ahlâk Eğitim ve Öğretimi	19
B. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ OSMANLI'DA AHLÂK EĞİTİM VE ÖĞRETİMİ.....	26
1. Osmanlıcılık	30
2. İslamcılık	35
3. Türkçülük	41
4. Batıcılık	48

II. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ SIBYAN/İPTİDAİ İLE RÜŞTİYE

MEKTEPLERİNİN TARİHİ GELİŞİMİ VE DERS

PROGRAMLARINDA AHLÂK DERSLERİ

A. SIBYAN/İPTİDAİ VE RÜŞTİYE MEKTEPLERİNİN TARİHİ GELİŞİMİ	58
1. Sıbyan/İptidai Mektepleri	58
2. Rüştîye Mektepleri	73
B. SIBYAN/İPTİDAİ VE RÜŞTİYE MEKTEPLERİNİN DERS	
PROGRAMLARINDA AHLÂK DERSLERİ	83
1. II. Meşrutîyet Öncesi Sıbyan/İptidai Ders Programlarında Ahlâk Dersleri	83
2. II. Meşrutîyet Dönemi Sıbyan/İptidai Ders Programlarında Ahlâk Dersleri ..	113
3. Rüştîye Mekteplerinin Ders Programında Ahlâk Dersleri	128

III. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ İPTİDAİ VE RÜŞTİYE

MEKTEPLERİNDE OKUTULAN AHLÂK KİTAPLARI

A. İPTİDAİ MEKTEPLERİNDE OKUTULAN AHLAK KİTAPLARININ	
TANITIMI	148
1. İptidai Mekteplerinde Okutulan Ahlâk Risalelerinin Fiziki Özellikleri.....	151
1.1. Malumât-ı Ahlâkiye ve Vataniye.....	151
1.1.1. Künyesi	151
1.1.2. Amacı.....	151
1.1.3. Fiziksel Özellikleri.....	152
1.1.3.1. Kitabın Dış Görünüşü.....	152
1.1.3.2. Yazı Büyüklüğü.....	152
1.1.4. Dil ve Anlatım Özellikleri	153
1.1.4.1. Cümle Yapıları	153
1.1.4.2. Paragraf Yapıları	154
1.1.4.3. Anlatımda Kullanılan Örnekler	154
1.2. Malumât-ı Ahlâkiye, Medeniye, Tarihiye, Diniye	155
1.2.1. Künyesi	155
1.2.2. Amacı.....	155

1.2.3. Fiziksel Özellikleri.....	156
1.2.3.1. Kitabın Dış Görünüşü.....	156
1.2.3.2. Yazı Büyüklüğü.....	157
1.2.4. Dil ve Anlatım Özellikleri	157
1.2.4.1. Cümle Yapıları	158
1.2.4.2. Paragraf Yapıları	158
1.2.4.3. Anlatımda Kullanılan Örnekler	158
1.3. Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye.....	159
1.3.1. Künyesi	159
1.3.2. Amacı.....	159
1.3.3. Fiziksel Özellikleri.....	160
1.3.3.1. Kitabın Dış Görünüşü.....	160
1.3.3.2. Yazı Büyüklüğü.....	160
1.3.4. Dil ve Anlatım Özellikleri	161
1.3.4.1. Cümle Yapıları	161
1.3.4.2. Paragraf Yapıları	162
1.3.4.3. Anlatımda Kullanılan Örnekler	162
2. Kullanılan Kaynakların Bilimselliği	163
3. Değerlerin İşlenişi	167
4. İçerik Açısından İncelenmesi	173
4.1. Teşvik Edilen Değerler	175
4.1.1. Çalışkan Olmak.....	175
4.1.2. Sabırlı ve Sebatkâr Olmak	178
4.1.3. Cesur Olmak	180
4.1.4. Yardımsever Olmak	181
4.1.5. Tasarruf Etmek.....	182
4.1.6. Büyüklere Karşı Saygılı Olmak	184
4.1.7. İtaatkâr Olmak	185
4.1.8. Eğitimin Önemi.....	188
4.1.9. Fedakâr Olmak	190
4.2. Kaçınılması Gereken Davranışlar	191
4.2.1. İçki İçmek	192

4.2.2. Yalan Söylemek	193
4.2.3. Hiddet.....	194
4.2.4. Tembellik Etmek.....	196
4.2.5. Kibir ve Gurur	197
5. Kişinin Görev ve Sorumlulukları	198
5.1. Kişinin Allah’a Karşı Görevleri.....	199
5.2. Kişinin Kendisine Karşı Görevleri	200
5.2.1. Temizlik	201
5.2.2. Terli İken Su İçmemek.....	202
5.2.3. Jimnastik (İdman)	203
5.3. Kişinin Ailesine Karşı Görevleri	204
5.3.1. Aile.....	204
5.3.2. Evladın Anne-Babasına Karşı Görev ve Sorumlulukları.....	206
5.3.3. Kardeşlerin Birbirlerine Karşı Görev ve Sorumlulukları.....	207
5.3.4. Efendilerin Hizmetçilerine Karşı Görev ve Sorumlulukları	208
5.3.5. Hizmetçilerin Efendilerine Karşı Görev ve Sorumlulukları	209
5.4. Kişinin Devletine Karşı Görev ve Sorumlulukları	210
5.4.1. Vatanını Sevmek	210
5.4.2. Oy Kullanmak	211
5.4.3. Vergi Vermek.....	212
5.4.4. Askerlik Yapmak	213
6. Kişinin Bütün İnsanlığa Karşı Görev ve Sorumlulukları	214
7. Kişinin Hayvanlara Karşı Görev ve Sorumlulukları	215
B. RÜŞTİYE MEKTEPLERİNDE OKUTULAN AHLAK KİTAPLARININ	
TANITIMI	219
1. Rüştîye Mekteplerinde Okutulan Ahlâk Risalelerinin Fiziki Özellikleri.....	220
1.1. Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye	221
1.1.1. Künyesi	221
1.1.2. Amacı.....	221
1.1.3. Fiziksel Özellikleri.....	221
1.1.3.1. Kitabın Dış Görünüşü.....	222
1.1.3.2. Yazı Büyüklüğü.....	222

1.1.4. Dil ve Anlatım Özellikleri	222
1.1.4.1. Cümle Yapıları	222
1.1.4.2. Paragraf Nitelikleri	223
1.1.4.3. Anlatımda Kullanılan Örnekler	223
1.2. Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri	223
1.2.1. Künyesi	223
1.2.2. Amacı	223
1.2.3. Fiziksel Özellikleri	224
1.2.3.1. Kitabın Dış Görünüşü	224
1.2.3.2. Yazı Büyüklüğü	224
1.2.4. Dil ve Anlatım Özellikleri	225
1.2.4.1. Cümle Yapıları	225
1.2.4.2. Paragraf Nitelikleri	225
1.2.4.3. Anlatımda Kullanılan Örnekler	225
1.3. Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye	226
1.3.1. Künyesi	226
1.3.2. Amacı	226
1.3.3. Fiziksel Özellikleri	227
1.3.3.1. Kitabın Dış Görünüşü	227
1.3.3.2. Yazı Büyüklüğü	227
1.3.4. Dil ve Anlatım Özellikleri	227
1.3.4.1. Cümle Yapıları	228
1.3.4.2. Paragraf Nitelikleri	228
1.3.4.3. Anlatımda Kullanılan Örnekler	228
2. Kullanılan Kaynakların Bilimselliği	229
3. Değerlerin İşlenişi	232
4. İçerik Açısından İncelenmesi	235
4.1. Teşvik Edilen Değerler	238
4.1.1. Çalışkan Olmak	238
4.1.2. Azim ve Metanet	239
4.1.3. Tevazu	241
4.1.4. Akrabalara Saygı	241

4.1.5. Adaletli Olmak.....	242
4.1.6. Hoşgörülü Olmak.....	243
4.1.7. İtaatkâr Olmak	244
4.1.8. İlim Öğrenmek	245
4.1.9. Kişisel Teşebbüs (Teşebbüs-i Şahsi)	247
4.2. Kaçınılması Gereken Davranışlar.....	248
4.2.1. Taassup	248
4.2.2. İçki İçmek	249
4.2.3. Yalan Söylemek	249
4.2.4. Kibir ve Haset	250
4.2.5. Tembellik	251
4.2.6. İntihar Etmek	253
5. Kişinin Görev ve Sorumlulukları	254
5.1. Kişinin Kendisine Karşı Görevleri	255
5.1.1. Beden İle İlgili Görevleri	255
5.1.2. Nefis İle İlgili Görevleri.....	258
5.2. Kişinin Ailesine Karşı Görev ve Sorumlulukları.....	258
5.2.1. Aile.....	258
5.2.2. Eşlerin Birbirlerine Karşı Görev ve Sorumlulukları.....	260
5.2.3. Evladın Anne ve Babasına Karşı Görev ve Sorumlulukları	261
5.2.4. Kardeşlerin Birbirlerine Karşı Vazifeleri.....	263
5.2.5. Efendilerin Hizmetçilere Karşı Vazifeleri	263
5.2.6. Hizmetçilerin Efendilerine Karşı Vazifeleri	264
5.3. Kişinin Devletine Karşı Görev ve Sorumlulukları	265
5.3.1. Vatanını Sevmek.....	266
5.3.2. Milletini Sevmek.....	266
5.3.3. Askerlik Yapmak	268
5.3.4. Vergi Vermek.....	269
5.3.5. Memurluk Hizmeti.....	269
6. Bütün İnsanlığa Karşı Vazifeler	271
7. Kişinin Hayvanlara Karşı Görevleri.....	272
8. Görgü Kuralları (Adab-ı Muaşeret).....	273

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	276
KAYNAKÇA	286
EKLER.....	303
EK 1: Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri	303
EK 2: Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri adlı ahlâk risalesinden bir bölüm.....	304
EK 3: Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye	305
EK 4: Ahmed Cevad, Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye.....	306
EK 5: Mehmet Hazık, Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye.	307
EK 6: Mektepte Terbiyeyi Ahlâkiye ve Vataniye.....	308
EK 7: Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri adlı ahlâk risalesinden bir bölüm.....	309
EK 8: Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri adlı ahlâk risalesinin iç kapağı	310
EK 9: Malumât-ı Medeniye	311
ÖZET.....	312
ABSTRACT	314

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DEM	: Değerler Eğitimi Merkezi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İ.DH	: İrade-i Dâhiliye
İ.MMS	: İrade Meclis-i Mahsus
İ.MVL	: İrade Meclis-i Vâlâ
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
MF. İBT	: Maârif Nezâreti Tedrisat-ı İbtidâiye Kalemi
MF. MKB	: Maârif Nezâreti Maârif-i Kataloğu
MUN	: Maârif-i Umûmiye Nezâreti
MÜİFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TCTA	: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı

vs.	: Vesaire
Y.A.Hus.	: Yıldız Hususi Evrakı
Y.A. Res	: Yıldız Sadâret Resmî Maruzat Erakı
Y.EE.	: Yıldız Esas Evrakı
Y. MYV.	: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Yay.	: Yayınları
YKY	: Yapı Kredi Yayınları

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. 1868 yılı Sıbyan Mekteplerinin Islahatına Dair Nizamnâme Layihası’da Sıbyan Mekteplerine ait Ders Programı.....	92
Tablo 2. 5 Haziran 1876 Tarihli Düzenleme ile Sıbyan Mekteplerinde Okutulan Dersler ve Saatleri.....	96
Tablo 3. 1880 Senesinde Üç Yıllık İptidai Mekteplerde Uygulanan Dersler ve Saatleri	97
Tablo 4. 1882 Yılında İptidai Mektepleri İçin Hazırlanan Ders Programı	98
Tablo 5. 1887 Yılında Şeyhülislam Ahmet Efendi’nin Kız Sıbyan Mektepleri İçin Hazırlattığı Ders Programı.....	99
Tablo 6. 1887 Yılında Erkek Sıbyan Mektepleri İçin Hazırlanan Program.....	100
Tablo 7. 1891 Tarihinde İptidai Mektepler İçin Hazırlanan Program Taslağı.....	102
Tablo 8. 1891 Yılında İstanbul ve Kasabat İptidai Mektepleri İçin Hazırlanan Ders Programı	103
Tablo 9. Taşra Köy Mekteplerine Mahsus Olmak Üzere Maârif Nezaret-i Celilesi’nce Hazırlanan Ders Programı	104
Tablo 10. 1898 Tarihli Dersaadet ile Kasabatta Bulunan Zükur ve İnâs Mekâtib-i İptidaiyesine Mahsus Müfredat Programı	105
Tablo 11. 1899 Tarihli Dersaadet ile Kasabatta Bulunan Zükur ve İnâs Mekâtib-i İptidaiyesine Mahsus Müfredat Programı	106
Tablo 12. 1900 Tarihli Dersaadet ile Kasabatta Bulunan İptidai Mekteplerine Mahsus Müfredat Programı	107
Tablo 13. 1900 Tarihli Kurra Mekâtib-i İptidâiyesine Mahsus Müfredât Programı	108
Tablo 14. 1902 Senesinde Hazırlanan Rapora Göre Köy Mektepleri için Tasarlanan Program	110
Tablo 15. 1902 Senesinde Kasaba Mekâtib-i İptidaiyesi İçin Hazırlanan Muadil Program	111
Tablo 16. Maârif Nazırı Mustafa Haşim Paşa’nın Başkanlığındaki Komisyonun İbtidailer İçin Hazırlamış Olduğu Ders Programı	112

Tablo 17. 1910-1911 Öğretim Yılında Eğitim Süresinin Üç Yıl Olduğu İlköğretim Okullarına Ait Ders Programı.....	116
Tablo 18. 1910-1911 Öğretim Yılında Köy Mekatib-i İptidaiyesine Ait Ders Programı	117
Tablo 19. 1913 Müfredat Programına Göre Bir Dershâneli ve Bir Muallimli İptidai Mektepler Ders Programı	120
Tablo 20. 1913 Müfredat Programına Göre İki Dershâneli ve İki Muallimli İptidai Mektepler Ders Programı	121
Tablo 21. 1914 Müfredat Programına Göre Üç Dershâneli ve Üç Muallimli İptidai Mektepler Ders Programı	122
Tablo 22. 1914 Müfredat Programına Göre Dört Dershâneli ve Dört Muallimli İptidai Mektepler Ders Programı	123
Tablo 23. 1914 Müfredat Programına Göre Beş Dershâneli ve Beş Muallimli İptidai Mektepler Ders Programı	124
Tablo 24. 1914 Tarihli Müfredat Programına Göre Altı Dershâneli ve Altı Muallimli İptidai Mektepler Ders Programı	125
Tablo 25. 1914 Tarihli Müfredat Programına Göre Erkek Nümûne Mekâtib-i İptidaiyesinin Mektepler Ders Cetveli.....	126
Tablo 26. 1856 Yılında İzmir’de Açılan ve Diğer Rüştîyelere Örnek Teşkil Etmesi Amacıyla Hazırlanan Ders Programı.....	129
Tablo 27. 1874 Yılında Erkek Rüştîyelerde Uygulanan Ders Programı.....	131
Tablo 28. 1873 ve 1874 Senesi Kız Rüştîyelerine Ait Ders Programı	132
Tablo 29. 1875 Yılı Rüştîye Mekteplerine Ait Ders Programı	133
Tablo 30. 1877-1878 yıllarına Ait Erkek Rüştîyelerinin Ders Programı	134
Tablo 31. Kız Rüştîyelerinin Yeni Ders Programları	135
Tablo 32. Askeri ve Sivil Rüştîyeler İçin Hazırlanan Ortak Ders Programı.....	136
Tablo 33. İptidaiye ve Rüştîye Sınıflarından Oluşan ve Eğitim Süreleri Altı Seneden İbarettir Olan Kız Rüştîyelerinin 1891-1892 Senelerine Ait Ders Programı.....	137
Tablo 34. 1316/1898 Maârif Salnâmesi Rüştîyelerin Üç Yıllık Ders Programı	138
Tablo 35. 1898 Yılında Kız Rüştîyelerinin Altı Yıllık Ders Programı	139

Tablo 36. 1898 Yılında Askerî Rüştiyelerdeki Derslerin Öğretim Yılı İçindeki Süreleri	140
Tablo 37. 1899 Yılında Rüştiye Mekteplerinin Programında Değişiklikler Sonucu Ortaya Çıkan Üç Yıllık Program	141
Tablo 38. 1317 (1899) Maârif Salnâmesi'nde Yer Alan Umûm Mekatib-i Rüştiye Ders Cetveli	142
Tablo 39. 1902 Yılında Düzenlenen Erkek Rüştiyelerinin Ders Programı.....	144
Tablo 40. 1902 Yılında Kız Rüştiyelerinin Ders Programı.....	145
Tablo 41. 1902 Yılında Erkek Rüştiyelerinin Ders Programı.....	146
Tablo 42. Bireyin Kazanması ve Kaçınması Gereken Davranışlar.....	175
Tablo 43. Bireyin Yapması Gereken Görev ve Sorumlulukları.....	199
Tablo 44. Bireyin Kazanması ve Kaçınması Gereken Davranışlar.....	237
Tablo 45. Bireyin Yapması Gereken Görev ve Sorumlulukları.....	254

GİRİŞ

1. Araştırmanın Problemi

18. yüzyıl ile başlayan süreç dünya tarihi için siyasi, iktisadi ve sosyal temellerinin atılmaya başlandığı ve buna bağlı olarak birbirinden çok farklı değişme ve gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Temelinde Rönesans ve Reform hareketlerinin, coğrafi keşiflerin, ilmi ve teknik buluşların gerçekleştiği bu gelişmeler gerek 19. yüzyıl gerekse 20. yüzyıl dünyasında, insanların fikir ve davranışlarında köklü bir değişikliğe neden olmuştur.

Fransız ihtilali sonrasında da milliyetçilik düşüncesi Avusturya ve Osmanlı gibi imparatorlukları etkilemeye başlamıştır. Bu düşünce pek çok milleti bağımsızlık girişimine yönlendirmiştir.

Osmanlı gerek yapısı gereği gerekse Batı'ya sınır olması nedeniyle bu gelişmelerden etkilenmiş, içine düşmüş olduğu bunalımdan kurtulmak için çareler aramıştır. Bu arayışların başlangıcını 17. yüzyılın ilk yarısına kadar dayandırmak mümkündür. 1622 yılında II. Osman ve daha sonra IV. Murat, onları takiben de Köprülü ailesine mensup vezirler bazı ıslah hareketlerine girişmişlerdir. Ancak bu girişimler Batı tesirinden uzak, baskı ve kuvvete dayalı bir şekilde olmuştur. Daha sonra Osmanlı'da, Batı karşısındaki zor durumdan kurtulmak için Lale Devri, Nizam-ı Cedid, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, I. Meşrutiyet ve II. Meşrutiyet gibi Batı tesirli yenilik hareketleri yapılmıştır.¹ Batılılaşma girişimleri sadece bazı alanlarla sınırlı kalmamıştır. Savaşlardaki yenilgilerden dolayı askeri alanda başlayan Batı kaynaklı ıslahat girişimleri, beraberinde ilmi ve sosyal yenilikleri getirmiştir. Bir

¹ Batılılaşma girişimleri için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 29-101.

toplumu meydana getiren unsurlar ve müesseseler birbiriyle ilişkili olduğu için de birindeki aksaklık diğerini etkilediği gibi, bir konuda yapılan yenilik ve değişim de diğerlerini etkilemiştir.

Osmanlı'da 17. yüzyılın başında başlayan ve öncelikle askeri alanda icra edilen Batı'ya açılma ve ıslahat hareketleri, Tanzimat ile hızlanmıştır. I. ve II. Meşrutiyet'in ilanı ile devletin kurtuluşuna çare arayışları zirveye ulaşmıştır.² Bu dönem zaman olarak kısa olmasına rağmen, II. Abdülhamit'in otuz yıllık saltanatından sonra, sınırsız bir özgürlük ortamından dolayı farklı fikirlerin ortaya atılıp, rahatlıkla tartışıldığı bir zaman dilimi olmuştur. Söz konusu dönemde yapılan tartışmaların temelini "Bu ülke nasıl kurtarılır?" sorusu oluşturmuştur.

Osmanlı'yı çöküşten kurtarmakla ilgili farklı fikirler 17. yüzyılın ikinci yarısında başlamasına rağmen, bunların birer düşünce akımına dönüşümü II. Meşrutiyet döneminde olmuştur. Bu akımların başlıcaları Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük, Garpçılık, Meslek-i İçtimai ve Sosyalizm Cereyanlarıdır.³ Bunların ortak hedefi, Osmanlı'yı çöküşten kurtarıp, Batı karşısında saygın bir duruma getirmektir. Fakat her bir fikir akımı ulaşılacak hedef için farklı yöntem ve düşünceler ileri sürmüştür. Dönemin fikir akımlarındaki düşünce farklılığı toplumun düşünce ve fikir yapılarına da etki etmiştir. Bu durumu 1917 yılında maârif bütçesi görüşmeleri yapılırken Basra Mebusu Hilmi Bey şöyle ifade etmektedir: "Efendiler, terbiye-i içtimaiye nokta-i nazarından memlekette üç grup, üç cereyan hasıl olmuştur. Bu cereyanlardan birincisi, Fransız tefekkürüne mağlup olan gençlerimiz, garp medeniyeti ananâttan tecerrüt etmedikçe terakki etmemiştir, binaenaleyh biz de

² Osman Ergin, *Türk Maârif Tarihi*, Eser Matbaası, C.1-2, İstanbul 1977, s. 418-419; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kırıatlı, TTK Yay., Ankara 1970, s. 107.

³ Recai Doğan, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 28, (Ayrı Basım), Ankara 1998, s. 362-363.

dinden ve ananâtı milliyeden tebaut edersek terakki ederiz fikrini memlekete yaymışlardır. Tabii bu fikrin ne kadar muzır ne kadar fena olduğunu heyet-i celile ve millet takdir eder. İkinci grubu teşkil eden medrese mutaassıplarıdır. Bendeniz de medreseli olduğum halde medrese mutaassıpları diyorum. Bunlar da fûnun-u cedideden, hakayıktan gafil oldukları için, garp medeniyetinin İslamiyetle telif olamayacağına zahip olarak garptan uzaklaşmak cihetini gaye ittihaz etmişlerdir. Üçüncü grubu, hakiki mektep ve medrese görmüş, münevver tabaka teşkil ediyor ki, onlar diyanet-i İslamiyenin hiçbir vakitte mâniî terakki olmayıp, belki âmili terakki bulunduğu ve medeniyetle ulum ve fûnun ne kadar terakki ederse, hakaiki İslamiyenin o nispete kadar takdir ve tebcil olacağına ve o nispete hikmeti celile-i İslamiyenin anlaşılacağına kanaat eden zevattır. Memlekette bu üç cereyan birbirine mültezat olarak devam edip gidiyor.”⁴

II. Meşrutiyet döneminde, 1869 tarihinde yürürlüğe konulduğu halde bir türlü tam olarak uygulanamayan Maârif Nizamnâmesi’nin yeniden nasıl düzenleneceği, maârif sistemindeki ıslahata hangi kademededen başlanması gerektiği, tevhid-i tedrisat ve tefrik-i tedrisat, mahalli dillerle eğitim-öğretime izin verilip verilmemesi ve kadınların eğitimi en çok tartışılan konuların başında gelmektedir.⁵

Yukarıdaki tartışma konularının yanında II. Meşrutiyet döneminde ahlâk ve ahlâk eğitimi konuları da en önemli tartışmaların başında gelmektedir. Özellikle I. Dünya Savaşı’nın meydana getirdiği sıkıntılar ve bunların sonucu olan türlü ahlâksızlık sebebiyle II. Meşrutiyet döneminde milli ahlâk, dini ahlâk konuları da tartışılmaya başlanmıştır. Ahlâk eğitimi konusunda başlıca iki fikir vardı. Bunlardan

⁴ Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1988, s. 48.

⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Recai Doğan, “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitimi-Öğretimi”, s. 366-369.

birincisine göre ahlâkın temeli dindir ve Allah korkusudur. Vicdan dini inanıştan ayrılamaz. Mekteplerdeki ahlâk eğitimi din eğitimi ile bir arada verilebilir ve verilmelidir. İkincisine göre ise, ahlâk eğitimi din eğitimi ile ilgili değildir. Bütün eğitim işlerinde olduğu gibi ahlâk eğitiminde de yapılması gereken, Batı pedagoglarının düşüncelerini bilmek ve onları uygulamaktan ibarettir. Pedagoji, çocuğun ve gencin psikolojik farklı yeteneklerinin dengeli bir şekilde geliştirilmesinin yolunu gösterir.⁶

Söz konusu milli ahlâk ve dini ahlâk fikirleri, olayların bilimsel incelenmesinden doğmuş değildi. Daha çok siyasi ve hissi idi. Birinciler Tanzimat'tan beri olup bitenlerden memnun olmayanlar tarafından sürekli ifade edilen fikirlerdi. Dini inançların zayıflaması üzerinde duranlar, dini inançların niçin zayıfladığı, dini ibadetleri yapanların niçin azaldığı, bunların sosyal sebeplerinin ne olduğu ve bu sebepler üzerinde hangi yol ve araçlarla etkili olunabileceği konusunda araştırma yapmıyorlardı. Onlar toplumda ve okullarda din öğretimine önem vermesiyle, ahlâkın kendiliğinden düzelebileceğini iddia ediyorlardı.⁷

İkinciler, ahlâk eğitimini psikolojideki gelişmelerin pedagojiye tatbiki hakkında yazılmış Fransızca kaynaklara dayandırıyordu. Psikolojinin bilim olarak bulguları, dengeli bir toplumda yaşayan, normal bir insan için geçerliydi. Osmanlı ise, kaynaşmakta olan bir toplumdur. İçeride ve dışarıda ayrılma, parçalanma hali hüküm sürüyordu. Memleket ölüm kalım savaşı veriyordu. Böyle bir dönemde insanlara, yönecekleri bir istikamet, bir ideal göstermek gerekiyordu. Her yönden

⁶ Recai Doğan, "II. Meşrutiyet dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi", s. 372.

⁷ Bilgin, s. 49.

dengeli, her değeri eşit olarak gören, kendi halinde insan yetiştirme prensibi bu devre yetmiyordu.⁸

Bu bağlamda, Klasik Osmanlı döneminden II. Meşrutiyet dneimine kadar Osmanlı'da ahlâk eğitiminin esasını İşlam dini oluşturmaktadır. Fakat II. Meşrutiyet dneimine gelindiğinde ahlâk paradigmasında değişikliklerin meydana geldiği görülmektedir. Dolayısıyla söz konusu dönemin fikir akımları ve aydınlarının ahlâk anlayışlarının, ahlâk paradigmasında meydana gelen değişikliklerin II. Meşrutiyet dönemi iptidai ve rüştiye mekteplerinde verilmekte olan ahlâk eğitimine ve ahlâk risalelerine yansımalarının tespiti çalışmanın temel problemini oluşturmaktadır. Ayrıca çalışmada, bu okullarda verilmekte olan ahlâk eğitiminin dine dayalı bir eğitim midir, yoksa dinden uzak tamamen akla ve pedagojiye dayalı bir eğitim midir sorularına cevap aranmaktadır.

2. Araştırmanın Amacı ve nemi

Tanzimat dneimine kadar kıraat ve ilmihal dersleri içerisinde okutulan metinlerle verilen ahlâk dersleri Tanzimat ile birlikte mektep programlarında müstakil bir ders olarak yer almaya başlamaktadır. II. Meşrutiyet döneminde de ahlâk, siyasi ve fikir akımların gündeminde yer almaktadır. Çünkü bu dönemde ahlâki kşlkenin kşsnn sebebi olarak görülmektedir. Bu yüzden ülkenin kurtuluşunun da iyi bir ahlâk eğitimi ile olacağı ifade edilmektedir. Ancak ahlâk eğitiminin temellendirilmesi konusunda farklı görüşler yer almaktadır. Bazıları ahlâk eğitiminin dine dayandırılması gerektiğini savunurken diğerleri ise Batı kaynaklı pedegolojiye dayandırılması gerektiğini savunmuşlardır. Araştırmanın amacı, II. Meşrutiyet dönemindeki ahlâk ile ilgili tartışmaların, iptidai ve rüştiye mekteplerinde

⁸ Bilgin, s. 49-50.

verilmekte olan ahlâk eğitiminin yöntemine, ders kitaplarının içeriklerine etkisini tespit etmektir.

Tarihi olayları birbirinden bağımsız olarak düşünmek mümkün değildir. Meydana geliş sıralarına göre birbirlerini etkilemeleri kaçınılmazdır. Bunun için Cumhuriyet dönemine en yakın dönem olan II. Meşrutiyet döneminin de Cumhuriyet'in eğitim ve ahlâk anlayışına etkisi de kaçınılmaz olmuştur. Günümüz okullarında verilen ahlâk eğitimini anlama ve mukayese etme bakımından bu çalışma önem arz etmektedir. Ayrıca ahlâk eğitimi, II. Meşrutiyet döneminin tartışılan en önemli konularından birisi olmasına rağmen sıbyan/iptidai ve rüştiye mekteplerinde verilmekte olan ahlâk eğitimi ile ilgili müstakil yüksek lisans veya doktora çalışması yapılmamıştır. Yalnızca okullarda okutulan ahlâk risalelerinin tanıtımı yapılmış ve içerikleri hakkında kısa bilgiler verilmiştir.

Söz konusu çalışmalardan birisi “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı’da Ahlâk Eğitimi”⁹ adlı eserde Tanzimat döneminden Cumhuriyet dönemine kadar Osmanlı Devleti’ndeki ahlâk anlayışı ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Eserde, 1839-1918 tarihleri arasında okullarda okutulan ahlâk risalelerinin içerikleri başlıklar halinde verilmiştir. Ancak bu kitapların hangi dönemde ve hangi tür okullarda ve okulların hangi kademesinde okutulduğu belirtilmemiştir. Ayrıca, II. Meşrutiyet dönemine ait ayrı bir başlığa ve dönemin ahlâk anlayışı ile ilgili bilgiye de yer verilmemiştir.

II. Meşrutiyet dönemi ahlâk eğitimi ile ilgili “Mekteplerde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi”¹⁰ adlı diğer çalışmada da 1839 ile 1923 tarihleri arasında Osmanlı ilk ve ortaöğretim kurumlarının ders programları ile söz konusu örgün eğitim kurumlarında

⁹ Umut Kaya, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı’da Ahlâk Eğitimi*, Dem Yayınları, İstanbul 2013.

¹⁰ Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *Mekteplerde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2013.

okutulan ahlâk kitapları merkeze alınarak okullarda verilen ahlâk eğitimi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Eserde, gerek ders programları gerekse okullarda okutulan ahlâk kitapları hakkında özet bilgiler verilmektedir. Özellikle kitapların içerikleri hakkında derinlemesine bir bilgi verilmemekte, yalnızca konu başlıkları verilmektedir.

Söz konusu çalışmalardan sadece birinde II. Meşrutiyet dönemi ahlâk eğitimine yer verilmiştir. Bu çalışmada yalnızca dönemin ilk ve ortaöğretim kurumlarındaki ahlâk derslerine yer verilmekte ve II. Meşrutiyet dönemi fikir akımlarının ahlâk tartışmalarına değinilmemektedir. Oysa okullarda verilen hangi eğitim olursa olsun dönemin siyasi anlayışından, eğitim felsefesinin etkilenmesi kaçınılmazdır.

Bu bağlamda, “II. Meşrutiyet dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüştîye Mekteplerinde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi” adlı çalışmada Klasik Osmanlı döneminden II. Meşrutiyet dönemine kadar ahlâk anlayışları tarihi süreç içerisinde incelenmiş, özellikle söz konusu dönemin önde gelen fikir akımlarından Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık’ın ahlâk anlayışları ile bunların iptidai ve rüştîye mekteplerinin ahlâk derslerinin içeriğine ve yöntemlerine etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Şu ana kadar böyle bir araştırmanın yapılmaması bu çalışmayı önemli kılan diğer bir etmen olmuştur.

3. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Çalışma, II. Meşrutiyet dönemi (1908-1918) iptidai ve rüştîye mekteplerinde verilmekte olan ahlâk eğitimi ile sınırlandırılmaktadır. Araştırmanın tespiti için iptidai mekteplerinde okutulan “Malumât-ı Ahlâkiye ve Vataniye”, “Malumât-ı Ahlâkiye, Medeniye, Tarihiye, Diniye” ve “Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye,

Medeniye, Vataniye ve İnsaniye” ve rüştiye mekteplerinde okutulan “Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye”, “Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye” ve “Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye” adlı ahlâk risaleleri esas alınmaktadır. Söz konusu ahlâk risaleleri seçilirken, risalelerin 1908-1918 tarihleri arasında basılmış olması, bu tarihler arasında iptidai ve rüştiye mekteplerinde okutulması, farklı kişiler tarafından yazılmış olması ve Maârif-i Umûmiye Nezâreti tarafından kabul edilmesi gibi kriterler göz önünde bulundurulmuştur.

İptidai ve rüştiye mekteplerinde verilmekte olan ahlâk eğitiminin II. Meşrutiyet dönemi ahlâk tartışmalarından etkilenip etkilenmediğini tespit etmek için söz konusu dönemin fikir akımları olan Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük, Batıcılık’ın ahlâk anlayışları esasları alınmıştır.

4. Araştırma Soruları

Araştırmanın temel soruları şu şekildedir:

- II. Meşrutiyet dönemi iptidai ve rüştiye mektepleri ders programlarında ahlâk derslerine ayrı bir ders olarak yer verilmiş midir?
- II. Meşrutiyet dönemi siyasi ve fikir akımları arasındaki ahlâk tartışmaları iptidai ve rüştiye mekteplerindeki ahlâk eğitime yansımış mıdır?
- İptidai ve rüştiye mekteplerine ait ders programlarında ahlâk dersi hangi isim ile yer almıştır?
- Ahlâk derslerinde okutulmak üzere kitap basılmış mıdır?
- Derslerde okutulan kitapların yazarları bu konuda eğitim almış mıdır?
- Ahlâk derslerinde okutulan kitaplarda kullanılan dil, yöntem, üslup ve içerik öğrencilerin seviyesine uygun mudur?

- İptidai ve rüştiye mekteplerinde verilmekte olan ahlâk eğitimi dine dayalı bir eğitim mi, yoksa dinden uzak tamamen akla ve pedagojiye dayalı bir eğitim midir?
- İptidai ve rüştiye mekteplerinde verilen ahlâk eğitimi içerik olarak önceki dönemlerden farklılık göstermekte midir?
- Ahlâk kitaplarında daha çok hangi konulara ağırlık verilmektedir?

5. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada yöntem, bir tarih araştırması olması nedeniyle ve tarihin belirli bir döneminde örgün eğitim kurumlarındaki ahlâk anlayışını ve felsefesini tespit etme varsayımından yola çıkılarak belirlenmiştir. Bundan dolayı araştırmanın yöntemi, “belgesel tarama/belgesel gözlem”¹¹ veya “döküman metodu”¹² olarak adlandırılan “mevcut kayıt ya da belgelerin, veri kaynağı olarak sistemli incelenmesi”¹³ olarak tanımlanmıştır. Araştırmada ders programlarının ve ahlâk derslerinde okutulan kitapların tespiti için belgesel tarama ve tümden gelim (dedüksiyon) yöntemleri kullanılmıştır.

Araştırmada konu ile ilgili birinci el kaynaklardan istifade edilmiştir. Öncelikle II. Meşrutiyet öncesi ve II. Meşrutiyet dönemi ders programlarında ahlâk derslerinin tespiti için maârif salnâmeleri, devlet salnâmeleri, takvim-i vekâyî, Maârif-i Umûmiye Nezareti tarafından hazırlanmış ve yayımlanmış olan mektep ders programları, müfredat çalışmaları, talimâtnameler, mekteplere ait tevzi-i mükafât cetvelleri ve eğitim tarihi eserleri incelenmiştir. Söz konusu birinci el kaynaklardan

¹¹ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Nobel Yay., Ankara 2010, s. 183.

¹² Ali Yıldırım-Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin, Ankara 2000, s. 140.

¹³ Karasar, s. 183.

elde edilen ders programları kronolojik olarak, tablolar halinde aralarındaki tarihsel ilişki dikkate alınarak verilmeye çalışılmıştır.

Ahlâk derslerinde okutulan ahlâk risalelerinin tespiti için katalog taraması esas alınmıştır. Bu amaçla ilk olarak Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunan Seyfeddin Özge'ye ait Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu'na başvurulmuştur. Daha sonra Milli Kütüphane tarafından hazırlanmış Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası üzerinde tarama yapılmıştır.

Belirlenen ahlâk risalelerine, TBMM Kütüphanesi, Milli Kütüphane, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi (Seyfeddin Özge Bölümü), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Kütüphanesi, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi'nden ulaşılmıştır. Ahlâk risaleleri kütüphanelerden fotokopi ve fotoğraf yoluyla alınmış ve okumalar bu nüshalar üzerinden yapılmıştır.

İptidai ve rüştiyelerde okutulan ahlâk risaleleri, yazar adları, baskı yerleri ve tarihleri ile birlikte verilmiştir. Eserlerin yazarları hakkında ulaşılan bilgiler dipnotlarda yer almaktadır.

I. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET ÖNCESİ VE II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ OSMANLI'DA AHLÂK EĞİTİM VE ÖĞRETİMİ

A. II. MEŞRUTİYET ÖNCESİ OSMANLI'DA AHLÂK EĞİTİM VE ÖĞRETİMİ

1. Klasik Osmanlı Dönemi Ahlâk Eğitim ve Öğretimi

Tarih boyunca toplumlar, geleceklerini teminat altına almak amacıyla eğitime önem vermişler ve ahlâklı bir nesil yetiştirmek için gayret göstermişlerdir. Bundan dolayı, her çağın, her milletin ve her sınıfın kendine ait bir ahlâkı olduğu inkâr edilemez bir gerçektir.

Yaklaşık altı yüzyıl üç kıtada siyasetiyle, ekonomisiyle, din ve ahlâkıyla farklı dil, din ve ırktaki toplumlara adalet dağıtan Osmanlı'nın ahlâkı, bir “İslam Ahlâkı” görüntüsü vermiştir. Ancak bu ahlâk, Osmanlı'nın siyaseti, ekonomisi, ilmi, fenni, kültürü, örf ve âdeti ile kaynaşp bütünleşerek yepyeni bir sentez olan Osmanlı-İslam Ahlâkı hâline gelmiştir.¹⁴

İslam dininin temel inanç ve ahlâk anlayışı ile beslenen Osmanlı- İslam Ahlâkı, bütün canlılığı ile Osmanlı toplumunun yöneteninden yönetilenine kadar her kesimde etkisini göstermişti.¹⁵ Çünkü Klasik Osmanlı döneminin eğitim kurumları olan ve kökeni İslam'ın ilk zamanlarına kadar giden medreselerin¹⁶ ve bütün köy ve

¹⁴ Hüsameddin Erdem, *Sondevir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya 1996, s. 17.

¹⁵ Erdem, s. 25

¹⁶ Recai Doğan, “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 37, Ankara 1997, s. 408-

mahallelerde mevcut sıbyan mekteplerindeki eğitimin merkezinde din vardı.¹⁷ Dini emirlerle ahlâki görevler birbirleriyle o derece kaynaşmıştı ki adeta bir bütün meydana getirmişlerdi. Dini bir emir, aynı zamanda ahlâki bir görevdi. Çünkü İslam'ın hedefi mükemmel bir ahlâka sahip kâmil insan yetiştirmekti.¹⁸

Her dinin ve görüşün kendine has özellikleri olduğu gibi İslam dininin de kendine özgü bir inancı, bu inanç üzerine kurulmuş toplumsal, siyasi ve ahlâki esasları vardır. İslam, bu yönden kusursuz bir bütünlük arz etmektedir.¹⁹ Bundan dolayı beşeri münasebetlerde, hukuk alanında, komşuluk ilişkilerinde dinin izlerini görmek mümkündür. Ayrıca, Osmanlı toplumunda İslam, sadece vicdanlarda yaşayan bir din olmanın ötesinde iyi vatandaşlar yetiştiren kurallar koymaktadır.²⁰

İslam'ın her yönüyle hâkim olduğu Klasik Osmanlı dönemi eğitim kurumlarında ahlâkla ilgili bir ders yer almamaktadır. Bu durum dönemin bütün eğitim kurumları için geçerlidir. Klasik Osmanlı dönemi eğitim kademesinin ilk basamağı sıbyan mekteplerinin ilk yazılı ders programı özelliğini taşıyan ve Fatih'in oğlu II. Beyazıd'ın vakfiyesinde yer alan ders programında: “Mektephanede hâfız olan, namazın kurallarını ve şartlarını bilen, en önemlisi çocuklara öğretim vermeye uygun bir kişinin çocuklara Kur’ân-ı Kerim’i, namaz ile ilgili hususları öğretmesi”²¹ ifadesinde bu durum açık bir şekilde görülmektedir. Bu programda çocuklara güzel bir ahlâk kazandırmak veya iyi bir insan yetiştirmek amacıyla özel bir ders

413; Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ Yay., Ankara 2002, s. 15-28; Mustafa Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013, s. 45, 47.

¹⁷ Recai Doğan, “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, s. 413-414; Cahit Bilim Yalçın, *Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1988, s. 2-3.

¹⁸ Hüseyin Peker, *Din ve Ahlâk Eğitimi Psikolojik ve Metodik Esaslar*, Aksi Seda Matbaası, Samsun 1998, s. 188.

¹⁹ Erdem, 231.

²⁰ Yurdagül Mehmedoğlu, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi (1838-1920)*, İFAV Yayınları, İstanbul 2001, s. 14.

²¹ Ergin, C. 1-2, s. 83.

bulunmadığı görülür. Çünkü okulda İslam dini öğretilmektedir. İslam, güzel ahlâklı olmayı, büyüklere saygılı olmayı, insanlara kötülük yapmamayı, hırsızlık yapmamayı, yalan söylememeyi telkin etmektedir. İslam dinin bu emir ve tavsiyeleri doğrudan güzel ahlâklı bir neslin yetişmesini amaçlamaktadır. Bundan dolayı Klasik Osmanlı dönemi sıbyan mekteplerinin ders programlarında müstakil bir ahlâk dersine yer verilmediği söylenebilir.

Klasik Osmanlı dönemi mekteplerinde ayrı bir ahlâk dersi verilmediği gibi dönemin eğitim sisteminin orta ve yüksek bölümünü oluşturan medreselerde de durum aynıdır. Medreselerde verilen ahlâk eğitimini tespit edebilmek için ders programını incelemek yerinde olacaktır.

Selçuklu döneminden Klasik Osmanlı dönemine kadar medreselerde okutulan dersler şunlardır: Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelâm, Akâid, Mantık, Arap Dili ve Edebiyatı (Sarf-Nahiv-Belâgat), Riyaziye, Hikmet, Hesap, Heyet ve Hendese.²² Bu dersler arasında müstakil bir ahlâk dersinin bulunmadığı görülmektedir. Bu durum Klasik Osmanlı dönemi medreselerinde ahlâk eğitiminin verilmediği anlamına gelmemelidir. Medreselerde din ilimlerinin öğretilmesi ahlâk eğitiminin bu ilimler içerisinde verildiği ihtimalini akla getirmektedir.

Klasik Osmanlı dönemi eğitim kurumlarında müstakil bir ahlâk dersi olmamakla birlikte bu dönemde önemli derecede ahlâk felsefesi çalışmalarının yapıldığı dikkat çekmektedir. Bu çalışmalar sonraki dönemlerin ahlâk çalışmalarına yön vermiştir. Bu anlamda ana kaynağı İslam olan Klasik Osmanlı dönemi ahlâk düşüncesi birçok alanda olduğu gibi ahlâk eğitimi konusunda da İslam ahlâk literatüründen etkilenmiştir. Çünkü Klasik Osmanlı dönemi ahlâk eğitiminde İslam

²² Medreselerde okutulan dersler için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s.20-31; Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002, s. 15-28.

âlimlerinden İbn Miskeveyh (ö.1030),²³ Gazzâlî (ö.1111),²⁴ Nasîruddîn Tûsî (ö.1274)²⁵ izlerine rastlanmaktadır.

İbn Miskeveyh ahlâk ile ilgili görüşlerini Tehzibü'l-Ahlâk ve Tathiru'l-A'rak adlı eserinde ortaya koyar. İbn Miskeveyh ahlâk felsefesini Kur'an, Sünnet, Yunan Felsefesi ve İhvanu's-Safa'nın felsefî ve ahlâki görüşlerinden yararlanarak oluşturmaktadır. İbn Miskeveyh'in amacı tasavvufî İslam ahlâkı ile Yunan felsefesini İslam felsefesi içerisinde birleştirmektir.²⁶

İslam ahlâkını sistemli hale getirmeye çalışan İbn Miskeveyh, Gazzâlî, Nasîruddîn Tûsî kaleme aldıkları eserlerinde birbirlerinden etkilenmişlerdir. Hepsinin ahlâktaki temel dayanakları Kur'an ve Sünnet olmuştur. İslamî ahlâk görüşleri olan Kur'an, Tasavvufî ve Felsefî Ahlâkı birleştirmeye çalışmışlardır. İbn Miskeveyh Tehzibü'l-Ahlâk ve Tathiru'l-A'rak ve Nasîruddîn Tûsî Ahlâk-ı Nâsîruddin adlı eserinde Kur'an ve Sünnet ile birlikte Aristoteles, Eflatun ve Calinos gibi Yunan felsefecilerinden de faydalanmıştır.²⁷

Klasik Osmanlı döneminde kendisinden söz ettiren İslam ahlâkçılarından biri de Gazâlî'dir. Gazâlî'nin kaleme aldığı İhyâ adlı eseri kapsamlı bir ahlâk kitabı

²³ İlhan Kutluer, *İslam Felsefesi Tarihinde Ahlâk İlminin Teşekkülü*, MÜSBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009, 284-285; Mehmet Bayraktar, "İbn Miskeveyh", *DİA*, TDV Yayınları, C. 20, İstanbul, s. 205.

²⁴ Gazzâlî, *Kimya-i Saadet*, çev. Ali Arslan, İstanbul 2004; Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", *DİA*, TDV Yayınları, C. 8, s. 489-505.

²⁵ Umut Kaya, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlâk Eğitimi*, s. 27-28.

²⁶ İbn Miskeveyh, *Ahlâkı Olgunlaştırma*, çev. Abdulkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihad Tunç, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983, s. 8.

²⁷ İbn Miskeveyh, Gazzâlî, Nasîruddîn Tûsî'nin ahlâk anlayışları için bkz., İbrahim Ağah Çubukçu, *Ahlâk Tarihinde Görüşler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1994, s. 88, 100; Erdem, *Sondevir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, s. 27-30; İbn Miskeveyh, *Ahlâkı Olgunlaştırma*, çev. Abdulkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihad Tunç, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983; Nasîruddîn Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsîrî*, çev. Anar Gafarov, Zaur Şükürov, Litera Yayıncılık, İstanbul 2007.

olarak görülmektedir. Çünkü eserin dörtte birinde güzel huylardan, dörtte birinde de kötü huylardan bahsedilmektedir.²⁸

İbni Haldûn, ahlâkın temel esaslarını Kitap ve Sünnet'e dayandıran Gazâlî'nin ahlâk sistemini, Kur'ân Ahlâkı ile Tasavvufî ve Felsefî ahlâk görüşlerini birbirleriyle uzlaştıran, bütünleştiren sistem olarak özetler.²⁹ Gazâlî kötü huyları, kibir, riya, hasedlik, gıybet, alay etmek vb.; iyi huyları sabır, şükür, ihlas, niyet vb. şeklinde sıralar. Kötü ve iyi huyları açıklarken âyet ve hadislerden örnekler verir.³⁰

Ahlâk ilmini sadece felsefî açıdan inceleyen İslamcılardan Nasîruddîn Tûsî ahlâk ile ilgili görüşlerini Ahlâk-ı Nâsîruddin adlı eserinde bir araya getirir. Eser ahlâk ilmini yalnızca felsefî açıdan ele alıp inceleyen ilk eser özelliğini taşımaktadır. O'nun ahlâk ile ilgili görüşlerinin kaynağını Farabi, Aristoteles ve Gazâlî oluşturur.³¹

Klasik Osmanlı dönemini etkileyen İslam ahlâkçılarının eserlerinde hikmet, iffet, adalet ve şecaât kişilerde bulunması gereken faziletler olarak ifade edilmiştir. Cahillik, hırs, tamah, korkaklık ve zulüm ise kötü huy olarak görülmektedir. Ahlâkçılar fazilet ve kötü huy olarak ifade ettikleri davranışları âyet ve sünnet ışığında açıklama yoluna gitmişlerdir. İslam ahlâkçıları ahlâkı bireysel, toplumsal ve devlet ahlâkı olmak üzere üç ana başlık altında ele almışlardır.

İslam ahlâkçılarının eserlerine bakıldığında ahlâkın felsefî yönü üzerinde durdukları görülmektedir. Bunu yaparken de Yunan felsefecilerinden Aristoteles, Eflatun ve Calinos'ın görüşlerinden yararlanmışlardır. Amaçları ise Yunan felsefecilerinin görüşleri ile İslam ahlâk anlayışını telif etmektir.

²⁸ İmam Gazâlî, *İhyâü 'Ulûmi'd-Dîn Tercümesi*, çev. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, C.1, İstanbul 1973, s. XC(90)

²⁹ İbni Haldûn, *Mukaddime*, Kahire, trhsz., s. 469.

³⁰ Gazâlî'nin ahlâk konularını anlatımı hakkında geniş bilgi için bkz., İmam Gazâlî, *Ahlâk Ölçüleri*, çev. H. Ahmed Arslantürkoglu, Doyuran Matbaası, İstanbul 1974.

³¹ Erdem, *Sondevir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, s. 31.

Sonuç olarak, Klasik Osmanlı dönemi sıbyan mekteplerinin ve medreselerinin ders programlarında müstakil bir ahlâk dersinin yer almadığı görülür. Her iki eğitim kurumunun ders programına bakıldığında eğitimin temel hedefinin İslam dinini öğretmek olduğu anlaşılır. Bu durum, ahlâk eğitiminin dini ilimler içerisinde verildiğini gösterir. Ayrıca Klasik Osmanlı dönemine damgasını vuran İslam ahlâkçılarının âyet ve sünnet esasına dayalı ahlâk anlayışına sahip oldukları görülür. Dolayısıyla Klasik Osmanlı dönemi ahlâk eğitiminin İslam ahlâkı olduğu söylenebilir.

2. Tanzimat Dönemi Ahlâk Eğitim ve Öğretimi

Tanzimat döneminin başlangıcında İslam, üstesinden gelinmesi gereken bir engel olarak görülmüyordu. Bu dönemdeki yöneticiler ve aydınlar açısından ilköğrenim büyük olasılıkla sadece din eğitimi ve öğretimi çerçevesinde düşünülebiliyordu. Fakat 1860'lı yıllara gelindiğinde Tanzimat dönemi bürokratları, mahalle mekteplerindeki eğitimin yetersiz olduğunun farkına varmışlardı. Bu eksikliği gidermek için bazı pozitif bilimlerin ve pratik derslerin müfredata alınması yönünde somut adımlar atmışlardı. Ancak mektebin omurgasını oluşturan İslamî müfredata dokunmamışlardı.³²

Tanzimat döneminde en az değişikliğe uğrayan öğrenim kademesi ilköğretim olmuştur. İlköğretimdeki Kur'ân-ı Kerim'e dayalı model, etik açıdan da ortak bir Müslüman veya iyi bir kul tanımı veriyor ve ortak bir davranış biçimi belirliyordu. Tanzimat döneminde, ilköğrenimin değişmelerden asgari düzeyde etkilenmesinin sebeplerinden birisi de bu ahlâki alt yapıydı. Çağın bir özelliği olarak da

³² Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 20-23.

ilköğretimden beklenen, dini merkez alarak iyi kul yetiştirmek ve iyi vatandaşa kendiliğinden ulaşmaktı. Bu durumda dini eğitimin amaçları ilköğretimin amaçlarına eşdeğer hale gelmişti.³³

Tanzimat dönemi ahlâk eğitimi, esaslarını dinden alan, gelenek ve görenek kuralları ve Ahlâk-ı Memduha risaleleri ile ilmihâl okutulmasına dayandırılmaktadır. Bunun tersine bir ahlâk eğitiminin söz konusu olamayacağı³⁴ ifade edilmektedir.

Medrese ders programlarına bakıldığında,³⁵ din ilimlerinin Tanzimat dönemi de dahil son dönemlere kadar önemli bir ağırlığa sahip oldukları görülmektedir.³⁶ Bu durum din-ahlâk ilişkisi açısından değerlendirildiğinde, medreselerin dine dayalı bir ahlâk eğitimi verdiğini ortaya koymaktadır.

Tanzimat döneminde güzel ahlâklı nesil yetiştirmek için devlet tarafından layihalar, nizamnâmeler hazırlanmıştır. Bunlara örnek 1847 yılında “Etfâlin Tâlim ve Terbiyelerini Ne Vechile İcra Eylemeleri Lâzım Geldiğine Dair Sıbyan Mekâtibi Hocaları Efendilere İ’ta Olunacak Tâlimat”³⁷ layiha ile 1869 yılında “Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi”dir. Bu her iki düzenlemede de ahlâk derslerine yer verildiği görülür.

1847 tarihli talimatnâmenin ikinci bendinde ahlâk risalelerinin taş levhalara yazdırılarak öğretilmesi öngörülmektedir. Çocukların küçük yaşta güzel davranışların adını bilmeleri ve insana yakışan davranışları öğrenebilmeleri için dinen ve aklen güzel davranışlar ve yasaklanan kötü davranışlara ilişkin Meclis-i

³³ Mehmedoğlu, s. 14.

³⁴ Nafi Atuf Kansu, *Türkiye Eğitim Tarihi Hakkında Bir Deneme*, Milliyet Matbaası, Muallim Halit Kütüphanesi, İstanbul 1930-1932, s. 103.

³⁵ Medrese programları için bkz. Uzunçarşılı, s.20-32; Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, s. 24-25.

³⁶ Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, s. 19.

³⁷ “EtfâlinTâlim ve Terbiyelerini Ne Vehile İcra Eylemeleri Lâzım Geldiğine Dair Sıbyan Mekâtibi Hocaları Efendilere İ’ta Olunacak Tâlimattır, İstanbul, 1263/1847.(Yahya Akyüz, “İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı”, *A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 5, 1994, s. 1-47.)

Maârif-i Umûmiye tarafından sağlanacak Türkçe kısa güzel ahlâk risalelerinin okutulmaya başlanması önerilmektedir. Ayrıca hocaların bu risalelerden ödevler verecekleri dersleri yine levhalar üzerine yazdırarak öğretmeleri gerektiği ifade edilmektedir.³⁸

1869 yılındaki Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde de ahlâk derslerinde okutulacak kitapların özelliklerine yer verilmektedir. Buna göre mekteplerde okutulacak ahlâk ders kitaplarının özelliği şu şekilde belirtilmektedir: “İlm-i ahlâkın mevzuu ve gayesine dair muhtasar mukaddime, insanın vezâif-i diniyesi, ebeveyne karşı vezâifi, muallimlerine karşı vezâifi, ebna-yı cinsine karşı vezâifi, nefse karşı vezâifi, ulu'l-emre karşı vezâifi, vatana karşı vezâifi, kavanin-i memlekete riâyetin vücubu, hayvanât vesair mahlûkâta karşı vezâifi”.³⁹ Nizamnâme ile birlikte ahlâk ilminin farklı bir boyut kazandığı dikkat çekmektedir. Ahlâk ilmi vazifeler ilmi olarak format değiştirmiştir. Bu durum Tanzimat dönemi ahlâk eğitiminde Batı'nın etkisinin olduğunu göstermektedir. Çünkü bu dönemde Kant'ın ortaya koyduğu vazife ahlâkı batıda oldukça geniş bir yankı bulmuştur. Bu yankının Osmanlı'yı da etkilediği söylenebilir.

Tanzimat dönemi eğitim kurumlarının ders programlarına, eğitim ile ilgili layiha, nizamnâme ve raporlara bakıldığında Tanzimat dönemi ahlâk eğitimi ile ilgili şu sonuçlara ulaşmak mümkündür: Tanzimat döneminde Medrese, Tekke, Zâviye vb. örgün ve yaygın eğitim kurumlarında ahlâk öğretimine devam edilmiş, az da olsa mekteplerin öğretim programlarında ahlâk derslerine yer verilmiştir. Bu dönemde gerçekleşen değişim ve yenileşme hareketlerinin ahlâk öğretimine yansımaları ahlâk eğitimi ile ilgili bazı endişelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Buna rağmen

³⁸ Akyüz, “İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı” s. 4.

³⁹ Takvim-i Vekayi, Sene: 25 Muharrem 1287, No: 1217, s. 2.

Tanzimat öncesi eğitim-öğretim kurumlarının faaliyetleri devam ettiği için geleneksel bir ahlâk anlayışı yaşamaya devam ediyordu. Bu dönemde ders programlarına yeni birtakım dersler eklenmiştir. Değişim ve gelişmelere rağmen din dersi, programlarda ağırlığını korumuş ve din, ahlâk eğitiminde temel bir fonksiyon olmuştur.⁴⁰

Sonuç olarak, Tanzimat dönemi ahlâk eğitiminin içeriği Klasik Osmanlı döneminden farklılık göstermediği görülmektedir. Bu dönemde de ahlâk eğitiminin esaslarını İslam dini oluşturmaktadır. Fakat Tanzimat dönemi ahlâk eğitimini Klasik Osmanlı döneminden ayıran özellik, bu dönemde ahlâk eğitimi, mekteplerin ders programlarında ayrı bir ders olarak yer almazken Tanzimat döneminde ahlâk eğitimi, mekteplerin ders programlarında müstakil bir ders olarak yer almaktadır. Ayrıca bu derslerde okutulmak üzere ahlâk ders kitapları yazdırılıp bastırılmaktadır.

3. II. Abdülhamit Dönemi Ahlâk Eğitim ve Öğretimi

II. Abdülhamit, devletin devamını sağlamak ve dağılmasını önlemek, mutlak bir otorite sahibi olmak, devleti eski gücüne kavuşturabilmek için İslam ve eğitim unsurlarına önem vermiştir.⁴¹ Dolayısıyla bu dönemde eğitim konusunda olumlu gelişmeler yaşanmıştır. İlk, orta ve yüksek öğretim aşamalarında, özellikle sayısal

⁴⁰ Tanzimat Dönemine ait layiha ve nizamnameler için bkz. Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcraât XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, Hızl. Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2001; Ergin, *Maârif Tarihi*, C. 1-2, C.3-4, C. 5, İstanbul 1977; Milli Eğitimle İlgili Mevzuat: 1857-1923, (Drlyn) Reşat Özalp, MEB, Ankara 1982; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1970; Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1964; Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1998; Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, TTK, Ankara 1999; Mehmedoğlu, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi (1838-1920)*, İstanbul 2001; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö.1000-M.S. 2009*, Pegem Akademi, Ankara 2009.

⁴¹ Gündüz, "II. Abdülhamit Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Araştırmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 6, S. 12, 2008, s. 245.

açından gösterilen başarı, bu dönemle ilgili bütün çalışmalarda kabul edilmiştir.⁴² Bu dönemde eğitim konusunda yapılan çalışmalar, açılan modern okullar ve bu okullarda yetişenler sayesinde 1908 ihtilali gerçekleşmiş, ardından devlet yıkılmış ve sonrasında da modern Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur.⁴³

Devletin kurtuluşu olarak görülen eğitimin hedefleri o döneme ait belgelerde devletin birliğini, bütünlüğünü ve devamını sağlayacak nitelikte insanların yetiştirilmesi şeklinde ifade edilmekte, bu niteliklerin başında da dine bağlılık gelmektedir. Çağdaş ilim ve fenne sahip olmak önemli bir eğitim hedefi olarak görülmektedir. Ayrıca bu, tek başına yeterli görülmeyip doğru düşünebilme, sağlam bir dini inanca ve güzel ahlâka sahip olunması gerektiği de ifade edilmektedir.⁴⁴

1900 yılına ait bir belge de II. Abdülhamit'in eğitimin hedeflerini gerçekleştirmek için eğitim politikası hakkında ipucu vermektedir: “Din-i mübin-i İslam'ın her türlü za'f ve halelden masuniyeti Devlet-i Aliyye'nin temin-i bekasını mûcib olduğu cihetiyle mekâtib-i müesseseden neş'et edenlerin medeniyetinin terakkiyat-ı hâzırasına göre lazım olan müteşebât-ı ilmiye ve fenniyyeye hâiz olmakla beraber selamet-i fikriye ve salâbet-i Diniyeye sadık ve hüsn-i ahlâk ile muttasıf bulunmaları esbâbının istihsali nakzı bulunduğu için mekâtib programlarının bazılarında akaid dersleri dahil ise de bu derslerin talimi için hoca bulunmadığı gibi mekteplerde yalnız ilmihâl dersiyle iktifa edilmekte olduğu ve maahâza ve ihtiyaca adem-i kifâyeti derkâr olan bu kitaplar minelkadim mevcut olan ilmihâl olmayıp öteki beriki tarafından müretteb ve merciden gayr-ı musaddak risalelerden ibaret bulunduğu ve akaid-i diniyesi de olup da zayıf olan adamların din ve devlete

⁴² Ergin, C. 3-4, s. 839-840; Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876-1908*, s.12.

⁴³ Gündüz, “II. Abdülhamit Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Araştırmalar”, s. 245.

⁴⁴ Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876-1908*, s. 47.

bihakkın hizmet edemeyecekleri bedîhi ve bu hal mânen ve maddeten mazarrâtı mûcib olacağı tabii olarak mekâtibde tedrisât-ı lâzımeyle lâıyıkıyla itina edilmesi ve ferâiz-i diniyenin temâme-i îfâsı matlûb-ı kat'î-i hazret-i zıllullahi bulunduğu beyân-ı âliyesiyle evvela sekizi ulemeden ve dördü memurîn-i mülkiye'den ibaret olmak üzere oniki zattan mürekkeb bir teftiş heyeti teşkil ve tayini ile bilcümle mekâtib muallimlerinin ahvali ve mektep programları ve derslerin matlûbe-i derece-i muvâfıkını hey'et-i mezkûre marifetiyle tatbik ve ferâiz-i İslamiyenin îfâ olunup olunmadığı ve lüzumsuz ve ahlâksızlığa bâdî dersler okunup okunmadığı ve Tarih-i Osmaniye'nin mekteplerde lüzumu derecesinde tedris edilip edilmediği ve hikmete müteallik dersler ekseriya felsefe kısmının taliminden ibaret kalarak bu ise kütüb-i dînîyenin tettebbuıyla ikmal-i tahsil edemeyenlerce bazı mertebe muzır olacağı derkâr olacağından bu derste bazı cihâtın nazar ü dikkate alınıp alınmadığı tahkik edilerek netice-i tetkikat ve müşahedâtı hâvî işbu heyetçe kaleme alınacak layihanın Maârif Nâzırı Paşa'nın riyâsetinde heyet-i mezkûrenin içtimayıyla gözden geçirilip badehu meclis-i âcizânemize havâle-i keyfiyet buyrulmak üzere evvel emirde arz-ı hâkipây-ı âli kılınmış.⁴⁵

II. Abdülhamit dönemi eğitim politikasının nasıl olduğunu ortaya koyan yukarıdaki belgede eğitimin problemlerinin ortaya konulup daha sonra çözümler üretilmesi gerektiği belirtilmektedir. İzlenecek yöntem ifade edildikten sonra eğitim konusundaki eksikliklere de yer verilmektedir. Eksikliklerden birisi olarak güzel ahlâk sahibi olabilme ile ilgili yaşanan sıkıntılardan söz edilmektedir.

Eğitimdeki bu eksikliği giderebilmek için dönemin sonuna kadar çeşitli çalışmalar yapılmıştır. 1906 yılına ait bir belgede, mekteplerin programlarında din ve

⁴⁵ BOA. Y.A. Res. Dosya No: 105, Gömlek 13, 13 Ramazan 1317.(15 Ocak 1900)

ahlâk derslerine yeterince yer verilmediği dinen ve ahlâken istenen seviyede talebe yetiştirilemediği ifade edilmektedir. Çözüm olarak da mekteplerin ders programlarındaki din ve ahlâk ders saatlerinin artırılması öngörülmektedir.⁴⁶

Okulların ders programlarındaki eksiklikleri gidermek ve yabancı müdahalelerine çözüm bulmak için 1885'ten itibaren II. Abdülhamit birtakım komisyonlar oluşturmuş ve onları önceki yönetimden kalan müfredatı incelemekle görevlendirmiştir. Her ne kadar ilk komisyon çok az ilerleme kaydetmiş gibi görünse de⁴⁷ daha sonraki girişimlerin çok daha etkili oldukları görülmektedir. Bir yıl içerisinde II. Abdülhamit, ulemanın en üst kademli üyesi olan Şeyhülİslam'ın başkanlığında başka bir komisyon oluşturmuştur. Komisyon peygamber kıssaları, Hz. Peygamber'in sahabîlerinin hayat hikâyeleri ve Dini otoritelerin ve ulemanın ünlü kişilerinin hayatları konusunda yeni dersler oluşturulmasını önermiştir.⁴⁸ Ayrıca, dini ilkeler konusunda öngörülen dersler “ahlâk ilminin ve İslam hukukunun (fıkıh) muhtasar biçimde öğretimi”ni içeriyordu. Müfredat değerlendirme çalışması, okulda Arapça ve ahlâk bilgisi gibi derslere ayrılan saatleri artırarak Tanzimat dönemi ders planını, ahlâki düzelme amacına uygun bir içerikle değiştirmeyi amaçlıyordu.⁴⁹

II. Abdülhamit dönemi iptidai ve rüştiye mekteplerine ait ders programlarına bakıldığında ahlâk ders saatlerinin arttığı görülmektedir.⁵⁰ Ahlâk dersi özellikle vilâyet ve kasaba iptidai mekteplerinin ders programlarında müstakil bir ders olarak

⁴⁶ BOA, Y.EE. Dosya No: 10, Gömlek 34, 11 Cemaziyelevvel 1324 (3 Temmuz 1906).

⁴⁷ BOA, ŞD. Dosya No 209, Gömlek 54, 10 Cemaziyelahir 1303 (16 Mart 1886)

⁴⁸ BOA, Y.. MTV... Dosya No25, Gömlek 52, 6 Cemaziyelahir 1304 (2 Mart 1887)

⁴⁹ BOA, İ.DH... Dosya No 1019, Gömlek 80409, 4 Cemaziyelevvel 1304 (29 Ocak 1887)

⁵⁰ Ders Programları için bkz., Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*; Mehmedoğlu, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi*; Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüştiyeleri (1897-1907)*, Gazi Kitabevi, Ankara 2008.

yer alırken köy iptidailerinde ise kıraât dersleri içerisinde ahlâk ile ilgili metinler okutularak yapılmaktaydı.

Bu dönemdeki erkek rüştiyelerine ait ders programlarında müstakil ahlâk derslerine rastlanmamaktadır. Ahlâk dersi, kıraat veya ilmihâl dersleri içerisinde okutulmaktadır. Ancak kız rüştiyelerinde ahlâk dersi bu okulların kuruluşundan itibaren müstakil bir ders olarak programda yer almıştır. 1899 yılına gelindiğinde ise hem erkek hem kız rüştiyelerinde ahlâk dersi müstakil bir ders olarak yer almaya başlamıştır.

II. Abdülhamit döneminde istenilen insan tipini oluşturmada kullanılan eğitim materyallerinden birisini de ders kitapları oluşturmaktadır. Bunun için dönemin okullarında okutulan ders kitaplarında, yetiştirilmek istenen ideal insan tipinin özellikleri bulunmaktadır. Buna göre insan, öncelikle Allah’a, Hz. Peygamber’e ve ardından padişaha kayıtsız şartsız itaat eden bir kimsedir. İdeal insanın diğer bir özelliği de dindar olmasıdır. Kişinin Allah’a ve Peygambere iman etmesi yetmemektedir. Onları saygıyla anmalı, ayrıca onların emir ve yasaklarına uymalıdır. Namaz kılmalı, oruç tutmalı, zekât vermeli, gücü yeterse hacca gitmelidir. Başka bir ifade ile terbiyeli bir insan yetiştirmektir. Bu terbiye, İslami bir terbiyedir. Çünkü İslam “güzel ahlâk”tır. Peygamber de onu tamamlamak için gönderilmiştir.⁵¹

II. Abdülhamit döneminde ahlâklı bireyler yetiştirme politikasında ahlâk risalelerinin basılması, okulların ders programlarına ahlâk derslerinin konulması ve ders saatlerinin artırılmasının yanında, okul dışında gerçekleşen olaylara da ilgi gösteriliyordu.

⁵¹ Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 164. Ayrıca, II. Abdülhamit Dönemi okullarında özellikle ahlâk dersleri için basılan kitapların özellikleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ali İrfan (Eğriboz), *Rehber-i Ahlâk*, A. Asaduryan Matbaası, İstanbul 1317-1899-1900; Ali Rıza, *İlm-i Ahlâk*, Karabet Matbaası, İstanbul 1318/1900-1901.

Öğrencileri okulda öğrendikleri ahlâk derslerine uygun olarak yaşamaya teşvik edecek resmî bir yapı sağlamak için adımlar atılmıştı. Hem yıllık takvim hem de günlük program İslami bir düzeni takip etmekteydi. Ramazan ayı ve Hz. Peygamber'in doğum günü gibi bazı önemli gün ve aylar okul takviminde belirtiliyordu.⁵²

Bunun dışında okul yönetmeliği, okul personelinden bazılarını ahlâki davranışları denetlemekle görevlendirmiştir. Hem öğrenciler arasında uyumlu ilişkileri sağlamak ve kavgaları önlemek gibi genel sorumluluklar hem de gece belletmenliği nöbetindeyken öğrencilerin yurdunda yatıp sabah namazından on beş dakika önce uyanarak onların doğru ve düzenli bir şekilde hazırlanmalarını, namazdan sonra onları çalışma salonlarına doğru yönlendirmek gibi bazı özel görevler için yardımcılar (muavin) atanmıştır.⁵³ Ayrıca bu dönemde okullarda müdür yardımcıları, dini davranışların ve güzel ahlâkın öğretimine özel olarak dikkat edip dini ve ahlâki ilimlerle ilgili dersleri gözlemlemekle ve öğrencilerin dini-ahlâki davranışlarını kontrol etmekle görevliydi.⁵⁴ Klasik bürokratik tarzda ahlâki davranışların niceliğini belirlemeye yönelik bir girişim gelişmişti. Müdür yardımcısı, her öğrencinin ahlâki gelişimini ve davranışını ve de dini görevlerini ne derece gerçekleştirdiğini tespit etmek için bir kayıt tutmaktaydı. Yılsonunda öğrencilere dini ve ahlâki eğitimlerine karşılık gelecek şekilde puanlar verilir, toplamı da

⁵² Daha geniş bilgi için bkz. BOA,Y.. MTV... Dosya No 8, Gömlek 58, 16 Rebiülahir 1299; BOA...Y. MTV... Dosya No 109, Gömlek 17, 1312

⁵³ Leylî ve Neharî Umûm Mekâtib-i İdadiyye-i Mülkiyeye Mahsûs Olarak Maârif-i Umûmiye Nezaret-i Celilesince Mukaddema Tanzim ve Bu Def'a Tâdil ve Tahsis Ders Programlarıyla Tâlimattır, 1314, s. 234.

⁵⁴ Düstûr, 1. Tertib, C. 8, s. 434.

diplomalarına yazılırdı. Bu puanlamanın, öğrencinin dini-ahlâki davranışının gelecekteki kariyeri üzerinde potansiyel olarak bir etkisi vardı.⁵⁵

Sonuç olarak II. Abdülhamit döneminde devletin güçlenmesinin ancak İslam ahlâkının güçlenmesiyle mümkün olacağına inanılmaktaydı. Bundan dolayı bu dönemde ahlâk eğitimi konusunda oldukça yoğun çalışmaların yapıldığı görülmektedir.

Bu dönemde söz konusu anlayışın hayata geçirilebilmesi için işe ilk önce okullardan başlanmıştır. Çünkü okul, sosyalleşme üzerine uzmanlaşmış bir kurum olup dönemin iktidarının ideolojisinin halkına en etkili biçimde benimsetmesinde en önemli fonksiyonlardan birisi olmuştur. Bundan dolayı II. Abdülhamit döneminde okulların ders programı değişiklikleri gündemden düşmemiştir. Konuyla ilgili çalışmalar yapmak üzere komisyonlar kurulmuştur. Kurulan komisyonların çalışmaları neticesinde, okullardaki din ve ahlâk derslerinin azlığından dolayı ahlâklı bir neslin yetişmediği kararı ortaya çıkmıştır. Başta II. Abdülhamit'in isteği ve komisyonların çalışmasıyla okulların ders programlarında din ve ahlâk ders saatleri artırılmıştır. Ayrıca okullardaki ahlâk eğitim seviyesinin artırılması için Arapça derslerini artırmak, müfredata teolojik konular eklemek, Hz. Muhammed'in yaşamına adanmış metinler dağıtmak ve dini vecibeleri dayatmak gibi birtakım tamamlayıcı hareketlerin yapılması demektir.⁵⁶

Ahlâk eğitimi konusunda ders programlarında ders saatlerinin artırılması ile birlikte okullarda verilen ahlâk eğitimi okul dışında yapılan uygulamalarla da desteklenmiştir. Bu konuda bir müdür yardımcısı ve idarece görevlendirilen bir

⁵⁵ Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası*, s. 288.

⁵⁶ Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayûn*, çev. Pelin Sıral, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 254.

personel, öğrencilerin davranışlarını takip etmek üzere görevlendirilmektedir. Bu görevlilerin öğrenciler hakkındaki bilgileri öğrencilerin diplomalarına işlenmektedir.

II. Abdülhamit döneminde ahlâk eğitimi ile ilgili izlenen bir başka yöntem ise okullar için kitap basımı şeklinde olmuştur. Bu dönemde özellikle hükümetin kontrolünde oldukça fazla kitap basılmıştır. Kitaplar hazırlanırken zararlı olabilecek unsurlar ortadan kaldırılmıştır. Okullarda Batılı bir disiplin anlayışı uygulanmakla beraber, öğrencilerde İslam ahlâkının yerleştirilmesi ve güçlendirilmesine de önem vermeye çalışılmıştır. Kitaplarda içerik olarak peygamberlerin hayatlarına ve özelliklerine, sahabenin ve din büyüklerinin hayatlarına yer verilmektedir. Döneme ait kitapların genel itibarıyla dini duyguların ağır bir şekilde hissedildiğini söylemek mümkündür. Bu duruma en güzel örnek ders kitaplarının çoğunluğunun besmele ile başlaması gösterilebilir.⁵⁷

B. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ OSMANLI'DA AHLÂK EĞİTİM VE ÖĞRETİMİ

19. yüzyılın ilk yarısında eğitimin felsefî yönden temellendirilmesi temel sorun iken, ikinci yarıda politik ve ekonomik sorunlar daha çok öne çıkmıştır. Bilim ve teknolojiadaki başarılar, felsefeyi arka plana itmiş, bunun sonucunda büyük eğitim sistemleri ortaya çıkmamıştır. Fakat eğitim politikası sorunları üzerinde durulmaya başlanmıştır. Bu ortamda metafiziği reddedici tutuma sahip pozitivist ve naturalist görüşler ağır basmıştır.⁵⁸ Özellikle Malthus'un "nüfus teorisi", Spencer'in "en iyinin hayatta kalması" ve Darwin'in "doğal ayıklanma" temelli biyolojik evrim teorisi dünyada eşitlik ve kardeşliğin değil, gücün ve güçlünün yanında yer alan anlayışın

⁵⁷ Nuri Doğan, s. 24.

⁵⁸ Daha geniş bilgi için bkz. Kemal Aytaç, *Avrupa Eğitim Tarihi*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2009, s. 283-284.

tek geçerli akçe olduğunu yaygın bir düşünce haline getirmiştir. Bu anlayışın yerleşmesinde en önemli rolü, evrenin gelişimine bütüncül bir açıklama getirme iddiasında olan Darwin'in doğal ayıklanmacı evrim teorisi ve onun popülerleştirilmiş sloganları olan “yaşamak için mücadele” ve “en iyinin hayatta kalması” düşüncelerinin toplumsal alana uyarlanması oynamıştır.⁵⁹ Yani Batı’da pozitivizm ve biyolojik materyalizm hâkim olmuştur. Hâkim olan bu düşünce, dönemin kültür, siyaset, eğitim ve din anlayışını da etkilemiştir. İlk çağdan 19. yüzyılın ilk yarısına kadar dönemin filozofları tarafından başta ahlâk eğitiminin temelini oluşturan din, söz konusu tarihten itibaren yok sayılmaya başlanmıştır.⁶⁰

Batı’daki bu durumun etkileri o dönemde açılan Batı tarzı eğitim kurumları, özellikle de tıp fakültesi, modern biyolojinin, materyalizmin ve pozitivizmin Osmanlı’ya ilk girdiği kapıdır. Bu okulda Büchner’in kitapları öğrenciler arasında en çok okunan yapıtların arasında gelmektedir.⁶¹ Ayrıca tıp fakültesinde fizyoloji, zooloji, anatomi bilgileri okutulduğu ve bu derslerin eğitimini yabancı hocalar verdiği için Mekteb-i Tıbbiye’de biyolojik materyalist eğilimler hâkim durumdaydı.⁶² Mekteb-i Tıbbiye’yi ziyaret eden Mac Farlane okulun eğitimindeki materyalizm’in etkisini şöyle ifade etmektedir: “Doktorlara ve Türk asistanlara ayrılan mükemmel döşenmiş bir salona davet edilmiştim. Kanepenin üzerinde bir kitap vardı. Alıp baktım. Bu, Baron d’Holbcoch’ın dinsizlik kitabı olan Systeme de La Nature’un en

⁵⁹ Darwin’in düşüncelerinin Batı dünyasına etkisi ile ilgili daha geniş bilgi için bkz., Atilla Doğan, *Sosyal Darwinizm ve Osmanlı Aydınları Üzerindeki Etkileri (1860-1916)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2003, s. 41-69.

⁶⁰ Enver Behnan Şapolyo, *Ahlâk Tarihi*, Ticaret Yüksek Öğretmen Okulu Yayınları, Ankara 1960, s. 38-67.

⁶¹ Serol Teber, “Lüdwing Büchner ve Osmanlı Düşünürleri Üstündeki Etkileri”, *Felsefe Dergisi*, Eylül 1986, s. 9-10.

⁶² A. Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1967, s. 469.

son Paris baskısı idi. Kitabın çok okunduğu sayfaların aşınmasından belli oluyordu.”⁶³

19. yüzyılın ikinci yarısında Batı’da büyük yankı bulan Darwin’in doğal ayıklanmacı evrimci düşüncesi, evrenin oluşumundan ilk canlının meydana gelişine ve insanın ortaya çıkmasından en medeni toplumların oluşmasına kadarki süreci açıklama iddiasında bulunmaktaydı. Bu düşünce dine karşı bir alternatif oluşumu hedeflemekteydi. Ayrıca söz konusu dönemde doğal ayıklanmacı evrimci düşüncesinin Osmanlı’nın en önemli problemi olan geri kalmışlıktan kurtulmanın kanunlarını sunuyor gibi gözükmesi Batıcı Osmanlı aydınları tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmıştı. Batı’daki bu gelişmeler Osmanlı aydınlarının gelenekten ve dini düşünceden kopuşuna neden olmuştu.⁶⁴

Batı’da ahlâk ile ilgili gelişmeler yaşanırken II. Meşrutiyet Dönemi’nin ilk yıllarında özellikle I. Dünya Savaşı’nın meydana getirdiği sıkıntılar ve bunların sonucu ortaya çıkan çeşitli ahlâksızlıklar sebebi ile milli ahlâk ve dini ahlâk konuları da tartışılmaya başlanmıştır. Bu dönemde ahlâk terbiyesi konusundaki tartışmalar iki nokta üzerinde toplanmaktadır.⁶⁵ Bunlardan birincisine göre ahlâkın temeli dindir. Okullarda ahlâk terbiyesi ancak din terbiyesi ile verilmelidir. Hatta bu görüşü savunanlara göre Balkan Savaşları’nda yenilginin en önemli nedenlerinden biri dine dayalı ahlâk terbiyesinin zayıflamasıdır.⁶⁶ Bu fikri savunanlara göre “ahlâk terbiyesi nasıl verilmeli?” konusu, “din terbiyesi nasıl verilmeli?” konusuyla bir arada

⁶³ Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*, Hece Yayınları, Ankara 2002, s. 198.

⁶⁴ Evrimci ve Sosyal Darwinist düşüncenin Osmanlı aydınları üzerindeki etkileri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Atilla Doğan, s. 165-315.

⁶⁵ Recai Doğan, “II. Meşrutiyet dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi”, s. 372.

⁶⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Tüccarzade İbrahim Hilmi (Çığıracan), *Avrupalılaşmak*, haz. Osman Kafadar- Faruk Öztürk, Gündoğan Yay., Ankara 1997, s. 154-163.

düşünülmelidir.⁶⁷ İkinci fikir hareketine göre ise ahlâk eğitimi din eğitimi ile değil, diğer eğitimlerde olduğu gibi pedagojik, sosyolojik ve psikolojik yöntemlerle ele alınmalıdır.⁶⁸

Bu iki cereyanın üzerinde birleştiği nokta, gençlere kuvvetli bir ahlâki karakter verilmemesidir. Birincisine göre bunun sebebi, dine karşı kayıtsızlığın yayılması, ikincisine göre pedagojik temellere dayanan mekteplerin olmamasıdır.⁶⁹

Dönemin aydınları tarafından tartışılan ahlâk konusu meclis kürsüsünde de tartışılan konuların başında gelmektedir. 1917 yılı Maârif Nezâreti'nin bütçe görüşmeleri yapılırken dönemin vekillerinden Basra Mebusu Hilmi Bey, Maârif-i Umûmiye Nezâretinin, Ahlâk ve Terbiye-i Umûmiye Nezâreti olduğunu unutmayalım⁷⁰ diyerek, ahlâk terbiyesini eğitimin temeline koymuştur. Yine Ertuğrul Mebusu Şemseddin Bey, “Bir cemiyeti bir arada tutan şey ahlâkiyedir. Ahlâk ilmini vazife ilmi olarak telakki edebiliriz. Kanunu ahlâkiyeye riâyetkârlık, vazifeye riâyetkârlıktır. Biz mekteplerde ahlâkı tesis ettiğimiz vakit aynı surette hissi vazifeyi de tesis etmiş olacağız. Fakat bu ahlâk ne üzerine istinad edebilir. Ahlâki metin bir esasa istinad ettirmek için ilk olarak nazarı itibara alınacak şey kuvve-i müeyyidenin kutsi bir esasa ibtina etmesidir. Binaenaleyh ahlâkın tesisi ve maşeri vicdanın inkişaf ettirilmesi için mekteplerde din tedrisatına fazla ehemmiyet vermek lüzumunu bu surette ihtar etmek isterim.”⁷¹ diyerek ahlâk eğitiminin etkili olabilmesi için din kaynaklı olması gerektiğini vurgulamaktadır.

⁶⁷ Emin Erişirgil, “Meşrutiyet Devrinde Ahlâk Terbiyesi Etrafında Münakaşalar”, *Ülkü*, C. III, No. 36, 16 Mart 1943, s. 2.

⁶⁸ Erişirgil, s. 2; Bilgin, s. 40; Recai Doğan, “II. Meşrutiyet dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi”, s. 372.

⁶⁹ Erişirgil, s. 2.

⁷⁰ Ergin, C. 3-4, s. 1371.

⁷¹ Ergin, C. 3-4, s. 1371.

Bu iki fikir akımının ahlâk konusundaki düşünceleri bilimsel bir araştırmaya dayanmaktan ziyade siyasi ve hissi idi. Birinciler, Tanzimat döneminden itibaren meydana gelenlerden memnun olmayanlar tarafından devamlı dile getirilen fikirlerdi. Onlar dini inançların zayıflaması üzerinde dururken, bunların sebepleri ve çözüm yolları hakkında herhangi bir araştırma yapmamışlardı. Hükümetlerin din öğretimine önem vermeleri durumunda, hiçbir şeye gerek kalmadan ahlâkın kendiliğinden düzeleceğini savunuyorlardı.

İkinciler, psikolojideki gelişmelerin pedagojiye uygulanması hakkında yazılmış Almanca ve Fransızca kaynakları esas alıyordu. Psikolojinin bilim olarak bulguları, dengeli bir toplumda yaşayan, normal bir insan için geçerli olabilirdi. Osmanlı'da ise böyle bir durum söz konusu değildi. Çünkü bir taraftan ülke içerisindeki iç isyanlar diğer taraftan toprak kayıpları yaşanmaktaydı. Böyle bir dönemde insanlara, yönelebilecekleri bir istikamet, bir ideal göstermek gerekiyordu. Her yönden dengeli her değeri eşit olarak gören, kendi hâlinde insan yetiştirmede bu devre yetmiyordu.⁷² Ahlâk, bu iki fikir akımının yanı sıra dönemin fikir akımları olan Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık tarafından da tartışılmıştır.

1. Osmanlıcılık

Osmanlıcılık, özellikle Fransız İhtilalinden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda çıkan iç isyanlar, toprak kayıpları, yabancı devletlerin gayri Müslimleri koruma adına Osmanlı'nın iç işlerine müdahaleleri, merkezî ve yerel yönetimde meydana

⁷² Bilgin, s. 49-50; Recai Doğan, "II. Meşrutiyet dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi", s. 372-373.

gelen yönetim bunalımları ve azınlıkların bağımsızlık hareketleri sonucunda zorunlu olarak ortaya çıkan bir ideolojidir.⁷³

Merkeziyetçi bir devletin bütün gereklerini yerine getirme siyasetine önem veren II. Mahmut'un "Ben tebaamın Müslüman olanını camide, Hristiyan olanını kilisede, Yahudi olanını havrada fark ederim. Aralarında başka fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi gerçek evladımdır."⁷⁴ sözü Osmanlıcılık fikrinin temellerinin başlangıcının onun döneminde olduğu işaretini vermektedir.

Tanzimat'ın ilan edilmesiyle Osmanlıcılık fikri resmiyet kazanmıştır. Tanzimat Fermanı'nda, ırk, dil, din farkı gözetmeksizin bütün vatandaşların Osmanlı kimliği etrafında bir arada olacağı vurgulanmıştır. Özünde siyasal ayrılıkları önlemek ve Osmanlı içindeki çeşitli milletlerin "arasını telif etmek"⁷⁵ yatmaktadır.

Yeni Osmanlı hareketiyle birlikte entellektüel bir bilgi olarak ortaya çıkmaya başlayan Osmanlıcılık akımının⁷⁶ bayraktarlığını Namık Kemal yapmış olup, Osmanlı uluslarının siyasi alanda eşit haklara sahip olmaları gerektiğini her fırsatta vurgulamıştır.⁷⁷ Osmanlıcılık akımının savunucularından bir diğeri olan Tunalı Hilmi Bey de İmparatorluğun tek kurtuluş çaresinin bütün ulusal bağlantıları aşacak bir Osmanlı kimliğinin yaratılmasında bulunmaktadır.⁷⁸ Artık Osmanlı deyince klasik

⁷³ M. Şükrü Hanioglu, "Osmanlıcılık", *TCTA*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1389; Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Paradigmaları*, s. 27; Azmi Özcan, "Osmanlıcılık", *DİA*, TDV Yayınları, C. 33, İstanbul 2007, s. 485.

⁷⁴ Akçura, s. 20.

⁷⁵ M. Kaya Bilgili, *Yakınçağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar II*, Erzurum 1980, S. 109'dan nakleden Mümtazer Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, Ankara 1991, s. 262.

⁷⁶ Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi", *MTSD*, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 92.

⁷⁷ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 1998, s. 366.

⁷⁸ Hanioglu, "Osmanlıcılık", *TCTA*, C. 5, s. 1391.

dönemde anlaşıldığı şekliyle yönetici sınıfın adı⁷⁹ değil, ortak bir “vatan” kavramı anlaşılmalıdır.

Osmanlıcılık fikir akımı temsilcileri, Osmanlı Devleti’nin kurtuluşu konusunda fikir birliği yapmalarına rağmen, bütün konularda aynı fikirde olduklarını söylemek mümkün değildir. Osmanlıcılık fikir akımının tek yayın organları olan ‘Muhbir’ gazetesinde ele alınan konulardan biri de, Müslim ve gayri Müslim tebaanın eşitliği meselesi olmuştur. Bu yönde devlet yöneticilerine baskı kurmaya çalışmışlardır. Fakat sonraki dönemlerde bu tutumlardan vazgeçerek, hâlâ yürürlükte olmasına rağmen, özünden uzaklaştırılmış olduğuna inandıkları toplumsal ve siyasal sistemle ilgili dini ilkelerin, İslam’ın ilk dönemleri olan dört halife devrinde uygulandığı şekilde savunulması gerektiği tezinin savunucusu olmuşlardır.⁸⁰

Osmanlıcılar, Osmanlıcılık fikir akımını savunan dönemin aydınlarından bu ideolojinin en önemli ve en istikrarlı temsilcisi sayılan⁸¹ Namık Kemal tarafından kurulan “İbret” ve “Hürriyet”⁸² ve Osmanlıcılık hareketinin diğer bir önemli ismi Ali Suavi tarafından kurulan “Muhbir”, “Ulum” ve “Bab-ı Ali” ve “Republica”⁸³ adlı gazetelerde düşüncelerini ifade etmişlerdir. Ali Suavi’nin bu gazetelerde hürriyet, hukuk, iktisat ve ahlâk konuları⁸⁴ üzerinde durduğu görülmektedir. Ayrıca Osmanlıcılar yazılarında Osmanlı hanedanına sadakati, Osmanlı kimliği⁸⁵ ve Osmanlı Devleti olarak, tebaa arasında her türlü ırk, din ve dil bağlarından uzak,

⁷⁹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 2. Baskı, İletişim Yay. İstanbul 1999, s. 59.

⁸⁰ Engelhart, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999, s. 245.

⁸¹ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Doğu Batı Yay., Ankara 1973, s. 255.

⁸² İhsan Sungu, *Tanzimat Fermanının Tahlili*, Tanzimat’ın Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle Neşredilen Kitaptan Alınmış (Ayrı Basım), Maârif Vekili, İstanbul 1940, s. 2-3.

⁸³ Hanioglu, “Osmanlıcılık”, *TCTA*, C. 5, s. 1391.

⁸⁴ Hilmi Ziya Ülken, *Tanzimat’tan Sonra Fikir Hareketleri*, “Tanzimat” Kitabından Alınmış Ayrı Baskı, Maârif Vekaleti, İstanbul 1940, s. 7-8.

⁸⁵ Lewis, *Osmanlı İmparatorluğu ve Sonu*, çev. Mine Yazıcı, TTK Yay., Ankara 1968, s. 354.

ortak bir devlet bağlamında savunmuştur.⁸⁶ Bununla birlikte Osmanlılar vatan toprağına bağılı bir vatanseverlik ve bütün vatandaşların hürriyetini esas alan bir yapıyı ortaya koymayı savunmuşlardır.⁸⁷

Osmanlılık hareketinin oluştuğı dönemlerde, dış güçlerin Osmanlı toplumuna müdahalesi artmış ve toplumu oluşturan farklı milletlerin düşünceleri ya değişmiş, ya da değiştirilme planlarının yapıldığı bir süreç başlatılmıştır. Bu yüzden Osmanlılık hareketinin ileri sürdüğü fikirlerin, devletin düştüğü sıkıntılara çare olabileceğı inancı da körelmeye başlamıştır. Son dönemlerde gelişen olaylardan dolayı, dönemin bazı aydınlarının ve Osmanlılık Hareketi mensuplarının toplumun tamamını birlik içinde tutma gayretinden vazgeçerek ve o yıllara kadar Osmanlı toplumunun bir parçası olarak görülen gayri Müslim milletleri hariç tutarak, sadece Müslüman milletleri içine alan ümmet birliğı anlayışının tesis edilmesi gerektiğini ileri sürdükleri görülmektedir.⁸⁸

Bu hassas dönemde ortaya atılan söz konusu fikirlerin etkisiyle, devlet idaresi tarafından kabul görmüş Osmanlılık fikrinden vazgeçilmiş ve “İttihâd-ı İslam” fikrinin geliştirilmesiyle ilgili bir kısım tedbirler alınmaya başlanmıştır. Osmanlı devlet dairesini ve aydınlarını bu şekilde düşünceye sevk eden gelişmelerden birisi de, son yıllarda Müslüman milletlerin yaşadıkları olaylardır. Geçmiş yıllarda, birçok farklılıklara rağmen Osmanlı idaresi altında yaşamış farklı dinlere mensup milletlerin, son dönemlerde yaşadıkları anlaşmazlıklar da ilişkilerin gerilmesine zemin hazırlamış ve birlik içinde yaşama inancını iyice zayıflatmıştır. Gerilen toplumsal düzenin bir parçası olan Hristiyan milletleri, hamilik adına destekleyen

⁸⁶ Mohammad Sadıq, *Türkçülük Cereyanı-Türk Milliyetçiliğinin Eşiğinde (1908-1918)*, Ayıldız Matbaası, Ankara 1972, s. 17.

⁸⁷ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 332.

⁸⁸ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler 1*, Risale Yayınları, İstanbul 1986, s. XXVIII.

Batılı tavır, toplumu birlik halinde tutacak az sayıdaki bağları da ortadan kaldırmıştır. Bu olayların yanı sıra, bir kısım Müslüman milletlerin Batılı ülkeler tarafından sömürge hâline sokulması, İslam medeniyetinin en büyük temsilcisi kabul edilen Osmanlı Devleti'nin yönetici ve aydınını İslamcılık veya İttihad-ı İslam fikrini geliştirmeye zorlayan en önemli nedenlerden biri olmuştur.⁸⁹

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle tekrar ağırlık kazanan bu görüşün, kısa bir süre sonra meydana gelen Balkan Savaşları neticesinde, artık bir anlam ifade etmediği düşüncesi ağır basmaya başlamıştır. Bağımsızlıklarını ilan eden uluslar, bu düşüncenin niçin ortaya çıktığını ortaya koymaktadır. Ayrıca bu gelişmeler boşa giden bir çabanın da göstergeleri olmuşlardır.⁹⁰ II. Meşrutiyet ve Balkan Savaşları'ndan sonra da Osmanlıcılık bir gaye olmayıp, milliyetçilik şuurunu bastırmada bir araç olarak kullanılmıştır. Osmanlıcılık, devlete ve devlet fikrine bağlı olan Ahmet Rıza, Ziya Gökalp, Namık Kemal, Şinasi, Mithat Paşa, Ahmet Ferid, Tunalı Hilmi gibi Osmanlı aydını aralarındaki anlaşmazlıklara rağmen, I. Dünya Savaşı sonuna kadar birleşebildikleri ortak nokta olmuştur.⁹¹

Osmanlıcılık akımı özellikle I. Dünya Savaşı ve Balkan Savaşları'ndan sonra etkisini iyiden iyiye yitirmeye başlamıştır. Akımın önde gelen temsilcileri Osmanlıcılık düşüncesinin gerçekleşemeyeceğini düşünerek diğer fikir akımlarına yönelmişlerdir. Başlangıçta Osmanlıcılık fikrinin önde gelen aydınlarının bazıları II. Meşrutiyet'ten sonra Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük ideolojilerini benimsedikleri, devletin ve milletin kurtuluşunu bu ideolojilerde gördükleri bilinmektedir.⁹² Örneğin

⁸⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VII*, TTK Yay., Ankara 1983, s. 540 – 543; Kara, C. 1, s. XXVIII.

⁹⁰ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler 1*, s. XXVIII.

⁹¹ Kodaman, "Osmanlıcılık", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, C. 12, İstanbul 1989, s. 58-59.

⁹² Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, s. 28.

Osmanlıcılık akımının en istikrarlı temsilcisi sayılan⁹³ Namık Kemal Türkçülük fikrini savunmaya başlamıştır. Yine akımının önde gelen isimlerinden Satı Bey I. Dünya Savaşı sonunda Arap ülkelerinin Osmanlı'nın elinden çıkmasıyla, Osmanlı vatandaşlığından ayrılarak Suriye'ye gitmiş ve Arap milliyetçiliğini savunmuştur.⁹⁴

Osmanlıcılık, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'nın yenilgiyle sonuçlanması ve ulusların bağımsızlıklarını ilan etmeleri neticesinde etkisini kaybetmeye başlamıştır. Bu durum söz konusu fikir akımının sosyal hayatın farklı yönlerini kapsayan bir düşünce hareketi olmaktan uzaklaştırmıştır. Bundan dolayı Osmanlıcılık akımının kendine ait bir toplum görüşü, modernleşme ve değişme anlayışı, tarih ve edebiyat tezi olmamıştır.⁹⁵

2. İslamcılık

İslamcılık, özelliklerini daha çok 19. yüzyıl ortalarında kazanmış, Osmanlı Devleti'nin uzak çevresinde ve Hindistan'da şekillenmiştir. 1870 yılından itibaren ise Osmanlı'nın merkezinde gittikçe güçlenen bir ideolojik davranış kümesinin, İslam'ı bir bütün olarak yeniden hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, İslam dünyasını Batı sömürsünden, zalim ve baskıcı yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden kurtarmak, İslam medeniyetini medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyasi, fikri ve ilmi çalışmaların, arayışların, telif ve çözümlerin bütününe içeren bir hareket olarak tarif edilebilir.⁹⁶

⁹³ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 255.

⁹⁴ Recai Doğan, *II. Meşrutiyet döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim-Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, AÜSBE Din Eğitimi Ana Bilim Dalı, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1996, s. 16.

⁹⁵ Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, s. 28.

⁹⁶ Recai Doğan, *İslamcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri*, Ankara 1999, s. 11; İslamcılık hakkında daha geniş bilgi için bkz., Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri I*, Dergah Yayınları, 2. Baskı,

Hindistan ve Mısır'da şekillenmeye başlayan İslamcılık hareketinin ilkelerine Osmanlı Devleti'nde Osmanlıcılık hareketi'nin kurucusu olan Namık Kemal gibi dönemin fikir adamlarında rastlanmakla beraber, ilk dönem İslamcılık düşüncesinin İslam dünyasının modernleştirilmesi arzusuyla ilişkili olarak kültürel İslamcılık şeklinde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamit döneminde geliştirilmeye çalışılan İslamcılık düşüncesinin ise devletin resmi ideolojisi olduğu görülmektedir.⁹⁷

Osmanlı Devleti'nde belirli bir dönem devlet ideolojisi olarak etkin olan İslamcılık akımı, 1908 tarihinden itibaren fikir sahasında kendine özgü bir anlayışla düzenli ilkelere sahip, dönemin önde gelen siyasî ve toplumsal hareketlerinden biri olarak ortaya çıkmıştır.⁹⁸ Bu hareketin öncüleri arasında Mehmed Âkif, Eşref Edip, Mehmed Şemseddin, Ahmed Naim, Aksekili Ahmed Hamdi, Said Halim Paşa, Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, Ferit Kam, Mehmet Ali Aynî, Abdurreşid İbrahim, Kazan kökenli Musa Carullah gelir. İslamcılık akımının söz konusu temsilcileri fikirlerini Sırat-ı Müstakim, Sebilürreşad, Beyanü'l Hak, Hikmet, Mekâtib ve Medâris, Livâ-yı İslam, Mahfel ve Volkan adlı dergilerde görüşlerini kaleme almışlardır.⁹⁹

İslamcılara göre toplumsal sorunların sebeplerinden biri olarak görülen ahlâki durumun kötülüğü öncelikle ele alınması ve çözümlenmesi istenen sorunların

İstanbul 2001, s. 46; Mardin, "İslamcılık", *TCTA*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1400; Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 20.

⁹⁷ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 338-340.

⁹⁸ İslamcıların hedefleri hakkında bilgi için bkz. Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi* Metinler/Kişiler 1, s. XXIX.

⁹⁹ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi* Metinler/Kişiler 1, s. XV; Kara, *İslamcıların Siyasî Görüşleri I*, Dergah Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 2001, s. 80-82; Recai Doğan, *İslamcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri*, Ankara 1999, s.13; Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, Lotus Yayınevi, İstanbul 2007, 214; Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, Lotus yayınevi, Ankara 2010, s. 128; Adem Elif, "II. Meşrutiyet dönemi (1908-1925) İslamcıları ve Çağdaşlaşma Görüşleri", *Doğu Batı Düşünce Dergisi II. Meşrutiyet '100. Yıl'*, C. II, Sayı: 46, Yıl: 11, Ağustos, Eylül, Ekim 2008, s. 267.

başındadır. Bundan dolayı gazete ve dergilerinde ahlâk eğitimine geniş yer vermişlerdir. Onlara göre, eğer bir toplum esaslı bir ahlâk eğitimine ve yaşantısına sahip değilse o toplumun eğitim seviyesi teknolojisi ne kadar gelişmiş olsa da o toplumun gerçek anlamda medeni ve çağdaş olduğu söylenemez. Belki dış görünüş olarak ihtişamlı ve gösterişli olabilir. Ancak bu tür toplumların üzerindeki köhnelik ve sıklık aralandığı zaman her türlü kötülük ve çürümüşlük ortaya çıkar. Oysaki sağlam aile ve ahlâk yapısına sahip olan milletler her durumda varlıklarını korurlar.

Bireylerine sağlam ahlâki değerler kazandırmamış milletler, temeli zayıf ve duvarları çürük, ufak bir sarsıntıda yıkılacak bina gibidirler. İslamcılardan Mehmed Şemseddin bu durumu benzer bir örnekle şöyle açıklar: “Fertlerin terbiyesi ve ahlâk bilgilerine duyarsız kalan milletler bir binaya benzerler ki, şiddetli bir dış darbe onu kolayca sarsar, devirir. Bu bakımdan her şeyden önce fertlere güzel ahlâkın öğretilmesi, temrin edilmesi icap etmektedir.”¹⁰⁰ Bundan dolayı bir toplumu ayakta tutan en önemli temel taş sağlam bir ahlâk eğitimidir.

Dolayısıyla İslamcılar ülkenin kurtuluşunun eğitim ile mümkün olacağı özellikle yeni yetişen nesillere ahlâk ve irfân öğretilmesinin önemli olduğu ile ilgili yazılara dergilerinde geniş yer ayırmışlardır. Sebilürreşad yazarlarından Abdüllatif Nevzad, “Bu memleket toptan, tüfekten, her şeyden evvel irfan ister. Biz Avrupa’nın sükût-ı ilmiyesi karşısında böyle pespâyeye kaldıkça dünyanın kuvve-i maddîyesi elimize teslim olursa yine onlarla boy ölçüşemeyiz, boğulup kalacağız.”¹⁰¹ diyerek, önceliğin neye verilmesi konusunda hükümetlerin ve eğitimcilerin dikkatli olmalarını istemiştir.

¹⁰⁰ M. Şemseddin, “Tedrisat ve Terbiye-i ahlâkiye”, *Sebilürreşad*, 4 T.Evvel 1328, C. 9, S. 215, s. 125.

¹⁰¹ Abdüllatif Nevzad, “Biz Önce Erkeklerimizi Örtelim”, *Sebilürreşad*, 11 Nisan 1329, C. 10, S. 241, s. 112.

İslamcılar bir birey ve toplumun ayakta kalabilmesinin temeline, ahlâk eğitimini koyarken bu eğitimin İslam dininin esasları üzerine tesis edilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Dönemin İslamcı aydınlarının birçoğu din ile ahlâkı birbirinden ayrı şey olarak görmemektedir. Onlara göre “din demek, ahlâk demek; ahlâk demek, din demektir.”¹⁰² Bu yüzden İslamcılara göre ahlâk, esaslarını İslam dininin kurallarından almalıdır. İnsanlık mükemmellik yolunda ne kadar ilerlemiş olursa olsun, ilim ve marifet ne kadar gelişirse gelişsin güzel ahlâka ulaşmak için insanlığın ilahi öğütlere ihtiyacı vardır. Bu anlamda, en son din olan İslam yüce ahlâkın bütün özelliklerini içermektedir. İslam her türlü ahlâki faziletin kaynağıdır. Bu sebeple, ahlâk İslam dininin ortaya koyduğu ahlâki ilkelerden soyutlanamaz.

İslamcılar, ahlâkın temel ilkelerini dinden alması sebebiyle, dinden uzaklaşma ile ahlâki çöküntü arasında bire bir paralellik görürler. Onlara göre memlekette ortaya çıkan ahlâksızlığın sebebi, İslam dininin esaslarından uzaklaşmadır. Ahlâki faziletleri kişinin elde etmesi, ancak ilim ve marifet ile mümkündür. Bu sebeple, İslam ahlâk ve maârif üzerine tesis edilmiştir. İlim ve marifetten amaçlanan, insanlığın kurtuluşu demek olan ahlâkı güzelleştirmektedir.¹⁰³

Ahlâkın temelini İslam’ın oluşturması gerektiğinde hem fikir olan İslamcılar, ancak bunun yanlış bir şekilde anlaşıldığı fikrindedirler. İslam dünyasında ve Osmanlı memleketinde yaygın olan bu yanlış ahlâk anlayışı şudur: “Müslümanlar, tevekkülü tedbirsizlik, alçakgönüllülüğü pısırıklık, takvayı çekingenlik-korkaklık, kanaati teşebbüssüzlük olarak algılar olmuşlardır. Cesaret, şecaat, vakar, gayret

¹⁰² Ahmed Naim, “Ahlâk-ı İslamiyenin Esasları-1”, *Sebilürreşad*, 13 K. Evvel, 1328, C. 9, S. 224, s. 279.

¹⁰³ Recai Doğan, *İslamcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri*, s. 158.

unutulmuştur. Bu durum İslam ahlâk anlayışına aykırıdır ve değiştirilmelidir.”¹⁰⁴ Bu konuda önemli görev çocuklara verilecek ahlâk eğitimine düşmektedir. İslamcılar toplum ve birey için hayati önem taşıyan ahlâk eğitiminin çocuk yaştan itibaren verilmesi gerektiğini ifade etmektedirler. Çünkü onlar ahlâk eğitimi konusunda çocukları beyaz boş bir sayfaya benzetirler. O sayfaya ne istenirse yazılabileceği, eğer fena şey yazılırsa çizip yerine iyi şey yazmak, beyaz sayfanın lekeli olmasına sebebiyet vereceği için onların ahlâk eğitimine dikkat edilmesi görüşündedir.¹⁰⁵

İslamcılar ahlâk eğitimin anne-baba ve okullar tarafından verilmesi kanaatindedirler. Ancak ahlâk konusunda anne-babalar okullardan daha önce gelirler. Ailelerin çocuklara karşı en başta gelen görevleri, onları yaşayacakları toplum için geleceğe yönelik olarak zihnen, bedenlen, ahlâken ve ilmen yetiştirmeye çalışmaktır. Bu konuda en büyük görev anne babaya düşmektedir. Çünkü: “Çocuk mektebe devam edebilecek yaşa gelinceye kadar bütün zamanını ailede geçirir. Çocuk zekâsının her şeyi kabul etmeye uygun bulunduğu bu zamanda, ebeveynin, hemşirelerin ve biraderlerin eve gelip-giden komşuları, komşu çocuklarının, uşakların, hizmetçilerin, velhasıl çocukla temasta bulunan herkesin bu masumun ahvâl-i ruhiyesine az çok tesiri olur.”¹⁰⁶ Dolayısıyla İslamcılar çocukların kişiliklerinin ve davranışlarının oluşumu için çocukluk döneminin yaşandığı ortama hayati önem atfetmektedirler. Çünkü sağlıklı ahlâki değerlerin temellerinin atıldığı ilk yer anne ve baba yanı yani aile ortamıdır.

¹⁰⁴ Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler 1*, s. LXIV-LXII; Recai Doğan, *İslamcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri*, s. 159.

¹⁰⁵ Hacı Mirza Mehmed Rahim, “Müslümanları Hazırlayalım Müslümanlığı Salibin Esaretinden Kurtaralım”, *Sebilürreşad*, C. 12, S. 310, s. 407- 411; Ayntabi Edip, “Haklı Bir Feryad”, *Beyanü’l Hakk*, C. 7, S. 116, s. 2128.

¹⁰⁶ M. Şemseddin, “Tedrisat ve Terbiye-i Ahlâkiye” *Sebilürreşad*, 4 Teşrin-i Evvel 1328, C. 9, S. 215, s.125; Edhem Nejad, “Musik-i Ahlâk Sukûtu”, *Sebilürreşad*, 14 Zilkade 1330-11 Teşrinievvel 1328, C. 9, S. 216, s. 150-151.

İslamcılara göre ahlâk eğitiminin verildiği diğer bir müessese de okullardır. O dönemde okullarda tedrisât-ı medeniye dersleri adı altında genel vatandaşlık hak, görev ve ödevlerini içeren dersler okutulmaktır. Bu derslerde ahlâk ile ilgili konular da öğretilmektedir. Tedrisât-ı ahlâkiye ile tedrisât-ı medeniye derslerinin birbirlerine karıştırılmaması gerektiğini söyleyen Mehmed Şemseddin, “Ahlâk eğitimi, yalnız bir ders için değil, eğitimin tamamına nüfuz eder. Onun için muayyen bir yer ve zaman aranmaz. Öğretmenler her zaman ve her yerde ahlâk eğitimi verebilir. Okuma derslerinde, matematikte, beden eğitimi ve sanat derslerinde ahlâk eğitimi yapılabilir. Burada önemli olan bu derslerin içeriğinde ahlâk eğitimi verebilecek pedagojik bilgiye ve beceriye sahip öğretmenlerin yetiştirilmesidir.”¹⁰⁷ diyerek ahlâk eğitiminin okullarda ayrı bir der olarak değil bütün derslerde ahlâki değerlere özen gösterilmesini savunur. Bunun için İslamcılar derslerin içeriğinde ahlâk eğitimi verebilecek öğretmenlerin yetiştirilmesine dikkat çekmişlerdir.

İslamcılar ahlâk eğitiminin nasıl olması gerektiği üzerinde de dururlar. Onlara göre ahlâk eğitimi korkuya değil, sevgi üzerine kurulmalıdır. Ayrıca bu eğitim hayatın her noktasına yayılmalıdır. Çünkü ahlâk eğitimi hayatın temelini oluşturmaktadır. Dolayısıyla İslamcılara göre okullarda verilen bütün derslerde hatta müzik derslerin de bile ahlâk eğitimi göz önünde bulundurulmalıdır.¹⁰⁸

Sonuç olarak, İslamcılara göre Osmanlı Devleti’nin çöküşünün sebeplerinden birisi de ahlâk eğitimindeki yetersizliktir. Bu yetersizliğin nedeni ise İslam dininden uzaklaşmaktır. Onlara göre ülkeyi bu sıkıntılı durumdan kurtarıp, ülkenin kalkınabilmesi, topluma verilecek iyi bir ahlâk eğitimi ile mümkün olabilir. Söz

¹⁰⁷ M. Şemseddin, “Tedrisat ve Terbiye-i Ahlâkiye”, *Sebilürreşad*, 4 T.Evvel 1328, C. 9, S. 215, s. 126.

¹⁰⁸ M. Şemseddin, “Tedrisat ve Terbiye-i Ahlâkiye”, *Sebilürreşad*, C. 9, S. 33-215, s. 125-126; Nejad, “Musik-i Ahlâk Sukûtu”, *Sebilürreşad*, 14 Zilkade 1330-11 Teşrinievvel 1328, C. 9, S. 34-216, s. 150-151.

konusu ahlâk eğitimi verilirken dikkat edilmesi gereken en önemli husus, ahlâk eğitiminin İslam temel esaslarına dayandırılmasıdır. Çünkü en son gönderilen ve insanlığa en yüce ahlâkı getiren İslam dinine dayandırılacak ahlâk eğitimi hem toplumu hem de bireyleri güzel ahlâk sahibi yaparak ülkenin kalkınmasına katkı sağlayacaktır.

İslamcılar ahlâk eğitimine çocuk yaşta başlanılması kanaatindedirler. Ayrıca bu eğitim çocukların ilk muhatap olduğu anne ve baba tarafından vermeye başlanmalıdır. Bunun için de anne-baba ve aile bireylerine ahlâk eğitimi konusunda büyük görevler düşmektedir. Onlara göre, çocuk yaşta ve ailede başlayan ahlâk eğitimi okul hayatında da devam etmelidir. Ancak ahlâk eğitimi okullarda bir ders olarak değil Matematik, Türkçe, Fen vb. derslerin her birinde öğrencilere öğretilmesi gereken en temel hedef olmalıdır. Başka bir ifadeyle ahlâk eğitimi okulda yapılacak her türlü eğitim ve öğretimin vazgeçilmez hedefi olmalıdır.

3. Türkçülük

Türkçülük akımının ortaya çıkışı ile ilgili yerli, yabancı incelemeler, ona bir başlangıç verme noktasında Yeni Osmanlılar dönemini önemli bir dönüm noktası olarak görmektedir. Yeni Osmanlılar olarak bilinen hareketin en etkili üyeleri Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa, Nuri Bey, Reşat Bey ve Mehmet Bey'dir. Her ne kadar bu aydınlar Türkçülük hareketini ilk başlatanlar olarak değerlendirilse de karşıt görüşlerin ortaya çıkış serüvenlerine bakıldığında aynı isimler oralarda da yer almaktadır. Örneğin, Ali Suavi bazı çalışmalarda ilk Türkçüler arasında yer alırken, bazı çalışmalarda da ilk İslamcılar arasında, bazılarında da önemli Osmanlıcı aydın olarak yer almaktadır. Bu durum, II. Meşrutiyet döneminde sistemli hale gelecek

olan birçok fikir akımının düşünce bağlamında kökenlerinin, Yeni Osmanlılar dönemine dayandığını göstermektedir.¹⁰⁹

1908 yılı Temmuz ayında Jön Türk devrimi gündeme gelinceye kadar, Osmanlı Devleti'nin siyasal ve entellektüel yapısında “Batıcılık”, “Osmanlıcılık” ve “İslamcılık” akımlarına rastlanırken, Türkçülük akımının varlığından söz etmek zordur.¹¹⁰ Türkçülük fikir akımının II. Meşrutiyet'in ilanına kadar siyasal bir yönünün olmadığını 1904 yılında yayınladığı eserinde Akçura, “Osmanlı ülkelerinde belli başlı üç siyasi yol tasavvur ve takip edildi sanıyorum. Birincisi, Osmanlı hükümetine tabii muhtelif milletleri temsil ederek ve birleştirerek bir Osmanlı milleti getirmek, ikincisi, hilafet hakkının Osmanlı devleti hükümdarlarında olmasından faydalanarak, bütün İslamları söz konusu hükümetin idaresinde siyaseten birleştirmek, üçüncüsü, ırka dayanan siyasi bir Türk milleti teşkil etmek”¹¹¹ sözleriyle ifade etmektedir.

Türkçülük hareketinin teşkilatlanma dönemi, II. Meşrutiyet'in ilan edildiği yıllara rastlar. Ancak, bu dönemle birlikte, Türkçülük düşüncesinin fikir cereyanı hâline gelmeye başladığı görülmektedir. II. Meşrutiyet döneminin en önemli savunusu olan hürriyet anlayışıyla da, Türkçülük hareketine yeni bir yön ve bir takım özellikler kazandırılması mümkün hale gelmiştir. II. Meşrutiyet döneminin önemli fikir ve ideolojilerinden birisi Türkçülüktür. Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle II. Meşrutiyet sonrasında gelişen Türk milliyetçiliği konusundaki düşünce akımına ‘Türkçülük’ denilmektedir. Bu akım, Cumhuriyet döneminde de aynı adla anılmış ve

¹⁰⁹ Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, s. 30.

¹¹⁰ François Goergeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri – Yusuf Akçura-(1876-1935)*, s. 53.

¹¹¹ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, TTK Yayınları, Ankara 1998, s. 19.

temel sistematığını değiştirmekle birlikte süreklilik göstermiştir. Ancak, Türkçölükle asıl kastedilen II. Meşrutiyet dönemindeki düşünce hareketidir.¹¹²

İlk ortaya çıktığında kültürel ve fikir alanında faaliyet gösteren Türkçölük ilerleyen zamanlarda faaliyet alanını geniş bir yelpazeye yaymıştır. Türkçölük sadece fikir alanı ve Türk milliyetçiliği ile sınırlandırılabilir bir ideoloji olmayıp, hemen hemen hayatın bütün alanlarına nüfuz etmeye çalışan bir özelliği de göstermiştir.¹¹³ Türkçölüğün hayatın bütün alanlarına nüfuz ettiğini ifade eden Türkçölük akımının savunucularına göre Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'nda milli bir bilince sahip olacaklar, daha sonra ise ülke dışındaki Türklerle birleşerek ve Turan adlı büyük ülke gerçekleştirecektir. Böylece tüm dünyadaki Türk Milleti, Türk bayrağı altında bir araya gelecektir.

Türkçölük akımının en güçlü savunucusu Ziya Gökalp'tir. Bu akım Ziya Gökalp'in liderliğinde, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Ömer Seyfettin, Yusuf Akçuraolu, Köprölüzade M. Fuat, Ahmed Ağaoğlu gibi ünlü isimlerce geliştirilmiştir.¹¹⁴

Türkçölük akımının temsilcilerinin fikirlerinin yayılmasına ve Türkçölüğün gelişmesine yurt içinde ve dışında bazı dernek ve cemiyetlerin de önemli katkısı olmuştur. II. Meşrutiyet döneminde Türkçölüğün, bilimsel ve kültürel alandan siyasal alana kaymasında bu cemiyetler önemli rol üstlenmiştir. Bunlar içinde en önemlisi "Türk Yurdu Cemiyeti" ve onun yayın organı "Türk Yurdu Mecmuası"dır.¹¹⁵

¹¹² Hanoğlu, "Türkçölük", *TCTA*, C. 5, s. 1394.

¹¹³ Masami Arai'den nakleden A. Gün Sosyal, "Tatarlar Arasında Türkçölük", *MTSD*, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2009, C. 1, s. 196.

¹¹⁴ Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Hürriyet Vakfı Yayınları, C. I, İstanbul 1988, s. 11.

¹¹⁵ Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, s. 31.

II. Meşrutiyet dönemindeki diğer fikir akımlarında olduğu gibi Türkçülerin amacı ülkeyi bunalımlı durumdan kurtarmaktır. Onlara göre ülkeyi bu olumsuz duruma sokan ahlâki çöküş olduğu için, bu durumdan kurtulmanın yolu iyi bir ahlâk eğitimi ile mümkündür.

Türkçülük akımının en güçlü savunucusu Ziya Gökalp¹¹⁶ dönemin ahlâk eğitimine farklı bir pencereden bakmaktadır. O öncelikle tartışmaların aksaklıklarını göstermeye çalışmıştır. O'na göre II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devleti'nde bir ahlâk buhranının olduğu doğrudur. Fakat bunalımın çaresi, okullarda din eğitimi vermek ve toplumda dini ve ahlâki eğitimi yaygınlaştırmak değildir. Böyle bir ahlâk ancak bütün moral değerlerini dinden alan toplumlar için geçerlidir. Bütün moral değerleri dine dayalı olmayan, ümmet toplumundan millet toplumuna doğru gidilen bir dönemde eski ahlâk değerlerinin dinsel esası önceden yaptığı fonksiyonu yerine getirememektedir. Bundan dolayı ahlâk değerlerini dini esaslarına dayandırmak isteyenler farkında olmadan ahlâki çöküntüye sebep olmaktadır.¹¹⁷ O'nun ahlâk hakkındaki bu görüşleri Türkçülerin tamamen dinden uzak ve dinden soyutlanmış bir ahlâk eğitimi savundukları anlamına gelmemelidir. Çünkü onlar din ile ahlâkın birbirinden ayrılamayacağı kanaatindedirler. Ahlâki değerlerin kökenleri dine dayandığı için dinden beslenmeyen ahlâki değerlerin toplum tarafından kabul edilip uygulanması oldukça zordur.¹¹⁸

Türkçüler ahlâk eğitimine erken yaşlarda başlanması gerektiği kanaatindedirler. Onlara göre ahlâk eğitimi verilirken bilgiler çocukların gelişim seviyelerinin üzerinde olmamalı, kuru bilgiler ezberletilmemeli, daha çok onlara

¹¹⁶ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, s. 11.

¹¹⁷ Ziya Gökalp, "Ahlâk Buhranı", *Yeni Mecmua*, S. 7, 1918, s.122-124.

¹¹⁸ M. Rahmi, "Yeni Terbiye Usulleri-Almanyalı-Herman Lich ve "Yeni Mekteb"i (Ferrier'den Tercüme), *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.10, 6 Nisan 1916, s.35-36.

örnek davranışlar sergilenmelidir.¹¹⁹ Çocuklara ahlâki değerler kazandırılırken dikkat edilmesi gereken diğer bir husus, anne ve babalar ile okuldaki öğretmenler, çocuklara kendi dönemlerindeki ahlâki değerleri benimsetmek yerine hâlihazırdaki ahlâki öğretileri kazandırmaya gayret etmeleridir.¹²⁰ Ayrıca aile tarafından öğretilen ahlâki değerler ile okulun verdiği ahlâki değerler birbiriyle çelişmemesi gereklidir. Aksi takdirde hem ailede hem de okulda yapılan ahlâk eğitiminden olumlu sonuç almak mümkün olmayabilir. Bunun için ahlâk eğitimi konusunda aile ile okul, görüş alışverişinde bulunmalıdır.¹²¹

Gökalp bu dönemdeki ahlâki bunalımından iki kesimi sorumlu tutmaktadır. Bunlardan birincisi toplumcu ahlâki oluşturmaya ve yaymaya çalışan düşünürlerdir. İkinci ise eski ahlâkı zorla yaşatmaya çalışan tutucu güçlerdir.¹²² Gökalp'in asıl alanı Sosyoloji olduğu için dönemin ahlâki bunalımdan kurtuluş yolunu Sosyoloji Bilimi'nde bulmuştur. Bu konuda, pozitif bir din ilmi ile pozitif bir ahlâk ilminin oluşturulması gerekliliği üzerinde durmuş, aksi takdirde gençlerin pozitif ilimlerle ilk karşılaştıklarında, benliklerinde değerlenmiş duygularla yani dini ve ahlâki duygularla pozitif gerçekler arasında müthiş bir çarpışma başlayacağını belirtir. Bu noktada yapılması gereken çalışma dini ve manevi duyguların nasıl oluştuğunun, bunların hizmet ve faydalarının neler olduğunun müspet ilimler çerçevesinde ele alınmasıdır. Bunu yapacak bilim ise sosyolojidir. Dolayısıyla ahlâk buhranını çözecek olan Sosyoloji Bilimi'dir.¹²³

¹¹⁹ M. Rahmi, "Talim ve Terbiye: Yeni Mektepler", *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.109, 18 Mayıs 1916, s. 77.

¹²⁰ Ahmed Besim, "Ahlâk: Nazar-ı İslam'da Ahlâk 4", *İslam*, Y.2, S.20, 15 Kanun-ı Sanî 1330/1915, s. 526-527.

¹²¹ Atuf, "Ahlâk ve Mekteplerde Ahlâk", *Muallim*, Y.2, C.2, S.16, 15 Teşrin-i Evvel 1333/1917, s. 574-576.

¹²² Gökalp, *Türk Ahlâkı*, Toker Yayınları, İstanbul 2005, s.28-29

¹²³ Gökalp, "Ahlâk Buhranı", *Yeni Mecmua*, S. 7, 23 Ağustos 1917, s. 70-71.

Gökalp, ahlâki özellikleri bireyleri ve toplumları bir arada tutan harç olarak görmektedirler. Ayrıca onu toplumu medeniyete ulaştıran en önemli güçlerden biri olarak kabul etmektedirler. Bundan dolayı toplumda birlik ve beraberliği sağlamak, problemlerin üstesinde gelebilmek ve ülkeyi maddi ve manevi yönden kalkındırmak için ahlâki davranışlardan yararlanılması gerekir.¹²⁴

Gökalp'e göre insanları düşünce ve davranışlarında en güzele ulaştıracak etmelerin başında ahlâk gelmektedir. Bunun için bireylere verilen ahlâki değerler çok önemlidir.¹²⁵ Güzel ahlâk sahibi bireyler ailelerin de ahlâklı olmasına katkı sağlayacaktır. Aileler de toplumu oluşturan bir parça olduğu için ahlâklı ailelerden oluşan toplumların da ahlâklı olması olağandır. Bütün toplumların bu ahlâki süreci takip etmeleri durumunda milletlerarası ahlâki düzelmeden söz edilebilir. Bundan dolayı insanın dünyada mutlu olabilmesi için ahlâki davranışların birey ve toplum tarafından kabul edilip uygulanması gerekmektedir. Toplumlardaki huzursuzluğun ve geri kalmışlığın nedenlerinden birisi de ahlâki davranışların uygulanmasında gösterilen ciddiyetsizlik görülmektedir.¹²⁶ Bundan dolayı ahlâki değerleri içselleştirmemiş bireyler kendisiyle ve toplumla barışık bir hayat yaşayamamaktadırlar. Dolayısıyla bu tip insanların kendilerine yararı olmadığı gibi topluma da faydası olamaz.¹²⁷

Türkçülere göre insanlarda iyi, güzel, doğru ve ideal fikirlerin oluşmasını ahlâk sağlarken, ahlâka yön veren ise vicdandır. Onlara göre bireylerin etraflarında meydana gelen iyi veya kötü olaylara karşı tepkileri aynı değildir. Çünkü insanlar aynı vicdani hassasiyete sahip değildirler. Bazı insanların vicdanı onun hiçbir

¹²⁴ Yusuf Akçuroğlu, "Emel ve İdeal 1", *Türk Yurdu*, Y.1, C.2, S.16, 27 Haziran 1912, s. 266.

¹²⁵ Gökalp, *Ahlâka Doğru*, s. 17.

¹²⁶ Besim Atlı, "Din ve Ahlâk: Nazar-ı İslam'da Ahlâk 7", *İslam*, Y.2, S.29, 28 Mayıs 1331/1915, s. 665.

¹²⁷ Ahmed Besim, "Din ve Ahlâk 3", *İslam*, Y.1, S. 15, 6 Teşr-i Sani 1330/1914, s. 446-447.

menfaat beklemeksizin vatani ve milleti uğruna canını feda etmesini sağlarken; bazılarında ise bunu tam tersine davranış sağlamasına neden olabilir.¹²⁸

Türkçüler Avrupa'nın ahlâki değerlerinden yararlanma konusunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Bir kısmı, Türklerin ahlâki özellikler açısından Avrupalılardan üstün olduğunu ve onların ahlâki hüviyetlerinin Türk kültürüyle bağdaşmayacağını iddia etmiştir. Bundan dolayı Avrupalıların ahlâki özelliklerini alıp taklit etmenin anlamsız olacağını savunmuşlardır.¹²⁹ Diğer bir kısmı ise Avrupalılar bireysel ve toplumsal ahlâk kurallarını sistemleştirdikleri ve oluşturulan sosyal müesseseler aracılığı ile insanları eğittikleri için onların ahlâki özelliklerinin ileri seviyede olduğunu iddia etmişlerdir. Dolayısıyla Avrupalıların ahlâki hüviyetlerinden faydalanılması gerektiğini savunmuşlardır.¹³⁰

Sonuç olarak, Türkçüler diğer fikir akımlarında olduğu gibi ülkenin ahlâki bunalım içerisinde olduğunu ifade etmektedirler. Çözüm olarak gördükleri ahlâk eğitime farklı boyuttan bakmaktadırlar. Onlara göre ahlâk eğitimi verilirken İslam'ın ilk yıllarındaki ahlâk anlayışına dönülmesi uygun olmaz. Çünkü o dönemdeki toplum yapısı ile II. Meşrutiyet dönemindeki toplum yapısı aynı değildir. Diğer taraftan toplumun dine bakışı ve dinin toplum içindeki fonksiyonu da aynı değildir. Dolayısıyla İslam'ın ilk yıllarındaki ahlâk anlayışının aynısını söz konusu nedenlerden dolayı toplum tarafından kabul edilip uygulanması zor bir durumdur.

Türkçüler ahlâk konusunda, Avrupa'nın birebir taklit edilmesini de uygun görmemektedirler. Çünkü onların gelenek görenekleri, değerleri ve dinleri farklıdır.

¹²⁸ Türkçülerin vicdan hakkındaki görüşleri hakkında daha geniş bilgi için bkz., Gökalp, "Ahlâk Bunalımı", *Yeni Mecmuâ*, C.1, S.7, 23 Ağustos 1917, s.122-124; Gökalp, *Ahlâk Doğru*, s. 18-20.

¹²⁹ Sibiryalı Şir İdrisî, "Avrupa'nın İslamiyet ve Türklük Hakkındaki Nazarı", *İslam*, Y.1, S.7, 24 Nisan 1330/1914, s. 208.

¹³⁰ Ahmed Ağaoğlu, "Üç Medeniyet: Ahlâk", *Türk Yurdu*, Y.15, C.17-3, S.176, Ocak 1926, s. 128.

Dolayısıyla her yönüyle Osmanlı toplumundan farklı olan milletin ahlâki değerlerin toplum tarafından kabul edilmesi oldukça güçtür.

Dolayısıyla Türkçülerin istediği, savunduğu ahlâk, köklerini dinden, toplumun gelenek ve göreneklerinden almaktadır. Ahlâki değerler onların yaşantısına uygun olmalı, toplum tarafından kabul görmelidir. Ayrıca onlara verilen ahlâki değerler toplumun ihtiyaçlarına cevap vermelidir. Aksi takdirde toplumun değerlerine uzak ve onların ihtiyaçlarını karşılamayan ahlâki kurallar kabul görmez ve uygulanamaz.

4. Batıcılık

Batıcılık kavramı, Medenileşme, Garplılaşma, Muasırlaşma, Avrupalılaşma, Batılılaşma, Yenileşme, Uygarlaşma, Çağdaşlaşma, Modernleşme” vb. terimlerle de ifade edilmiştir.¹³¹ Batılılaşmanın en geniş tarifi, “Çağdaş bir toplum ve hürriyetçi esaslara dayanan bir devlet kurmak üzere girişilmiş teşebbüsler ve gerçekleştirmelerdir.”¹³² şeklinde yapılmaktadır.

Batılılaşmanın, bir zorunluluk olarak görülmesi II. Meşrutiyet dönemine özgü bir olay değildir.¹³³ Batılılaşma hareketi, III. Ahmet döneminde başlamış, III. Selim döneminde ilk başarısını elde etmiş¹³⁴ ve Batılılaşmanın tek kurtuluş yolu, bir ölüm kalım meselesi olduğunun kabul edildiği II. Mahmut döneminde de Batılılaşma devamını sağlamıştır.¹³⁵ Türkiye, bu tarihten itibaren sürekli Batı’ya yönelmiş, Osmanlı, mağlubiyetlerin sebebi olarak Batı’nın üstünlüğünü görmüştür.¹³⁶

¹³¹ Osman Kafadar, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, Ankara 1997, s. 63.

¹³² Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul 1960, s. 27.

¹³³ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, YKM Yayınevi, 15. Baskı, İstanbul 2002, s. 415.

¹³⁴ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İstanbul 2005, s. 205.

¹³⁵ Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 74.

¹³⁶ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 205.

Bu dönemde Batıcılar II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra İstanbul'da yayımlanan Mehtap (kapatıldığı dönemde Şebtab adıyla yayımlanmıştı.) adında bir derginin bu düşünce taraftarlarının forumu hâline getirildiği görülmektedir.¹³⁷ Bu derginin ana teması, Batılılaşmanın ihmal edilmesi halinde İmparatorluğun kısa sürede çökeceğiydi. Dergi bu alanda geleneksel kesimlerden gelen eleştirileri de cevaplamakta ve bu çevrenin programlarının İmparatorluğun çöküşünü hızlandıracağı görüşünü savunmaktaydı. 1911'de Abdullah Cevdet tarafından İstanbul'da yayımlanmaya başlanan İctihad dergisinin de bu konuları fazlasıyla işlediği görülmektedir. Ayrıca bu dergide Kılıçzade Hakkı ve Celal Nuri beyler metaryalizm, pozitivism, Darwinizm ve Freudizm gibi Batı'daki akımları savunan yazarların da yazılarına rastlanmaktadır.¹³⁸

Abdullah Cevdet, II. Meşrutiyet'in ilanından bir müddet sonra İttihatçılarla olan anlaşmazlıkları nedeniyle ülkeye hemen dönmedi ve bir süre Mehtap dergisiyle Yeni Tasvir-i Efkâr gazetesinde Batılılaşmanın gerekliliği ve İslamiyet'in bu alandaki olumsuz tesirleri konusunda yazılar yazdı.¹³⁹

Baticıların önde gelen temsilcilerinden biri olan Abdullah Cevdet Batıcılık düşüncesini savunduğu ilk dönemlerde, dinden ve geleneksel unsurlardan faydalanılması fikrini benimsemektedir. Fakat onun içerisinde bulunduğu ortam kısa süre içerisinde dinin ve geleneğin ahlâk üzerindeki etkisi konusunda tam tersi bir düşünceye sahip olmasına neden olmuştur. Ondaki bu değişimde etkili olan etmelerden birisi *Felix Isnard'ın Spiritualisme et Matérialisme* adlı eseri olmuştur.¹⁴⁰

Bu kitap, toplumsal gelişme için ahlâki değerlerin zorunluluğunu kabul etmekte,

¹³⁷ Hanioglu, "Batılılaşma", *DİA*, C. 5, s. 150.

¹³⁸ Hanioglu, "Batılılaşma", *DİA*, C. 5, s. 150.

¹³⁹ Hanioglu, "Batıcılık", *TCTA*, C. 5, s. 1384.

¹⁴⁰ Cemal Güzel, "Türkiye'de Maddecilik ve Maddecilik Karşıtı Görüşler", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 19, s. 66.

ancak bu görevi dinin yerine bilimsel materyalizmin yüklenmesi ile olabileceğini şöyle ifade etmektedir: “Din ve ahlâk yekdiğerinden bağımsız şeylerdir. Din ahlâkın temeli değildir. Dinler umumilik çağlarında çok eskilerde yararlı olabilmıştır. Fakat hiçbir müspet ve doğâl temele dayanmadıkları için, insanlar eğitim gördükçe gelecekte kaybolup gideceklerdir. Dinler, kendi başlarına insanlığı yönetmeye yeterli olan ilkelere dayalı sağlam ve gerçek bir morale yerlerini terk edeceklerdir. Çok söylenilen ‘bize din gerekli’ halk deyişinin yerine biz diyoruz ki, moral ahlâk gereklidir. Bilimsel maddecilik geleceğin felsefesidir. Zira bu, sağlam moralin ve gerçek ilkelerin yerine geçmeye adaydır.”¹⁴¹

Ahlâk eğitiminin dinden bağımsız bir yol izlenmesi gerektiğini savunan Abdullah Cevdet, okullardaki ahlâk eğitiminin mahiyetini şöyle ifade etmektedir: “Ahlâkın en sağlamı odur ki, cenneti ve cehennemi hep insanın vicdanına koyar. İşlenen günahı affetmek hakkını hiçbir kimseye vermez. Her türlü haydutluğu yaptıktan, canlar vicdanlar yaktıktan sonra Kabe’ye gitmek yahut birçok namaz kılmakla bütün pisliklerin, bütün cinâyetlerin affedileceğine inanan ahlâk ne yüksektir ne de metindir”.¹⁴² Abdullah Cevdet mekteplerde verilen ahlâk eğitiminin hurafelerden etkilendiği konusunda eleştirilerde bulunmuş, ahlâk eğitiminde vicdanın önemine yer vermiştir.

Ahlâkın kaynağının din olamayacağına dair benzer örnekler veren Batıcılardan biri olan Celal Nuri’de görülmektedir. Celal Nuri “Bazı dinlerin ahlâka zararı bile dokunuyor. İnsanlar arasındaki kardeşliğe mani oluyor. Bir takım ihtiraslar tevlid ediyor. Hele tevbe etmenin bütün günahları silip süpürmesi kolaylıkla ahlâkı fesat etmektedir. Son derece dindar, son derece ahlâksız kimseler

¹⁴¹ Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981, s. 12-13.

¹⁴² Abdullah Cevdet, “Rubaiyyat-ı Hayyam”, *İçtihad*, No. 109, 21 Temmuz 1330/1914, s. 1-5.

çoktur. Badiyelerde namaza duran bedeviler bir yolcu görür görmez, derhal ibadeti bırakırlar, öldürme ve soygunu gerçekleştirdikten sonra ibadetlerine devam ederler.”¹⁴³ sözleriyle din ile ahlâkın bir arada olamayacağını ifade etmektedir.

Ahlâkın kaynağının din olmadığını savunan Celal Nuri, bu durumu şöyle açıklar: “Ahlâkın asıl badii kavvam ve kıyamı cemiyet halinde yaşayan insanların ihtiyacıdır. Bu ihtiyacât-ı içtimayenin tenevvüü ile ahlâk da değişir. Ve lalettayin bir cemiyetin muhafaza-i hisse-i tezâyüd-i kuvvet ve refahatı için ne gibi ahlâk lazım ise işte en doğru ahlâk odur. Ona göre ahlâk, dinler mevzuundan daha eskidir. Din bir ihtiyac-ı vicdani ve zâtidir. Ahlâk bir zarurriyye-i ictimaiyye ve millidir. Ahlâk kendine lazım gelen zaman ve teminatı secayanın, medeniyetin, maârifin, terbiyeyi umûmiyyenin teâlisinde ararsa ancak o zaman aldanmaz, yalnız dinlerin tahvifinde taharri ederse çürük tahtaya basmış olur. Çokları mükafât-ı ukbaya dair dünyada ufak bir menfaati tercih ederler. Halbuki ahlâk terbiyeyi umûmiyyenin hüsn-i idaresi ve bizzarure hulk ve hasletin incelmesi neticesi takarrür ederse sağlam olur. Kurun-u vüstada, nasraniyet aleminde, din korkusu pek ziyade idi. Bununla beraber edvâr-ı mazlûme-i mezkûra tarihi alemin en büyük ahlâksızlık zamanlarını teşkil eder.”¹⁴⁴

Celal Nuri’ye göre, ahlâki bozulmanın nedenlerinden biri de ekonomik sıkıntılardır. Ona göre, bir memlekette ekonomik yönden sıkıntı yok ise o devletin insanları güzel ahlâk sahibi olurlar. Ülkede maddi sıkıntılar başlar ise insanlar arasında dedikodu, iftira ve hile yaygınlaşmaya başlar.¹⁴⁵ Dolayısıyla ekonomik sıkıntılar ahlâki bozulmanın sebeplerinden birini oluşturmaktadır.¹⁴⁶ Toplumdaki ahlâki güzelliği ekonomik gelişmişliğe bağlayan Celal Nuri, vaaz ve nasihatlerin bu

¹⁴³ Celal Nuri, *İlel-i Ahlâkiyemiz*, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul 1332/1916, s. 129.

¹⁴⁴ Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -3-*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1332/1916, s. 20-21; Celal Nuri, *İlel-i Ahlâkiyemiz*, s. 129 - 130.

¹⁴⁵ Celal Nuri, *İlel-i Ahlâkiyemiz*, s. 13.

¹⁴⁶ Celal Nuri, *İlel-i Ahlâkiyemiz*, s. 15.

durumda hiçbir anlam ifade etmeyeceğini savunmaktadır. Ona göre “Ahlâk risaleleri kadar ehemmiyetsiz bir şey yoktur. En esaslı mecelle-i ahlâkiye iktisat kitaplarıdır.”¹⁴⁷

Celal Nuri’ye göre ahlâki bunalımların temelinde yatan sebeplerden biri de okullarda iyi bir ahlâk eğitiminin verilmemesidir. Celal Nuri okullardaki ahlâk eğitiminin durumunu şöyle tarif etmektedir: “Bizde bu illet-i ahlâkiyeyi tedavi edecek mekteplerde terbiyeyi ahlâkiye verilmiyor. Her şeyden evvel dimağın hâfıza denilen kabiliyetini bilahare onu da öldürmek üzere inkişâf ettirmek için mektepler açmışız. Terbiyeyi his, terbiyeyi hulk, terbiyeyi beden –ki herhalde terbiyeyi hafızadan daha az mühim değildir- programımıza değil hayalimize bile girmemiştir. Daha derdi teşhis etmemişiz ki devasını tertib edelim. Mekâtibimiz un öğretmek şartıyla dönen değirmene benzer. Maârif-i umûmiyyemiz etrafımıza yeknesak bir gaye vermiyor ki bu gayede bir ‘ahlâk’ tevlid edebilsin. Bila maksad çalışıyoruz.”¹⁴⁸

Okullarda verilen ahlâk eğitiminin yetersizliğini ve okullarda verilen ahlâk eğitiminin önemini belirttikten sonra Celal Nuri, bu eğitim nasıl verileceğini de şöyle izah etmektedir: “Binaenaleyh bütün ahlâk risaleleri yakılabılır ve ahlâk dersleri için bu derecedeki tahsisat kesilebilir. Sarf ve nahiv, hesap ve hendese, tarih, hele tarih hususiyle coğrafya, temrinât-ı bedeniyye ve eğlenceler hep bir ders-i ahlâktır. Kâbe-i muazzamanın içinde kible aramak zaid olduğu gibi mekteplere ahlâk dersi idhal etmek de zâiduzzevâiddir.”¹⁴⁹ Bu ifadelere göre, Celal Nuri ahlâk eğitimini

¹⁴⁷ Celal Nuri, *İlel-i Ahlâkiyemiz*, s. 20.

¹⁴⁸ Celal Nuri, *İlel-i Ahlâkiyemiz*, s. 29-30.

¹⁴⁹ Celal Nuri, *İlel-i Ahlâkiyemiz*, s. 99.

okullarda bir ders olarak değil, okulların genel amacı içinde, öğretimin her kademesinde yer alması gereken bir problem olarak düşünüyor denilebilir.¹⁵⁰

Celal Nuri diğer batıcılardan farklı olarak, ahlâkın genetik yoluyla intikal ettiğini savunmaktadır. Ona göre “ahlâk, tekâmül eder, çünkü toplum sürekli tekâmüldedir. Bu nedenle dinler de, ahlâkın değişmesi ve gelişmesini kabul etmek zorundadır. Ahlâk son sözünü söylemiş kabul edilmemelidir. Ahlâk sistemlerinin hepsi de hakikate uygun ve başarılı olamaz. Ahlâk seciyeye dahil olmalı, ırsen intikal etmeli, adeta bilmeyerek gereği yerine getirmelidir. Kitap okutularak sahte bir şekilde öğretilirse faydası olmaz. Ahlâk bir ‘hissi müşterek’ halini kazanırsa önem kazanır. İnsan bilmeyerek fazilet sahibi olmalıdır, gösteriş için ahlâk sahibi olmak, ahlâksızlıktır.”¹⁵¹

Batıcılık akımı içinde ahlâk, ahlâk ilmi ve ahlâk eğitimi konularında en çok yazılar yazan ve özellikle eğitim konusunda yazılan ilk eser olarak da nitelendirilen Fenn-i Terbiye’de bu konuya geniş bir yer ayıran kişi Satı Bey’dir.

Satı Bey, insanların ahlâki yapılarının kalıtımsal olarak atalarından geçeceği konusunda Celal Nuri ile aynı görüşü paylaşmamaktadır. Ona göre, “Her kavmin, tamamıyla kalıtımsal birer eğilim ve mizacı bulunduğu kabul edilse bile, bundan, o kavmin tamamıyla kalıtımsal bir ahlâkı olduğu yolunda bir sonuç çıkarmak doğru olmaz. Kavimlerin meziyetleri, esasi mizaçlarına göre değil, bunun aldığı şekillere göre belirir. Bu şekiller ise, kavmin toplumsal durumlarına, eğitim şekillerine göre kararlaşıp yerleşir. Herhalde, ahlâki eğitimin etki sınırı pek geniş, eğitim çalışmalarının etki ve kapsamı pek büyük demektir. Bir kavmin doğal özellikleri, her ne olursa olsun, kavmin toplumsal durumunun ve genel eğitiminin değiştirilmesi ve

¹⁵⁰ Recai Doğan, *II. Meşrutiyet döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim-Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, s. 237.

¹⁵¹ Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal -3-*, s. 21-22.

ıslah edilmesi sayesinde ahlâkta da derin bir değişiklik ve verimli bir ilerleme sağlanabilir. Buna kani olmak, buna kuvvetle inanmak, özellikle bizim için çok gereklidir.”¹⁵² Satı Bey, her kavmin, tamamıyla kalıtımsal birer eğilim ve mizacı bulunduğunu fakat bu durumun bir neslin ahlâki yapısının tamamen atalarından kalıtımsal olarak geldiği anlamına geldiğini söylemenin anlamsız olduğunu ifade etmektedir. Ona göre “Eğer ahlâkın kalıtımsal olduğu kabul edilirse, o dönemde bazı kimselerin ‘biz adam olmayız’ sözlerini de ‘fenalık bizim kanlarımızda, damarlarımızdadır, kalpsizlik bizim aslımızda ırkımızdadır’ gibi örnekler vererek kendilerinin haklı olduklarını kanıtlamaya çalışan insanları desteklemiş olur. Oysaki terakki sahasında ilerleme sağlamış Bulgarlar, Avrupalı olan Macarlar Türk kanı taşımaktadırlar. Bu göstermektedir ki bizim ahlâki zafiyetimiz kalıtımsal ahlâktan değil kendi tembelliğimiz ve yeterince gayret göstermeyişimizdendir.”¹⁵³

Satı Bey, ahlâk eğitiminde dini eğitimin tesirini kabul etmekle birlikte, bunun yaptırımını, daha çok vicdanda bulmaktadır.¹⁵⁴ O, vicdanı, ahlâk kanunlarının en önemli doğrulayıcı aracı olarak tanımlamaktadır. Satı Bey, ahlâk eğitiminde vicdanın konumunu şu şekilde açıklamaktadır: “Fiillerin iyi veya kötü olduğuna hüküm verir, bizden başkalarının iyi hareketlerine karşı takdir, kötü hareketlerine karşı nefret uyandırır, bizde iyilik yapmayı emreder, kötülük yapmayı yasaklar, iyilik yaptığımız vakit kalbimizde açıklık ve rahatlık, kötülük yaptığımız vakit ise azap verendir.”¹⁵⁵ Dolayısıyla ona göre vicdan iyi ile kötüyü birbirinden ayıran ve insanı bu ikilem arasında iyiliğe yönlendiren kontrol mekanizması olduğu için ahlâk eğitiminin merkezinde olmalıdır. Ayrıca Satı Bey ahlâk eğitiminde, vicdanın görevlerini de

¹⁵² Mustafa Satı, *Ümit ve Azim*, Kader Matbaası, İstanbul 1329/1913, s. 50-51.

¹⁵³ Mustafa Satı, *Ümit ve Azim*, s. 51-52.

¹⁵⁴ Cavit Binbaşoğlu, *Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi*, MEB, Ankara 1995, s. 80.

¹⁵⁵ Mustafa Satı Bey, *Mustafa Satı Bey ve Eğitim Bilimi (Fenn-i Terbiye Cilt 1-2)*, Hzrl. Mustafa Gündüz, Otorite Yayınları, Ankara 2012, s. 339.

şöyle sıralamaktadır, “İnsanı herkesten gizli kalacağına, bir cezaya ve hatta bir azarlamaya sebebiyet vermeyeceğine emin olduğu hallerde bile kötülük yapmaktan koruyan şey vicdandır. İnsana kanun cezasından, hatta toplumun kötü görmesinin dışında kalan kötülüklerden dolayı bile manevi cezalar veren de odur. Onun için çocuklar, münevver ve müstakim vicdanlı bir hale getirmeyi, ahlâk terbiyesinin hem amacı ve hem de araçlarının en önemlilerinden biri olarak görmek lazımdır.”¹⁵⁶

Satı Bey’in ahlâk eğitiminin gelişimi üzerinde durduğu diğer husus da bu eğitimin çocuklara verilmeye başlandığı dönemdir. Ona göre ahlâk eğitimine altı-yedi hatta beş-altı yaşlarda başlamak çok geç kalmak demektir. Ahlâk eğitime çocuğun doğumundan itibaren başlanması gereklidir.¹⁵⁷

Ahlâk konusunda görüşler bildiren ve ahlâkı ana sorun olarak gören Batıcılardan biri de Tevfik Fikret’tir. O, okullardaki eğitimin başarılı olabilmesi için akıl ve ahlâk eğitiminin bir arada verilmesiyle mümkün olacağını savunmaktadır. Ona göre, aklın eğitimi deneysel öğretimle sağlanacak ve çocuğa çevresindeki şeyleri görme, inceleme, anlama yetenek ve becerileri verilecektir. Ahlâk eğitimi ise, çocuğun ruhuna, onuruna hitap etmeye dayanarak onda “kendi kendini idareye muktedir olma” yeteneğini uyandıracak, her türlü kötü eğilimleri düzeltecektir.¹⁵⁸

Batıcıların genelinde olduğu gibi Tevfik Fikret de dini, ülkenin kalkınmasında engel olarak görmüş ve dinlerin insanların ihtiyacını karşılayabilecek fonksiyonunu kaybettiğini savunmuştur. Ayrıca Tevfik Fikret, ahlâk eğitimi konusunda dinden kaynaklı ahlâk eğitime karşı çıkmıştır. Gelenekçi ve dini düşünceye karşı isyan, Tevfik Fikret’te gelenekçi ve dini ahlâka karşı çevrilmiştir.

¹⁵⁶ Mustafa Satı, *Fenn-i Terbiye*, s. 338.

¹⁵⁷ Mustafa Satı, *Ümit ve Azim*, s. 42.

¹⁵⁸ Cahit Kavcar, “Tevfik Fikret’in Eğitimciliği ve “Yeni Mektep”, *AÜEFĐ*, C. 5, Ankara 1972, s. 115.

Yeni Edebiyatçılardan Tevfik Fikret'te ahlâk sorunu ana sorundur. Fakat buradaki dinci ahlâk değil, insancıl ahlâktır. Bu da geleneklerden sıyrılmak, akla tam özgürlük vermek ve kişiyi bütün insanlığın bir üyesi, bir kardeşi yapmak sorunudur. Tevfik Fikret'in deist ahlâk görüşü, en güçlü olarak ünlü “Tarih-i Kadim” şiirinde görülür. Çağdaş bireycilik ve deist liberalizmin ahlâkiyatını edebiyatımıza getiren Tevfik Fikret olmuştur.¹⁵⁹

Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık'ın ortak amacı ülkeyi düşmüş olduğu sıkıntılı durumdan kurtarmaktır. Fikir akımları ülkeyi kurtarmada bazı konularda görüş ayrılığına düşerken bazı konularda ise benzer görüşleri savunmaktadır.

II. Meşrutiyet dönemi fikir akımlarının üzerinde birleştiği konu ahlâk eğitimidir. Onlara göre Osmanlı'nın çöküş sebeplerinin başında ahlâki çözülme gelmektedir. Dolayısıyla ülkeyi bu durumdan kurtarmanın yolu da iyi bir ahlâk eğitimi ile mümkündür.

Fikir akımları ahlâk eğitiminin erken yaşta ve anne-baba tarafından verilmesi gerektiği görüşündedir. Onlara göre bu eğitim okullarda devam etmelidir. Ancak ahlâk eğitimi ayrı bir ders olarak değil bütün derslerin içerisinde verilmelidir. Ayrıca ailenin öğretmiş olduğu ahlâki değerler ile okulun vermiş olduğu ahlâki ilkeler birbirlerini tamamlayan nitelikte olmalıdır. Kesinlikle birbirleriyle çelişmemelidir.

II. Meşrutiyet dönemi fikir akımları ahlâk eğitimi için ülkenin kurtuluşunda vazgeçilmez bir unsur olarak görürken, bu eğitimin temellendirilmesi konusunda görüş ayrılığına düşmektedirler. Batıcılar geleneksel değerlerden ve dinden uzak, Batı kaynaklı pedagojiye dayalı ahlâk eğitimi savunurken, İslamcılar ve Türkçüler

¹⁵⁹ Berkes, s. 384-385.

esaslarını dinden alan ahlâk eğitimini savunmaktadırlar. Bu konular fikir akımlarının temsilcileri arasında ciddi bir şekilde tartışılmıştır.

Fikir akımlarının ahlâk konusundaki düşünceleri tartışma boyutunda kalmamıştır. Bunlar yazılan eserler, gazete ve dergiler aracılığı ile topluma ulaşmıştır. Aydınlar tarafından kabul edilip savunulmuştur. Ayrıca bu tartışmaların izlerini okullarda verilen ahlâk derslerinin içeriklerinde de görmek mümkündür.¹⁶⁰ Ahlâk kitaplarında âyet ve hadislerle yer verilmekle birlikte Batı tarzı ahlâk konuları ağırlığını hissettirmektedir. Mesela daha önceki dönemlerde temizlik konusu anlatılırken İslam'ın emri gereği temiz olmamız gerektiği ifade edilmekte ve bu konuda âyet ve hadislerden örnekler verilmektedir. Ancak II. Meşrutiyet döneminde ise temizlik sağlıklı olmanın gereği olarak ifade edilmektedir.

II. Meşrutiyet dönemi ahlâk ders kitaplarında yukarıdaki gibi çok sayıda örneklere rastlamak mümkündür. Çünkü bu dönemde Batıcı aydınlar iktidara geldikleri için gerek ahlâk kitaplarında gerekse diğer ders kitaplarında kendi düşüncelerini yansıtmışlardır.

¹⁶⁰ II. Meşrutiyet dönemi iptidai ve rüştiye mekteplerinde verilen ahlâk eğitimi hususunda daha ayrıntılı bilgi 3. bölümde verilmiştir.

II. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ SİBYAN/İPTİDAİ İLE RÜŞTİYE MEKTEPLERİNİN TARİHİ GELİŞİMİ VE DERS PROGRAMLARINDA AHLÂK DERSLERİ

A. SİBYAN/İPTİDAİ VE RÜŞTİYE MEKTEPLERİNİN TARİHİ GELİŞİMİ

1. Sıbyan/İptidai Mektepleri

Osmanlı eğitim sisteminin ilk basamağını oluşturan sıbyan mekteplerinin kuruluşu, İslam'ın ilk yıllarına kadar uzanır. İslam'ın ilk dönemlerinde açılan “Küttab”¹⁶¹ lara benzeyen mektepler için Klasik Osmanlı dönemi vakfiyelerinde Darûl-Talim, Mektep, Mektephâne, Muallimhâne, Darûl-ilm, Taşmektep ifadeleri kullanılmıştır. Ayrıca bu mekteplere şehir ve kasabaların her mahallesinde bulundukları için Mahalle Mektebi ve buralarda 5-6 yaşında sabi denilen küçük çocukların eğitim görmesi nedeniyle de Sıbyan Mektebi adı verilmiştir.¹⁶²

Bu mektepler, genellikle mahalle camii veya mescidlerinin yanına padişahlar, vâlide sultanlar, büyük devlet adamları, halktan zengin insanlar tarafından yaptırılmaktaydı. Sıbyan mekteplerinin kuruluşunda ve yapımında devletin herhangi bir müdahalesi bulunmamaktaydı. Mektepler mektebin kurucuları veya onları temsil eden kişilerin oluşturdukları vakıflar tarafından idare edilmekteydi.

¹⁶¹ Küttaplar hakkında daha geniş bilgi için bkz.; Ahmed Çelebi, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, Damla Yay., İstanbul 1983, s. 33-48; Hıfzırrahman R. Öymen-Mehmet Dağ, *İslam Eğitim Tarihi*, MEB, Ankara 1974, s. 65-71.

¹⁶² Ergin, C. 1-2, s. 83; Koçer, s. 7; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 2; Recai Doğan, “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi”, s. 377; Akyüz, s. 88; Mehmedoğlu, s. 97; Mustafa Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, Düşünce Kitapevi Yayınları, İstanbul 2011, s. 18.

Zorunlu olmayan bu mekteplerin eğitim süreleri üç, dört yıl sürmekteydi. Dört yaşını dolduran erkek veya kız çocuğu senenin herhangi bir döneminde bu okullara kayıtlarını yaptırabilmekteydi.¹⁶³ Çocuklar sıbyan mekteplerine kayıt yaptırırken, “Âmin Alayı” veya “Bed-i Besmele Cemiyeti”¹⁶⁴ denen çocuğun hocasının, aile yakınlarının ve mahallelilerin katıldığı bir tören yapılırdı.

İlk dönem Osmanlı sıbyan mekteplerinde verilen eğitimin temelinde hatasız, eksiksiz bir Kur’an eğitimi yer almıştır. İlerleyen süreçte mekteplerin vakfiyelerine¹⁶⁵ bakıldığında ders programlarına yazı dersi, tecvit, faydalı ilimler, Arapça ve Farsça derslerinin eklendiği görülmektedir.

Sıbyan mektepleri ile ilgili ilk düzenleme II. Mahmut’un 1824 tarihli “Tâlîm-i Sıbyan” adlı talimatnâmesi ile yapılmıştır. Talimatnâme, ilköğretimde yapılan ilk reform girişimi niteliğindedir. Talimatnâmedeki ilköğretim mecburiyeti yalnızca İstanbul ve Bilâd-ı Selase (Eyüp, Galata, Üsküdar) içindeki çocukları kapsayıp taşra sıbyanlarını kapsamamaktadır. Fakat bu durumun, genel bir kaide olmamakla birlikte ilköğretimin mecburiyetine doğru atılmış bir adım olarak değerlendirilmesi daha doğru olacaktır.¹⁶⁶

Genel maârif ve ilköğretim konusunda ikinci girişim yine II. Mahmut döneminde gerçekleştirilmiştir. Eğitim ile ilgili meselelerden sorumlu olan Meclis-i

¹⁶³ Kansu, I. Kitap, s.28; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 7; Bilim, s. 2; Mehmedoğlu, s. 97; Akyüz, s. 88, İsmail Güven, *Türk Eğitim Tarihi*, Paradigma Yayınları, Edirne 2012, s. 56.

¹⁶⁴ “Amin Alayı veya Bed’i Besmele” hakkında daha geniş bilgi için bkz., Ergin, C.1-2, s. 91-96; İsmail Kara-Ali Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*, Dergah Yay., 2. baskı, İstanbul 2012, s. 10; Mustafa Öcal, “Amin Alayı”, *DİA*, C. 3, s. 63. Mustafa Uzun, “Mektep”, *DİA*, C. 29, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s. 10-11.

¹⁶⁵ Ergin, C. 1-2., s. 82-87; Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlk Öğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 1999, s. 77-80; Aksoy, s. 14; Ağırakça, s. 27; Hızlı, s. 78; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 7.

¹⁶⁶ Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 2; Kodaman, s. 58; Bilim, s. 4; Mehmedoğlu, s. 103.

Umûr-i Nâfia tarafından dönemin okullarının yetersiz olduğuna ve bununla ilgili yapılması gerekenlere dair bir rapor hazırlanmıştır.¹⁶⁷ Raporda genel itibariyle maârif sistemindeki eksiklikler, sıbyan mekteplerinin eğitimdeki yeri, önemi ve ıslahı, ayrıca ailesini kaybetmiş kimsesiz, sokaklarda başıboş gezen çocukların eğitimi için “Fukara Mektepleri”¹⁶⁸ açılması gibi konulara yer verilmiştir. Raporda maârifin amacının, insanı ahirete olduğu kadar hayata da hazırlamak olduğu belirtildikten sonra; dini bilgilerin insanı ahret mutluluğuna hazırladığı hâlde, fen ve ilmin insanı dünyada mutlu ve huzurlu olmasını sağladığı, eğer bir memlekette toplum cahil ise ne sanayinin ilerleyebileceği, ne de devletin zengin olabileceği, dolayısıyla maârif sisteminin bir bütün olduğu ifade edilmiş; dolayısıyla ilk, orta, yüksek dereceli okullar arasında bir uyum sağlanması gerektiği vurgulanmıştır.¹⁶⁹

II. Mahmut’un 1824 tarihinde ilköğretim ile ilgili ilk düzenleme girişimi olan “Tâlîm-i Sıbyan”da din eğitimi ön plana çıkartılmakta, dinin ilkelerinin öğretilmesinin tüm dünyevî işlerden öncelikli olduğu vurgulanmaktadır.¹⁷⁰ Genel maârif ve sıbyan mektepleri ile ilgili olumlu ikinci teşebbüs olarak değerlendirilen 1838 tarihli II. Mahmut’a ait fermanla ise eğitim ve öğretimin dünyevîleştirildiği görülmektedir.¹⁷¹ Dini ilimlerin yanında fen ilimlerinin de önem kazandığı dikkat çekmektedir.¹⁷²

Meclis-i Umûr-i Nâfia’nın mahalle mektepleriyle ilgili aldığı kararlar neticesinde iki tip sıbyan mektebi ortaya çıkmıştır. Birincisi mahalle aralarında Kur’an, ilmihâl ve tecvit gibi derslerle sınırlı küçük mekteplerdir. İkinci mektep tipi

¹⁶⁷ Meclis-i Umûr-i Nâfia’nın raporu için bkz. Mahmud Cevad, s. 6- 20.

¹⁶⁸ Takvim-i Vekâyî; Sene: 21 Zilkade 1254 (5 Şubat 1839), No: 176.

¹⁶⁹ Kodaman, s. 59.

¹⁷⁰ Somel, s. 47.

¹⁷¹ Kodaman, s. 59.

¹⁷² Mehmedoğlu, s. 103.

olarak da ‘Selâtin-i İzâm hazerâtının vesairinin cesîm mektepleri’ yani büyük camilerin yanındaki mekteplerdir. Bu mekteplerde Türkçe yazı, Tuhfe, Nuhbe ve Supha-i Sıbyan gibi lügatlerle Birgivî Risalesi gibi din dersleri kitapları ile ahlâk risaleleri ve ilmihâl öğretimine yer verilmektedir.¹⁷³

1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat Fermanı’nda, eğitime ve okula ait tek bir kelime bile geçmemiştir.¹⁷⁴ Ancak II. Mahmut ile başlayan “toplumsal devrim” sürecinin devam ettiği ve Cumhuriyet dönemi eğitime birçok miras bırakan¹⁷⁵ Tanzimat dönemi, maârif sahasında yeniliklerin yapıldığı, “mektep” denen kurumun sadece İstanbul için değil, ülkenin her yerinde gerekliliğinin daha iyi anlaşıldığı, kız çocuklarının da eğitime önem verilmeye başlandığı, sıbyan mekteplerinin ıslahının ele alındığı ve “usûl-i atika” denen eski öğretim metotlarının yerine “usûl-i cedide” metotlarının benimsendiği ve yeni eğitim kurumlarının açılmaya başlandığı bir dönem olmuştur.¹⁷⁶

Tanzimat döneminde eğitim ile ilgili ilk teşebbüs 1845 tarihinde, Abdülmecit tarafından yapılmıştır. 1845 tarihli resmi bir belgede “Gerek Dersaadet’te ve gerek Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhânede icap eden ve hâlihazırda mevcut bulunan mekteplerin yolunda tanzimiyle melhuz olan fevâidi husûle getirecek sûrette bir nizâm-ı kavî ve dâimî tahtına idhâl olunmasına mütevakkıf görüldüğüne ve iptida inşa ve tanzim olunması lâzım gelen mektepler mahalât mektebi olmasıyla ona göre başlıca bir nizam kaleme alınması...”¹⁷⁷, ayrıca 1846 tarihli resmi tebliğde “Mevcut olan mekâtib-i sıbyanın icabına mukannenat ve mürettebâtının tanzim ve

¹⁷³ Takvim-i Vekâyi; 176, 21 Zilkade 1254 (5 Şubat 1839); Zengin, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitim ve Öğretimi (1839-1876)*, s. 37- 38; Cahit Baltacı, “Mektep”, C. 29, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s. 6-7.

¹⁷⁴ Koçer, s. 48; Akyüz, s. 159.

¹⁷⁵ Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, Doğu Batı Yay., Ankara 2012, s. 22- 23.

¹⁷⁶ Kodaman, s. 8; Sakaoğlu, s. 71; Ağırakça, s. 32; Mehmedoğlu, s. 106.

¹⁷⁷ Mahmud Cevad, s. 25.

tavsiyesi...”¹⁷⁸ ifadeleri Abdülmecit’in sıbyan mekteplerinin ıslahına önem verdiğini göstermektedir.

Abdülmecit tarafından 1845 tarihinde başlatılan maârif reformu, Meclis-i Maârif-i Umûmiye’de kabul edilerek 1847’te “Etfâlin Tâlim ve Terbiyelerini Ne Vechile İcra Eylemeleri Lazım Geleceğine Dair Sıbyan Mekâtibi Hocaları Efendilere İ’tâ Olunacak Tâlimat”¹⁷⁹ adıyla yayınlanan talimatnâme ile devam etmiştir. Ancak, bu dönemde teşkilatlı eğitim sisteminin kurulmamış olması, parasızlık gibi nedenlerden dolayı iyi niyetlerle hazırlanmış olmasına rağmen talimatnâmenin ders programı ve okula devam konusu dışındaki diğer hususları devam ettirilememiştir.¹⁸⁰

1856 yılında İzmir’deki sıbyan mekteplerinin ıslahı için hazırlanan bir nizamnâme¹⁸¹ ve 1857 tarihinde Maârif Nezâreti’nin kurulması dışında, 1863 tarihine kadar sıbyan okulları ile ilgili ciddi bir girişimde bulunulmamıştır.¹⁸² Ancak bu tarihte sıbyan okulları ile ilgili bir düzenleme yapılmıştır. Konu ile ilgili yayınlanan İrade-i Seniye’de şu ifadelere yer verilmiştir: “Dersaadet ve bilâd-ı selâsede kâim sıbyan mekteplerinin ekserisinde tahsil ve tedris-i kavâidin yolunda olmayarak muhtac-ı ıslah olmasına mebni şimdilik nümune suretiyle Dersaadet ve her merkez dairesinde ikişer mektep daha bilintihab cem’an otuz altı mektep şakirdanına Arabistan usûlüne binaen eşkâl-i hurûfiyeyi yazıp bozmak ve bi’s-suhule bellemek ve bir def’aya mahsus olmak üzere birer taş levha ve taş kalem ile birer küçük dividin canib-i hazineden mübayaa ve itâsı ve zikrolunan merkez

¹⁷⁸ Mahmud Cevad, s. 26.

¹⁷⁹ Sıbyan Mekâtib-i Hocalarına Dair Tâlimat, İstanbul 1263’ten nakleden Bilim, s. 146; Ağırakça, s. 34; Akyüz, s. 160.

¹⁸⁰ Kodaman, s. 62; Bilim, s. 14; Ağırakça, s. 36.

¹⁸¹ Nizamnâme metni için bkz. BOA, İ.DH., Dosya No: 353, Gömlek No:23335, 29 Cemaziyelevvel 1272, s. 6.

¹⁸² Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 39; Bilim, s. 145; Kodaman, s. 62.

mekteplerinden baka bir mihval-ı muharrer intihab olunan yirmi dört mekteb hocalarına merkez mekteplerin muallimlerine binaen yüzer kuruş tahsisi.”¹⁸³

1824 tarihli fermanda ilköğretimin mecburiyeti ve çocukların okula devamı ifadeleri 1863 tarihli resmî beyannâme ile teyit edilmiştir. Hocalara devletçe maaş verilip, ilköğretimin parasız olması ve eğitimin temeli olarak kabul edilip İstanbul’un farklı semtlerinde 12 adet okul ve her okulun çevresinde iki başka okul seçilerek toplam 36 yeni usûl okul açılmıştır.¹⁸⁴

Sıbyan mektepleri ile ilgili en önemli adımlardan birisi de, 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi¹⁸⁵ ile atılmıştır. Nizamnâme’de 1824’de gündeme gelen ilköğretimin zorunluluğuna vurgu yapılmıştır. Ayrıca, her mahalle ve köyde birer sıbyan okulunun açılması, bu açılacak okulların masraflarının mahalle halkına bırakılması, kızların 6-10, erkeklerin 7-11 yaşlarında okula devam zorunluluğu kararlaştırılmıştır. Ayrıca Nizamnâme’de, mekteplere devam eden kızlara kadın öğretmenlerin ders vermesi ve öğretmenlerin hepsinin belirli bir sisteme göre atanmaları da kararlaştırılmıştır.

1869 Nizamnâmesi’nin sıbyan okullarına getirdiği en önemli yeniliklerden biri de program konusunda olmuştur. Nizamnâme ile belirlenen programda, Elifba, Kur’an, Tecvit, Ahlâk, İlmihâl gibi dini bilgilerle birlikte, basit hesap, Osmanlı Tarihi, Coğrafya ve yararlı bilgilere de verilmiştir.¹⁸⁶

¹⁸³ Aziz Berker, *Türkiye’de İlköğretim I (1839-1908)*, Ankara 1945, s. 39-42.

¹⁸⁴ Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s. 39; Berker, s. 39-42; Kodaman, s. 62; Sakaoğlu, s. 76.

¹⁸⁵ 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi için bkz: Meclis-i Tanzimat Defteri, No:2, s. 221-245; *Düstûr*, 1. Tertip, C. II, s. 184-219; BOA, YEE..., Dosya: 112, Gömlek: 6; Mahmud Cevad, s. 469-510; Bilim, s. 437-474; Koçer, s. 88-96.

¹⁸⁶ Nizamnamenin 6. Maddesinde Sıbyan mekteplerinin eğitim süresi ve ders programı Sıbyan mekteplerinin süresi 4 yıldır ve programı şöyledir; Usul-i Cedide vechile Elifba, Kur’an-ı Kerim, Tecvid, Ahlâk risaleleri, İlmihâl, Yazı talimi, Muhtasar Fenn-i Hesap, Muhtasar Tarih-i Osmanî, Muhtasar Coğrafya, Malûmat-ı Nafia risaleleri” şeklinde ifade edilmektedir; Koçer, s. 86.

1869 Nizamnâmesi'nin dönemin ilköğretim anlayışına kattığı yeniliği iki maddede özetlenmek mümkündür. Birincisi, ilköğretim artık dini alana ait bir eğitim kademesi olmaktan çıkmıştır. Yani Nizamnâme'de eğitimin tek amacının, dünyevî bilgilerin genç kuşaklara aktarılması olarak kabul edildiği de söylenebilir. İkincisi, bu okulların tek amacının okuma ve yazmayı öğretmek olduğu görüşü reddedilmiştir. İlköğretim ciddi, sağlam ve sistematik bir okul yapısının ilk temel senelerini oluşturması itibarıyla önemini artırmıştır.¹⁸⁷

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile ilköğretim Maârif Nezâretine bağlı “umumî”, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâretine bağlı “hususî” şeklinde ikiye ayrılmıştır. Fakat bu ayrım mekteplerin yönetimi bakımından olup, hepsinin yapım, onarım giderleri ile öğretmen maaşları bulundukları mahalle ya da köy topluluğu tarafından karşılanacaktır. Ayrıca, Nizamnâme “sıbyan mektebi” terimini kullanıyorsa da, artık Maârif Nezâretine bağlı olanlarına “iptidâî mektep”, “mekteb-i iptidâî”, “usul-i cedîde mektebi”, bazen da halk arasında “taş mektep” denmektedir.¹⁸⁸ 1870’li yıllarda çoğalmaya başlayan bu okullar ile Evkâf Nezâretine bağlı olan ve adları sıbyan mektebi olarak kalan geleneksel okullarla yanyana öğretim vermişlerdir. 1882 yılına ait salnâmede “İptidaiye, Zükûr Mekâtib-i İptidaiyesi, İnâs Mekâtib-i İbtidâiyesi” gibi terkipler içinde iptidaiye adının resmen kullanıldığı da görülmektedir.¹⁸⁹

Nizamnâme’de sıbyan mektepleri ile ilgili alınan kararların uygulanmasına 25 Nisan 1870 tarihinde Meclis-i Kebire-i Maârif tarafından okullarda okutulacak

¹⁸⁷ Arzu M. Nurdoğan, *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, MÜSBETAİ, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2005, s. 81.

¹⁸⁸ Akyüz, s.163; Kodaman, s.64, 68-69; Öcal, s. 28.

¹⁸⁹ Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye, 1300, Def’a 8, 184, 196, 197, 200.’dan nakleden Mehmedoğlu, s. 112.

kitaplarla ilgili 35 maddelik “Telif ve Tercüme Nizamnâmesi” ile başlanmıştır.¹⁹⁰ Nizamnâme’de okullarda okutulacak kitapların taşıyacağı özellikler şöyle ifade edilmektedir: “Mümkün olabileceği mertebe açık ve sade ibare ile yazılacağı ve etfâle fütûr ve kelâl verilmeyüp bi’l-akis heves ve râğbetlerini câlip olacak surette olmasına itina kılınacaktır.”¹⁹¹ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere kitaplarda kullanılan dilin anlaşılır ve çocukların dikkatlerini çekecek türde olmalarına özen gösterilecektir.

Meclis-i Kebir-i Maârif tarafından sıbyan mekteplerinin geliştirilmesi için Dâire-i İlmiye ve Dâire-i İdare üyelerinden oluşan bir Islah-ı Mekâtib Komisyonu kurulmuştur.¹⁹² Bu komisyon okullarla ilgili çalışmalarının sonucunda sıbyan mekteplerinde uygulanacak öğretim yöntemleri ile ilgili Maârif Nezâreti’ne bir rapor sunmuştur. Komisyon üyesi Selim Sabit Efendi tarafından hazırlanan, daha sonra kitap olarak basılan ve pedagojik bir özelliğe sahip olan eser “Rehnümay-ı Muallimin” adını taşımaktadır.¹⁹³

“Öğretmenlere rehber, yol gösterici” anlamına gelen Rehnümay-ı Muallimin adlı eserinde Selim Sabit Efendi öğretmenlerin formasyonuna oldukça önem vermiştir. Ona göre, öncelikle öğretmenler, Türkçe’yi iyi okuyup yazmalı ve güzel konuşmalı, yazı ve imlâ bilmeli, Arapça ve Farsça’ya vakıf bulunmalı, Matematik ile Coğrafya’dan da yeteri kadar bilgiye sahip olmalıdır. Yirmi beş yaşından küçük olmaması gereken öğretmenlerin hüsn-i ahlâk sahibi olmaları gerektiğine de vurgu yapılmaktadır. Öğrenim süresi dört yıl olan sıbyan mektepleri dört sınıfa ayrılmıştır.

¹⁹⁰ Takvim-i Vekayi, Sene: 23 Muharrem 1287, No: 1216, s. 1; Ünal, *Meclis-i Kebir-i Maârif (1869-1922)*, TTK, Ankara 2008, s.90-91; Berker, s. 82-84; Koçer, s. 83-86.

¹⁹¹ Nizamnâmenin öngördüğü ders kitapları ve özellikleri ile ilgili bilgi için bkz. Bilim, s. 151.

¹⁹² Takvim-i Vekayi, Sene: 6 Safer 1287, No: 1220’den nakleden Bilim, s. 152.

¹⁹³ Koçer, s. 99.

Her dersin süresi kırk beş dakika olarak belirlenmiş ve dersler arasında tenefüse çıkılması kararlaştırılmıştır.¹⁹⁴

1869 Maârif Nizamnâmesi ile gündeme gelen yeni usul okul tipi olan ve iptidai ismiyle adlandırılan okullardan ilki İstanbul'da açılmıştır. 1872 yılında Maârif Nâzırı Cevdet Paşa (ö.1895) tarafından Nuruosmaniye'de bir numune olarak açılan “iptidai mektep”lerden olumlu neticeler alınması üzerine yenilerinin açılmasına ve hatta “eski usul” diye ifade edilen sıbyan mekteplerinin kademeli olarak bu usule dönüştürülmesine karar verilmiştir. 1876 yılına gelindiğinde iptidai mekteplerinin sayısı Nuruosmaniye, Simkeşhâne ve Saraçhâne iptidai okulları olmak üzere toplam üçe ulaşmıştır.¹⁹⁵

İlkokulların ıslahı ile ilgili girişim 1875 tarihinde Meclis-i Tedrisiye ve şubelerinin açılması şeklinde olmuştur. 1875'te, Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'deki mekâtib-i sıbyaniyenin idaresi için ahalice intihab olunacak azâdan mürekkeb olmak üzere teşkil olunacak Mecâlis-i Tedrisiye ve şubelerinin suret-i teşkili ve vazifeleri hakkında otuz dört maddelik bir tâlimat yayınlanmıştır. Tâlimatnâme, İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de (Üsküdar, Galata ve Eyüp) bulunan sıbyan okullarının idaresi için, halkça seçilecek üyelerden oluşmak üzere, teşkil edilecek öğretim kurulları (meclisleri) ve şubelerinin kuruluşu ve görevleri hakkında düzenlemeler içermektedir.¹⁹⁶

Talimatnâme ile birlikte ilkokulların işleyişinde değişikliğe gidilmiştir. Ayrıca bu talimatnâme modern uygulamalar getirmektedir. Sıbyan okullarının kuruluşu, öğretmenlerin atanma şekli, öğrencilerin okula devamının sağlanması,

¹⁹⁴ Koçer, s. 99; Berker, s. 35; Akyüz, s. 201-207.

¹⁹⁵ Ergin, C. II, s. 390; Kansu I. Kitap, s. 162-164; Berker, s. 87-89; Bilim, s. 154; Kodaman, s. 68, 70; Mehmedoğlu, s. 123; Öcal, s. 28.

¹⁹⁶ Mahmud Cevad, s. 130-136; Talimat için bkz. Milli Eğitimle İlgili Mevzuat, s. 672-677; Bilim, s. 154.

eğitim-öğretimin Selim Sabit Efendi'nin eserindeki usûl-i cedideye göre yapılması ve okulun masraflarının karşılanması gibi işlemler mahallelerde kurulan “Meclis-i Tedris”e ve şubelerine verilmektedir. Tâlimatnâme ancak II. Abdülhamit döneminde uygulanmaya başlansa da Osmanlı-Rus Harbi'nin çıkması sebebiyle bu dönemde de hedefine ulaşamamıştır.¹⁹⁷

II. Abdülhamit döneminde ilköğretim ile ilgili ilk girişim 1876 Kanun-i Esasî ile olmuştur. Kanun-i Esasî’de ilköğretimin, eğitimin ilk kademesi ve zorunlu olması “Osmanlı efrâdının kâffesince tahsil-i maârifin birinci mertebesi mecburî olarak ve bunun derecâtı ve teferruâtı nizam-ı mahsus ile tayin kılınacaktır.” şeklinde ifade edilmektedir.

Bu dönemde de 1824 tarihinde vurgulanmaya başlanan ve 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi’nde de yer alan ilköğretimin mecburiyeti ve ilköğretimin önemi konusu sürekli gündemde tutulmuştur. 1879 tarihinde maârif teşkilâtında yapılan değişikliklerle Maârif Nezâreti bünyesinde “Mekâtib-i Sıbyaniye Dâiresi”nin kurulması, devletin ilköğretime önem verdiğinin bir göstergesiydi. 1882 tarihli bir vesikada “Memlekette maârifçe en geri olan Müslüman halktır. Köy ve nahiyelerde Kur’an’ı biraz heceleyebilecek bir adam bayağı âlim geçinmektedir. Bu durum memlekette ticaret ve servetin gayr-i Müslimlerin eline geçmesine ve böylece Müslüman halkın mahrumiyetine sebep olmaktadır. Bu yüzden yalnız zenginlerin evlâdının tahsiline mahsus mekâtib-i idadîye teşkilatından ziyade, vilâyetlerde halk çocuklarına hiç olmazsa Türkçe okuyup-yazma ve dört işlem bilecek kadar tahsil

¹⁹⁷ Bilim, s. 154; Ağırakça, s. 48.

verecek mekâtib-i iptidâiyenin teşkili maârifî yayma siyasetine uygundur.”¹⁹⁸ denilerek ilköğretimin önemi ve gerekliliği dile getirilmektedir.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere II. Abdülhamit (1876-1909) döneminde ilköğretime önem verilmiştir. Bu dönemde ilköğretim, Evkâf Nezâreti’ne bağlı sıbyan mektepleri (usûl-i atika mektepleri) ve Maârif Nezâretine bağlı iptidai mektepler (usûl-i cedide mektepleri) olmak üzere iki kurumda devam etmiştir. Fakat 1882 tarihinden sonra bu ikiliğin kaldırılması amacıyla, devlet salnâmelerinde ve diğer vesikalarda, sık sık iptidai adı kullanılmıştır. Bundan sonra sıbyan mektepleri iptidai mekteplerine çevrilirken, yeni açılan okullar da iptidai mektepler olarak açılmıştır. Ancak II. Meşrutiyet döneminin ilk yıllarına kadar hükümetin açtığı yeni usul okullar iptidai mektepler, daha öncedeki okullar da sıbyan mektebi olarak ifade edilmiştir.¹⁹⁹

II. Abdülhamit döneminde ilköğretim ile ilgili yapılanları, ilköğretim mecburiyetinin getirilmesi, merkez ve taşrada ilköğretim teşkilâtının kurulması, iptidai okullarının açılması ve çoğaltılması, sıbyan okullarına yeni usûl öğretiminin sokulması, Müslüman halkın kalabalık olduğu yerlerde ilköğretime öncelik ve ağırlık verilmesi, halkın maârif alanında maddî yardımının sağlanması ve taşrada Darülmüâllimînlerin açılması şeklinde özetlemek mümkündür.²⁰⁰

II. Meşrutiyet dönemine gelince, bu dönem Türk eğitim tarihinde ilköğretim probleminin kendisini iyice hissettirdiği, halka ve devlete kendisini kabul ettirdiği bir dönem olmuştur.²⁰¹ Bu durumu 1910 yılında Maârif Nâzırlığına gelen Emrullah

¹⁹⁸ Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 31, no 1374, zarf 115, karton 84, sene 1299; Başbakanlık Arşivi, Yıldız, Kısım 14, No 1438, Zarf 126, Karton 66, Sene 1305; Başbakanlık Arşivi, Yıldız, Kısım 22, No 462, Zarf 153, Karton 66, Sene 1305.

¹⁹⁹ Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s. 40; Kodaman, s. 68-69.

²⁰⁰ Kodaman, s. 69-70.

²⁰¹ Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, Ankara 1996, s. 275.

Efendi “Elzemi lâzıma tercih etmek lâzım. Elzem olan maârif binasının temeli olan ilk tahsildir.”²⁰² sözleriyle dile getirmektedir.

II. Meşrutiyet döneminde de, ilköğretim iki tip okuldan oluşmaktaydı. Bunlar şehir ve kasabaların her mahallesinde ve bazı büyükçe köylerde bulunan, muallimleri ya bir hoca ya da yaşlı bir kadın olan, belli bir ders programı ve öğretim süresi olmayan sıbyan mektepleri ile 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile gündeme gelen, İstanbul ve bazı önemli merkezlerde bulunan ve eğitim süreleri üç sene olan, usûl-i cedide yöntemiyle ders veren iptidai mektepleridir.²⁰³

II. Meşrutiyet yönetimi iktidara geldiğinde Osmanlı Devleti her yönüyle sıkıntı içerisindeydi. Ülkenin sıkıntı içerisinde olduğu konulardan birisi de eğitim konusuydu. Hükümet yönetime geldiğinde 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi hala yürürlükteydi. Ülkeyi iyi yönetmediklerini iddia ederek II. Abdülhamit iktidarını devirip yönetimi ele geçiren Meşrutiyet hükümeti, gerek kendi istediği vatandaş tipini oluşturmak gerekse kendi meşruiyetlerini kabul ettirmek için eğitim ile ilgili şu yollardan birini seçmek durumundaydı:

1-1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi’nin hükümlerini yürütmek,

2- Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi yürürlükten kaldırılarak, Meşrutiyet gereklerine ve zamanın ihtiyacına göre yeni bir Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi tasarısı hazırlamak,

3- Nizamnâme yürürlükte devam ederken çeşitli maârif konularını zaman zaman ve sırayla ele alarak ona göre ayrı ayrı kanun tasarıları hazırlamak.²⁰⁴

²⁰² D.K. “Maârifimiz (Emrullah Efendi İle Mülakat)”, *Sabah*, No. 7341, s. 1.

²⁰³ Recai Doğan, “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi”, s. 377 - 378.

²⁰⁴ Koçer, s. 169; Recai Doğan, “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi”, s. 378 - 379.

Dönemin hükümeti çeşitli nedenlerden dolayı yukarıdaki maddelerden üçüncü yolu tercih etmiş, ancak bu tercih işe nereden başlanılacağı problemini ortaya çıkarmıştır.²⁰⁵ Bu problemle birlikte başka nedenlerden dolayı Meşrutiyetin ilk yıllarında maârif işlerinde herhangi bir girişimde bulunulmamıştır.²⁰⁶

Bununla birlikte II. Meşrutiyet döneminde eğitim ile ilgili iki problem gündemde yerini korumuştur. Bunlar, ekonomik yetersizlik ve öğretmen eksikliği konularıdır. İlk Maârif Bakanı Nail Bey'in eğitimdeki ekonomik sıkıntıyı, "Yeni devre kadar- yani Meşrutiyete kadar- iptidai tahsil için devletin bütçesinden masraf mukayyat değildi. (Vilâyet bütçeleri de olmadığı için tabii Vilâyetler de bu işe tahsisat vermiyorlardı) İslam ahalisi iptidai tahsil işini vakıf mektepleri, çocuklardan haftalık almak suretiyle idare olunan hususi mektepler, gayri Müslim cemaatler de dini müesseselerine merbut-yani kilise mektepleri- vasıtasıyla görüyorlardı. Yalnız 10 kadar rüştiye mektebinde birer de iptidai kısmı tesis olunmuştu. Yeni devir mezkûr tahsili bu halde bırakmanın caiz olamayacağını düşündü. Binaenaleyh Maârif bütçesinden iptidai tahsil için bir hisse ayırdı ki, 1910 senesi için 100.000 ve 1911 senesi için de 160.000 lira reddesindedir."²⁰⁷ sözleri açık bir şekilde ifade etmektedir.

Dönemin eğitim ile ilgili diğer bir problemi olan öğretmen konusunu ise 1910 yılında Maârif Bakanlığına gelen Emrullah Efendi şöyle dile getirmektedir: "Memleketin ihtiyaçları pek geniş, vasıtalarımız ise sınırlıdır. Taşra ilkokulları için 70.000 öğretmene ihtiyaç vardır. İptidai pedagoji bilgisi olan bu kadar öğretmen değil, bunun yüzde birini bulmaya imkân yok. Görülüyor ki, en yakın ve en acele

²⁰⁵ Satı, "İslaha Nereden Başlamalı", *Tanin*, No. 957, 2 Mayıs Efreci 1911, s.1; Ali Kemal, "İkbalimiz Gelse Gelse Nerden Gelir", *İkdam*, No. 5294, 20 Februar 1909, s. 1.

²⁰⁶ Koçer, s. 169.

²⁰⁷ "Mekâtib-i İptidaiye Meselesi Nail Bey ile Mülakat", *Sabah*, No. 7287, 23 Kanunievvel 1325- 5 Kanunisani Efreci 1910, s. 1.

ihtiyaç ilköğretimin düzenlenmesidir.”²⁰⁸ ve “Mekatib-i İptidaiye için bugün 70.000 muallime muhtacız. Yetmiş bin muallim değil, bu miktarın yüzde birini bulabileceğimizi kim iddia edebilir.”²⁰⁹

1910 yılında gelindiğinde ilköğretimin ıslahı ile ilgili ilk girişim, dönemin Maârif Nâzırı Emrullah Efendi’nin ilköğretimin parasız ve mecburi olması üzerinde duran bir tasarıyı meclise sunmasıyla başlamıştır. Bu tasarıda eğitim için mali kaynakların devlet bütçesinden, vilâyet gelirlerinden ayrılacak paylardan, vakıf gelirlerinden, bağışlardan, akarlardan edinmesi tavsiye edilmiştir. Ayrıca bu yollarla elde edilecek gelirlerin okulların yapımına, eğitim ve öğretim giderlerine, öğretmen okulları ödeneklerine, sınav masraflarına, ders kitap ve araç gereç alımlarına, okulların ısınma ve temizlik işlerine ayrılması tasarlanmıştır.²¹⁰

Emrullah Efendi bu layihanın meclisten geçmeyeceğini düşünerek layihanın ilköğretim ile ilgili kısmını ayrı bir şekilde Mebusan Meclisine sunmuştur.²¹¹ Emrullah Efendi Mebusan Meclisine sunmuş olduğu Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-u Muvakkatı’nı (ilköğretim geçici kanunu) bizzat kendisi çıkarmıştır.²¹² Bu kanun, “geçici” başlığını taşımasına rağmen kanunun birçok maddesi Cumhuriyet yıllarında da yürürlükte kalmıştır.²¹³ Kanun içeriğine bakıldığında içerik olarak, ilköğretimin zorunlu ve devlet okullarının parasız olması,²¹⁴ öğrenim mükellefiyeti²¹⁵ gibi önemli kararları içermektedir. Ayrıca bu kanun okulların örgütsel yapılarını da değiştirmiştir. O zamana kadar İptidai ve Rüştîye adlarıyla mevcut olan okullar “Mekatib-i İptidaiye-i Umûmiye” adı altında birleştirilmiştir. İlköğretimin eğitim

²⁰⁸ Ergin, C. 3-4, s. 1057; Sakaoğlu, s. 138.

²⁰⁹ “Maârifimiz Emrullah Efendi ile Mülakat”, *Sabah*, No. 7341, 28 Şubat Efrenci 1910, s. 1.

²¹⁰ Emrullah Efendi, *Sabah*, No. 7362, 21 Mart Efrenci, 1330, s. 2.

²¹¹ Emrullah Efendi, “Tedrisat-ı İptidaiye”, *Mülkiye Gazetesi* 23-24 1326, s. 32- 64.

²¹² Koçer, s. 171.

²¹³ Akyüz, s. 268.

²¹⁴ Unat, *Maârif Düstûru*, Milli Matbaa, İstanbul 1927, s. 8; Koçer, s. 190-192; Akyüz, s. 268.

²¹⁵ Unat, *Maârif Düstûru*, s. 8.

süresi altı yıl olarak belirlenmiştir. İlköğretim her dönemi 2 yıldan oluşan üç devreden oluşmuştur. Bu sisteme göre; ilk kısım (2 yıl) devre-i ula, orta kısım (2 yıl) devre-i mutavassıta, yüksek kısım (2 yıl) devre-i aliye.²¹⁶ Ayrıca bu kanun ile birlikte Resim-iş, Mûsiki, Beden Terbiyesi gibi dersler programlara konulmuş, Ziraat, ev idaresi, biçki-dikiş gibi pratik çalışmalara yer verilmiştir.²¹⁷

İlköğretimin ıslahı ile ilgili Meclisi Mebusan'da kabul edilen Tedrisât-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkatı ile ilköğretim zorunlu ve parasız hale getirilmiş, ilköğretimin örgütsel yapıları değiştirilmiş, derslerin isimleri belirlenmişti. Ancak kanunda, ilköğretimde uygulanacak eğitim yöntem ve planı hakkında herhangi bir konuya yer verilmemiştir. Eğitim yöntem ve planı hakkındaki geniş düzenleme ise 15 Temmuz 1915 tarihinde yayımlanan Mekâtib-i İbtidâiye-i Umûmiye Talimatnâmesi ile yapılmıştır. Ayrıca bu Talimatnâme'de üç devreli ve altı sınıflı ilk mektepler için hazırlanmış müfredat programına da yer verilmiştir.²¹⁸

II. Meşrutiyet döneminde maârifle ilgili alınan önemli kararlardan birisi de 1916 yılında İttihat ve Terakki Fırkası'nın Umumi Heyet ile yaptığı toplantıda alınmıştır. Bu toplantıda eğitim ile ilgili alınan en önemli karar, Tevhid-i Tedrisat'a doğru atılmış bir adım olarak da görülen, ilköğretimin Evkâf Nezâretinden alınarak Maârif Nezâretine bağlanması olmuştur. Bu durum toplantı kayıtlarına şöyle geçmiştir: “Terbiyeyi İptidaiye'de vahdet en tabii bir kaide olduğu cihetle Evkâf Nezâreti tarafından Mekâtib-i Umûmiyeye Kûşat ve İdaresi bu kaideye münafî”

²¹⁶ Unat, *Maârif Düstûru*, s. 8; Koçer, s. 193; Akyüz, s. 268-269.

²¹⁷ Unat, *Maârif Düstûru*, s. 8-31.

²¹⁸ Ergin, C. 3-4, s. 1408-1410; Milli Eğitimle İlgili Mevzuat, s. 89, 99-102; Unat, *Maârif Düstûru*, s. 284.

sayılmış ve “Evkâf Nezâreti’ne merbut Mekâtib-i Umûmiye’nin masarifi devlet bütçesinden tesviye olunmak üzere Maârif Nezâreti’ne nakline” karar verilmiştir.²¹⁹

II. Meşrutiyet döneminde ilköğretim ile ilgili yapılan yasal düzenlemeler sonucunda, ilköğretimlerde öğretim ve eğitim metotlarında önemli değişikliklere neden olmuştur. Tek tek ve deneme halinde kalmakla beraber, mekteplere bu dönemde yargılama ve gözlem usulleri girmiştir. Vatan, millet ve sanat duyguları gelişmeye başlamıştır. Resim ve el-îşi öğretimi, eğitim ve öğretimin ciddi bir parçası haline gelmiştir. Öğretmen sadece öğretmekten ve ezberletmekten ibaret olan ödevini bırakmış, bunun yerine tecrübe ve düşünmeye dayanan bir eğitim ananesi olmaya başlamıştır.²²⁰

2. Rüştîye Mektepleri

Osmanlı, Batı’nın üstünlüğünü kabul ettikten sonra tekrar eski ihtişamlı günlerine ulaşabilmek amacıyla 1773 yılından itibaren birtakım yenilikler yapmaya karar vermişti. Bu yeniliğe ilk olarak Batı tarzında askerî okullar açılarak başlanmıştır. Açılan bu askerî okullar yüksek ihtisas şeklinde olmuştu. Bu okullarda Arapça, Farsça, Fransızca’dan başka ihtisas derslerine de yer verilmekteydi. Sıbyan mektepleri ile medrese arasında veya aynı mekteplerle medresenin dışında kurulmuş olan askeri okullar arasında bir öğretim kademesi mevcut değildi. Bundan dolayı askerî okullara sıbyan mekteplerinden mezun olan çocuklar kayıt yaptıırıyordu. Oysaki sıbyan mekteplerinden bu okullara giden öğrencilerin bilgileri ve seviyeleri bu öğretimi takibe elverişli değildi. Bundan dolayı askeri okullara başlayan

²¹⁹ Ergin, C. 3-4, s. 1340.

²²⁰ Recai Doğan, “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi”, s. 386.

öğrencilere Türkçe ve Hesap dersi verilmesi gerekiyordu. Bu durum da, mektep programının uygulanmasında aksamalara neden oluyordu.²²¹

6 Şubat 1839 tarihinde Meclis-i Umûr-ı Nâfia tarafından hazırlanan layihada, mevcut sivil ve askeri mekteplerin yeterli olmadığı, bu mekteplere alınan çocukların yazı yazmayı ve doğrudan doğruya bir Türkçe kitap okumayı başaramamaları nedeniyle evvela çocuklara okuma yazma öğretildiği, bunun da vakit kaybı olduğu rapor edilmiştir. Bu problemle başa çıkma yolu olarak da Meclis-i Vâlâ sıbyan mekteplerinin ıslahını ve sıbyan mektepleri ile meslek okulları arasında yer alacak okulların açılması gerektiğini önermiştir. Bu öneri gereği sıbyan mektepleri küçük ve büyük olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Mahalle arasındaki küçük mekteplerde öğretim Kur'an, Tecvit ve İlmihâl ile sınırlı iken camilerin yanındaki daha büyük mekteplerde ise daha geniş bir program ile Türkî inşa, Tuhfa, Nuhba, Subha-i Sıbyan gibi lûgatlar, Birgivî Risalesi ve sair ahlâk kitapları ile hat ve kitabet tedris ve tâlimine tahsis edilmiştir.²²² Bu mekteplere Meclis-i Vâlâ mazbatasında sıbyan mekteplerine birinci sınıf, yeni açılan mekteplere de ikinci sınıf adları uygun görülse de dönemin hükümdarı II. Mahmut bu adı beğenmemiştir. Padişah, rüşd yaşına gelinceye kadar çocukların bu mekteplerde okuyup buralardan çıktıkları zaman rüşdleri sabit olacağı için bu okulların adını "Rüştiye" olarak değiştirmiştir.²²³ Meclis-i Umûr-ı Nâfia tarafından kurulması teklif edilen rüştiyelerle ilgili çalışmaları takip etmek üzere Umûr-u Maârif-i Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ve Meclis-i Umur-u Nâfia gibi Bab-ı Ali'ye ait çeşitli dairelerin müzekkereleri ile

²²¹ Sakaoğlu, s. 65; A. Zeki Memioğlu, "İmparatorluktan Cumhuriyet'e İlköğretimimiz", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:21, Erzurum 2003, s. 243; Kodaman, s. 91.

²²² Ergin, C. 1-2, s. 383-384; Ünal, II. *Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüştiyeleri (1897-1907)*, s. 1; Baltacı, "Mektep", *DİA*, C. 29, s. 6-7; Günyol, "Mektep", *İA*, C. 7, s.656; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 42; Nurdoğan, s. 248; Kodaman, s. 3.

²²³ Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 42; Binbaşoğlu, *Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi*, s. 35; Bilgin - Selçuk, s. 59; Ergin, C. 1-2, s. 384; Sakaoğlu, s. 66.

1839 yılında Rüştîye Nazırlığı kurulmuş ve İmamzâde Esad Efendi (ö. 1857) Mekâtib-i Rüştîye Nâzırı sıfatı ile bu kurumun başına tayin edilmiştir.²²⁴ İmamzâde Esad Efendi, göreve başladıktan sonra oluşturulması kararlaştırılan rüştîye okulları hakkında bir layiha hazırlamıştır.²²⁵ İmamzâde Esad Efendi'nin sunduğu detaylı layiha, padişahın isteğiyle talimatnâme sayılmıştır. Padişahın isteğiyle talimatname sayılan bu detaylı layihad; rüştîye mekteplerinin devlet dairelerine yeterli nitelikte eleman yetiştirilmesi tavsiye edilmiştir. Ayrıca okuma yazmayı öğrenmiş olan öğrencilerden yetenekli olan, aynı zamanda dini ilimleri anlatmak ve yazmak isteyenlerin hata yapmalarını engellemek amacıyla da edebi ilimler tahsil eden Mekteb-i Ulûm-i Edebiye ve Maârif-i Adliye adı ile okulların açılması tavsiye edilmiştir.²²⁶ Öğrenim süreleri aynı olan bu iki okulun ders programında, Arapça, Sarf ve Nahiv, Nuhbe-i Vehbi, Farsça ve Tuhfe-i Vehbi, Türkçe İnşa, Hat, Lügat ve Ahlâk gibi benzer derslere yer verilmiştir.²²⁷

1839 Fermanı'nda rüştîye mektepleri ile ilgili bazı kararlar alınmasına rağmen, okulların durumu ve yeri, 1845'te toplanan Muvakkat Maârif Meclisince açıklığa kavuşturulmuştur. Bu meclis, rüştîyelere, sıbyan okullarının üstünde, Darülfünûna talebe yetiştiren orta dereceli okul hüviyetini vermiştir. Bu durum 1847 tarihli Sadaret Tezkeresinde "Mekâtib-i rüştîyenin mekâtib-i ilmiye ve Mekâtib-i Harbiye ve Bahriye ve Mühendishâne ve Tıbbiye misüllü Mekâtib-i Şâhâne'ye mahreç bulunması"²²⁸ şeklinde ifade edilmektedir. Görevleri ve amaçları bu şekilde açıklanan rüştîyeler, Mekteb-i Ulûm-i Edebiye ve Maârif-i Adliye'nin kuruluşundan

²²⁴ Mahmud Cevad, s. 24-25; Sakaoğlu, s. 66.

²²⁵ Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s. 40; Ergin, C. 1-2, s. 386; Kansu, I. Kitap, s. 65-66.

²²⁶ Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s. 40; Sakaoğlu, s. 66; Mehmedoğlu, s. 128-129; Ergin, C.1-2, s. 386; Cemil Öztürk, "Rüştîye", *DİA*, C. 35, s. 301.

²²⁷ Ağırakça, s. 91.

²²⁸ Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s. 42.

ancak sekiz yıl kadar geçtikten ve 8 Kasım 1846 tarihinde “Mekâtib-i Umûmiye Nâzırlığı” kurulduktan sonra kademeli olarak açılmaya başlamıştır.²²⁹ İlk rüştiye 1847 yılında Kemal Efendi’nin çabasıyla İstanbul Dâvud Paşa Mektebi’nde açılmıştır. Bu okulda “usûl-i cedit” yöntemlerine göre eğitim ve öğretim yapılmıştır. Okul açıldıktan altı ay sonra Bâbîâli’de padişahın huzurunda yapılan sınavda öğrenciler başarılı olmuşlardır.

Öğrencilerin bu başarısı, padişahın “terbiye-i umûmiye ve izâle-i cehl-i tebaa madde-i hayriyesini pek ziyadesiyle iltizam buyurmuş olduğundan” taltifiyle müdürlük nâzırlığa dönüştürülmüştür. Bir yıl sonra da rüştiye mekteplerinin sayısı beşe çıkmıştır.²³⁰

Rüştiye mekteplerinin sayılarındaki bu artış medrese dışında usûl-i cedîdeye göre öğretmen yetiştirecek öğretmen okulunun açılmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu amaçla 1848’de İstanbul Fatih’de Türkiye’nin ilk öğretmen okulu olan Daru’l-Muallimîn-i Rüşdî açılmıştır. Doğal olarak bu okullardan mezun olan öğrencilerin sayı arttıkça taşradaki belli başlı yerleşim merkezlerinde de rüştiyeler açılmaya devam etmiştir.²³¹ 1852 yılına gelindiğinde İstanbul’da rüştiyelerin sayısı 10’a ulaşmaktadır. 1853 tarihinde de büyük merkezlerde 25 rüştiye açmak için gerekli imkânlar sağlanarak ulemadan Vehbi Molla diye anılan İmamzâde Mustafa Vehbi Efendi (ö. 1877) vilâyetlere gönderilmiştir.²³²

²²⁹ Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 43; Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876-1908*, s. 37; Akyüz, s. 164; Koçer, s. 40-56; Kodaman, s. 92.

²³⁰ Mahmud Cevad, s. 33-34; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 43; Binbaşoğlu, *Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi*, s. 35; Kodaman, s. 92; Nurdoğan, s. 253; Öztürk, “Rüştiye”, *DİA*, C. 35, s. 301.

²³¹ Mahmud Cevad, s. 35; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 43; Binbaşoğlu, *Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi*, s. 12; Öztürk, “Rüştiye”, *DİA*, C. 35, s. 301.

²³² Koçer, s. 56, 64; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 43.

Rüştiyeler, Osmanlı Devleti'nde kız çocuklarının sıbyan mektepleri üzerine öğrenim görme imkânına sahip olabildikleri ilköğrenim kurumları olmuştur. Çünkü 1838 tarihinden itibaren eğitim alanında yapılan çalışmalar ve açılan mektepler erkek çocuklarının okutulması ve yetiştirilmesine yönelik olmuştur. 1858 tarihine gelinceye kadar kızların okutulması ile ilgili herhangi bir girişimde bulunulmamıştır. Sıbyan mekteplerinde kızlarla erkek çocukları bir arada okudukları için bu tarihe kadar Osmanlı Devleti'nde kızların tahsil derecesi sıbyan mektebi derecesini geçmemiştir. Yani kız çocuklarının eğitimi Kur'an'ı yüzünden okuma, namazda okunacak sureleri ve duaları ezbere bilme ile sınırlı kalmıştır.

Bunun için kız rüştiyesinin açılmasının gerekliliği ve amacı Maârif Nezâreti'nin Sadâret'e yazmış olduğu 12 Ekim 1858 tarihli tezkerede: “Kız ve erkek çocuklarının bir arada eğitim görmelerinin sakıncalı olacağından, kızlar için ayrı bir yer ile güvenilir ve ehliyetli öğretmenlerin tayin olunmasının gerekliliğinden, ancak bunun uygulanmasının oldukça masraflı olacağından, şimdilik Sultanahmet ve çevresindeki 26 sıbyân mektebinde okuyan kız ve erkek çocuklarının ayrı okullarda okutulması ve yine Sultanahmet'te bulunan Cevri Usta Mektebi'nin kızlara mahsus olan meslekî eğitimi için müstakil bir kızlar rüştiyesi şekline dönüştürülmesi”²³³ şeklinde sıralanmaktadır. Bunun üzerine 6 Ocak 1859'da Sultan Ahmet'te (At Meydanı) ilk kız rüştiyesi “Cevri Kalfa İnâs Rüştiyesi” adıyla açılmıştır. Buna Sultan Ahmet Kız Rüştiyesi de denilmiştir. Ayrıca İstanbul'daki ailelerin kız çocuklarını okula göndermelerini sağlamak amacıyla Takvim-i Vakayi'ye “Okuyup yazmanın erkek ve kadınlar için elzem olup geçinmek için ağır işler gören erkeklerin ev işlerinde rahat etmeleri ancak kadınların dahi din ve dünyalarını bilerek kocalarının

²³³ Takvim-i Vekâyi, Sene: 3 Rebûlevvel 1275, No: 573; Salnâme-i Devlet, sene 1276, s. 110; Ergin, C. 1-2, s. 457- 458; Akyüz, s. 164; Sakaoğlu, s. 68; Öcal, s. 32; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 43.

emirlerine itaat etmeleriyle ve istemediklerini yapmaktan sakınmalarıyla ve iffetlerini koruyup kanaat ehli olmalarıyla mümkün kılacaktır.”²³⁴ şeklinde ilan verilmiştir. İlk kız rüştiyeleri açıldığı zaman çocukları okutacak kadın öğretmen bulunmadığı için nakış dışındaki dersler erkek öğretmenler tarafından verilmiştir. Kız rüştiye mekteplerindeki öğretmen eksikliğini gidermek amacıyla 1870’te İstanbul’da ilk kız rüştiye mektebi olan Dârülmuallimât açılmıştır.²³⁵

II. Mahmut döneminde önemli derecede bir hareketliliğin yaşandığı eğitim konusu, 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi yeni bir boyut kazanmıştır. Bu nizamnâme ile ilköğretim, orta öğretim, özel eğitim ve öğretmen yetiştirme ile ilgili maddeler hazırlanarak parça parça kurulmuş olan ve kurulması planlanan okullar Avrupa’da geçerli olan esaslara ve özellikle Fransa’nın eğitim sistemine uyarlanarak düzenlenmiştir.²³⁶ Nizamnâme ile eğitimin tek amacının dünyevî bilgilerin genç kuşaklara aktarılması öngörülmüştür. Dini eğitimin sadece hükümetin denetimi altındaki İslamî kurumlarda verilebileceği amaçlanmıştır.²³⁷

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi’nin rüştiye mektepleri ile ilgili maddeleri şunlardır:²³⁸

1. Beş yüz haneden fazla olan her kasabada birer rüştiye mektebi açılacağı,
2. Rüştiyelerin her türlü masraflarının vilâyet maârifî idaresi sandığından karşılanacağı,

²³⁴ Ergin, C. 1-2, s. 457- 458; Akyüz, s. 164; Sakaoğlu, s. 68; Öcal, s. 32; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 43.

²³⁵ Mahmud Cevad, s. 104; Ergin, C. 1-2, s. 458; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 44; Koçer, s. 66-67; Binbaşoğlu, *Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi*, s. 12; Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüştiyeleri (1897-1907)*, s. 3; Nurdoğan, s. 256; Öztürk, “Rüştiye”, *DİA*, C. 35, s. 301; Öcal, s. 41.

²³⁶ Koçer, s. 83- 86; Kodaman, s. 20; Sakaoğlu, s. 79; Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüştiyeleri (1897-1907)*, s. 3.

²³⁷ Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası*, s. 73.

²³⁸ Mahmud Cevad, s. 429-430; Bilim, s. 437- 474; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 96-119; Hava Sinem Uğurlu, *Tanzimat’ın Din Eğitimi Anlayışına Getirdiği Yenilikler*, *AÜSBE*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 130-158.

3. Rüştîye binalarının Meclis-i Kebir-i Maârif tarafından gönderilen planlara göre yapılacağı,
4. Her rüştîyeye, talebe sayısına göre bir veya iki öğretmen ve ayrıca bir mubassır (gözlemci) ve bir de hademe tayin olunacağı,
5. Muallim-i evvelin (başöğretmen) 800, ikincisinin 500, mubassır 250 ve hademenin 150 kuruş maaşla istihdam edileceği,
6. Rüştîyelerde öğretim süresinin dört yıl olacağı,
7. Bütün rüştîyelerin 1-23 Ağustos arasında tatile gireceği,
8. Rüştîyeyi bitirenlerin imtihanla idadiyeye kabul edileceği.

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde kız rüştîye mektepleri ile ilgili meseleleri içeren maddeler ise şunlardır:

Nizamnâme'de rüştîyelerin açılması ile ilgili 22. maddede şöyle bir açıklama yer alır. Eğer büyükşehirlerde nüfusun tamamı Müslüman ise sadece Müslüman kız rüştîyesi, nüfusu yalnızca Hristiyan ise sadece Hristiyan kız rüştîyesi olacaktır. Halkının bir kısmı Müslüman bir kısmı Hristiyan olan kasabalarda ise Hristiyan rüştîyesi ayrı Müslüman rüştîyesi ayrı yapılacaktır. Bu şekilde halkı karma olan şehirlerde rüştîye okulu bulunacak olan halkın sayısının 500 haneyi geçmesi gerekmektedir. Bu okulların yeniden kurulması şimdilik İstanbul'a ve sonra da il merkezi olan yerlere mahsustur. Diğer Müslüman olmayan halk da aynı kurallara uyarlar.²³⁹

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin yayımlanmasından sonra gerek erkek rüştîyelerinin gerekse kız rüştîyelerinin sayısında hızlı bir artış gerçekleşmiştir. 1869-1876 tarihleri arasında rüştîye mekteplerinin sayısı 287'ye çıkmıştır. 1876 yıllarına

²³⁹ Mahmud Cevad, s. 428.

gelindiğinde de rüştiye mekteplerinin sayısı 425'lere ulaşmıştır. Ayrıca 1878-1875 tarihleri arasında öğretmen kadroları kısmen tamam olan 400'e yakın rüştiyenin açılması da rüştiye mekteplerinin gelişmekte olduğunu göstermektedir. Öğrenci olarak da 1293 Devlet salnâmesindeki rakamlara göre, İstanbul'da 2.099, Şehremaneti'ne bağlı bölgelerde 298, Rumeli'de 7.878, Ege adalarında (Cezayir-i Bahr-i Sefid, Girit ve Kıbrıs dahil) 742, Arap topraklarında 1.340, Anadolu'da 7,033 talebe olmak üzere İmparatorluk dahilinde bulunan rüştiyelere devam etmekte olan öğrencilerin sayısının 19.330 olduğu anlaşılmaktadır.²⁴⁰

1876 yılı başlarında Osmanlı-Rus savaşının patlak vermesiyle devletin karşı karşıya bulunduğu dış ve iç meseleler, ekonomik sıkıntılar çok büyük boyutlara ulaşmıştır. Savaş sonucunda Tuna, Bosna, Hersek, Sofya vilâyetlerinin kısmen elden çıkmasıyla birlikte buralarda bulunan 75-80 rüştiye okulu elden çıkmıştır. Ayrıca Rus işgali altında kalan Rumeli ve Kafkas Türklerinin büyük kitleler halinde İstanbul'a, Anadolu'ya göç etmeleri ve hükümetin bunları geçici olarak rüştiye binalarına yerleştirmesi bu dönemde rüştiyelerin eğitimini sekteye uğratmıştır. Ancak 1879 yılında maârif merkez teşkilatının yeniden düzenlenerek beş daireye ayrılması ve bu daireler arasında Mekâtib-i Rüştiye Dairesi'nin de bulunması, bu dairenin müdürlüğüne devrin en iyi maârifçilerinden Selim Sabit Efendi'nin tayin edilmesi, bu tarihten sonra rüştiye yapımını hızlandırmıştır. İstanbul'daki rüştiye mezunlarının 1882 şehadetnâme töreninde Mekâtib-i Rüştiye İdaresi Müdürü Selim Sabit'in "Otuz beş yıl önce iki rüştiye ile işe başlandığı ve bu okullardaki başarı oranının yüksek olması üzerine eğitim hedefinde istenen seviyeye ulaşılabilceği düşüncesiyle,

²⁴⁰ Başbakanlık Arşivi Cevdet Maârifî Tasnifi, 21 Şaban 1293, No: 3328; Salnâme-i Devlet, sene: 1293, s.141-146; Bilim, s. 166; Kodaman, s. 94- 95. (İmparatorluk içerisindeki rüştiyelerin sayıları hakkında kaynaklarda farklı sayılar ifade edilmektedir. Bunun sebeplerinden birisi ülke genelindeki bütün rüştiyelerin kayıt altına alınmamış olmasından kaynaklanmış olabilir.)

vilâyetlerde de rüştiyelerin yayılmasına hız verildiği ve bugün İstanbul ve taşradaki rüştiye sayısının 460'a ulaştığı²⁴¹ ifadelerinden de rüştiye mekteplerinin gelişmekte olduğu anlaşılmaktadır.

II. Abdülhamit'in son dönemlerine gelince İmparatorluk içerisinde rüştiyelerin sayısı yetmiş dördü kızlara ait olmak üzere toplamda 619'a ulaşmıştır. Bütün rüştiyelerdeki öğrenci sayısı ise 40.000 idi. Bu yıllarda müstakil rüştiyeler büyük nahiye merkezlerine kadar yayılmıştır.²⁴²

II. Meşrutiyet döneminin başında rüştiyeler, eğitim süresi 3 yıl olan iptidai mekteplerinin üstünde mektepler olarak yer almaktadır. Aynı zamanda 7 senelik idadilerin ilk üç senesini de rüştiyeler oluşturmaktadır.²⁴³ Rüştiyeler bu haliyle sıbyan mekteplerinin verdiği bilgileri tamamlayan ve öğrencileri orta öğretime hazırlayan konuma yerleştirilmiştir. Daha sonra sıbyan mekteplerinin bilgisini tamamlamak üzere kullanılan bu mekteplere Sunuf-u Mütemmim de denilmiştir. Ayrıca, Emrullah Efendi 1910 yılında Meclis'e sunduğu "Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu Layihası"nda rüştiye okullarını, ilköğretimin yüksek kısmına ait okullar olarak nitelemiş ve bu okulları ilkokulların bilgisini tamamlayan ve öğrencileri orta öğretime hazırlayan okullar olarak ifade etmiştir.²⁴⁴

Rüştiyelerle ilgili en son değişiklik 1913 tarihli Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-i Muvakkati ile yapılmıştır. Rüştiyeler, Kanun-i Muvakkati ile ilkmekteplerle birleştirilip orta öğretimden alınmış ve "Mekatib-i İptidaiye-i Umûmiye" adı altında iptidai mekteplerle birleştirilmiştir. İlköğretimin eğitim süresi de altı yıl olarak belirlenmiştir. İlköğretim her dönemi 2 yıldan oluşan üç devreden oluşmuştur. Bu

²⁴¹ Mahmud Cevad, s. 205-206.

²⁴² Öztürk, "Rüştiye", *DİA*, C. 35, s. 302.

²⁴³ Kansu, II. Kitap, s. 10, 12.

²⁴⁴ Emrullah, "Tedrisat-ı İptidaiye", *Mülkiye*, No. 23, 1326, s. 57; Mehmedoğlu, s. 137; Recai Doğan, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi", C. 38, s. 388.

sisteme göre, ilk kısım (2 yıl) devre-i ula, orta kısım (2 yıl) devre-i mutavassıta, yüksek kısım (2 yıl) devre-i aliye.²⁴⁵ Ayrıca bu kanun ile birlikte Resim-iş, Mûsiki, Beden Terbiyesi gibi dersler programlara konulmuş, Ziraat, Ev İdaresi, Biçki-dikiş gibi pratik çalışmalara yer verilmiştir.²⁴⁶ Böylelikle rüştiye mektepleri o tarihte ortadan kalkmış sayılır. Bu durum II. Meşrutiyet döneminde rüştiye mekteplerinin gerilemeye maruz kaldığını göstermektedir. Ancak bu dönemde rüştiyelerin ders programlarına Tarih, Yurt Bilgisi, Medeni Malumat gibi yeni derslerin eklenmesi iyi bir gelişme olarak kabul edilmektedir.²⁴⁷

II. Meşrutiyet döneminde 1913 tarihli Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-u Muvakkati ile rüştiyeler ilk mekteplerle birleştirilmelerine rağmen, Maârif Nazırlığı'nın 1910 yılında hazırlamış olduğu "Numune Rüştiyeleri" layihasına göre, dokuz örnek rüştiye kurulmuştur. Müdürleri Belçika'dan getirilecek olan bu okullarda, yabancı ülkelerin aynı derecedeki okul programları uygulanmıştır.²⁴⁸ Numune Rüştiyeleri'nin kuruluş amacı, Osmanlı toprakları içerisinde yaşayan milletler arasında kardeşliği sağlamak, gayri Müslimlere Türkçe, Türklere Fransızca öğretmek, bu arada öğrencilere Fen Bilgileri ve bazı beceriler kazandırmak şeklinde ifade edilebilir. Bu amaçları gerçekleştirmek üzere ilk olarak İstanbul'da üç yerde açılan Nümûne Rüştiyeleri'nin sayısı daha sonra yirmi bire ulaşmıştır. Diğer rüştiyelere göre fiziki şartları, muallim, öğretim araç ve gereçleri bakımından iyi bir duruma sahip olmalarına rağmen mektepler kendilerinden beklenileni verememiştir.

²⁴⁵ Unat, *Maârif Düstûru*, s. 8; Koçer, s. 193; Akyüz, s. 268-269.

²⁴⁶ Unat, *Maârif Düstûru*, s. 8-31.

²⁴⁷ Ergin, C. 3-4, s. 1416.

²⁴⁸ "Maârif Nezaretinin Bir Teşebbüs-ü Müfidi", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 6 Mart 1910 (LaTurquie'den)'den nakleden Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devri Eğitim Hareketleri*, s. 297.

Ancak bu numune rüştiyelerinden bazıları Cumhuriyet dönemine kadar eğitime ve öğretime devam etmiştir.²⁴⁹

B. SİBYAN/İPTİDAİ VE RÜŞTİYE MEKTEPLERİNİN DERS PROGRAMLARINDA AHLÂK DERSLERİ

1. II. Meşrutiyet Öncesi Sıbyan/İptidai Ders Programlarında Ahlâk Dersleri

Klasik Osmanlı döneminde sıbyan mektepleri Müslüman çocuklara dinlerini öğretmek için, hayırseverler tarafından kurulmakta ve mektebi açan hayırsever kişilerin oluşturduğu vakıf tarafından yönetilmekteydi. Mekteplerin ders programları da aynı şekilde vakıf sahipleri veya temsilcileri tarafından düzenlenmekteydi. Bundan dolayı da bütün sıbyan mekteplerinin ortak bir eğitim-öğretim yöntemi ve ders programı bulunmamaktaydı. Fakat bu tamamen rastgele, her muallimin kendi istediğini okuttuğu, öğrenim birliğinden uzak bir eğitim anlamına gelmemekteydi. Çünkü bu mekteplerin kuruluş amacının temelinde Kur'an-ı Kerim'i yanlışsız olarak okumak vardı. Ayrıca bu okullarda çocuklara Kur'an'ın okunuşu ile birlikte Tecvit, Arapça, İlmihâl, temel dini bilgiler, namaz usulleri, sûreleri ve duaları öğretilmekte ve dini ve ahlâki öğütler veren Türkçe bazı manzum kitaplar okutulmaktaydı.²⁵⁰

Sıbyan mekteplerinin ders programı ile ilgili ilk düzenlemeye Fatih Sultan Mehmet Döneminde rastlanmaktadır. Vakfiyede iki noktaya değinilmektedir. Birincisi, “Bir nefes-i enfes sahibi, rızâ-yı Hak tâlibi muallim” ifadesiyle mekteplere

²⁴⁹ “Numune Rüştiyeleri”, *Sabah*, 8, 11 Ekim 1911; Ergin, C. 3-4, s. 1416; Mehmedoğlu, s. 137; Akyüz, s. 273; Recai Doğan, “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitimi-Öğretimi”, s. 390 - 391.

²⁵⁰ Koçer, s. 60; Kodaman, s. 56; Güven, s. 57; Kara-Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru Mahalle Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*, s. 12; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 7.

iyi huylu Allah'ın rızasını arayan bir öğretmen atanması istenmektedir. İkinci olarak da “Eytâm bulunur ise tâlim-i eytâm, bulunmaz ise etfâl-i fukara-yı müslimine...” ifadeleriyle de açılan sıbyan mekteplerinde öncelikli olarak yetim çocukların eğitilmesinin bulunamazsa fakir çocukların okutulması şart koşulmuştur.²⁵¹ Fatih Sultan Mehmet vakfiyesinde “tâlim-i kelâm-ı kadim ve Kur'an-ı azim” ifadesiyle Kur'an tâliminin yapılması gerektiğine vurgu yapmıştır. Sıbyan mekteplerinin ilk ders programları ile ilgili başka bir bilgiye Fatih Sultan Mehmet'in oğlu II. Beyazıt'ın vakfiyesinde rastlanmaktadır. Bu vakfiyede de, “Muallimhâneyi dahi tâlim-i eytâm ve evlâd-ı fukara için vakfetti ki onlara mektephânedeki muallim ve halife olanlar tâlim-i kelâm-ı kadim ve Kur'an-ı azim ederler ve bir salih hâfız-ı kelâmullah ve namazın erkânın ve şeraatin bilir ve sıbyân talimine münasip ve kadir kim ise muallimhânedeki eytâmdan ve sıbyân-ı fukaradan otuz nefer oğlancıklara yevm-i cumadan gayri günlerde Mushaf-ı kerime baka, Kur'an'ı okuda ve kemayenbeği öğretme ve bildire ve mazilerin ve geçmiş derslerin dinleye ve namaza müteallik nesneleri okuda ve bildire ve tedibe muhtaç olanları şer'i eyleye ve hizmetinde daim ciddi'i sa'y eyleye ve destur verecek zaman vâkıfın ruhu için ve kabûlü tilâveti eytam için dua ettire ve bir salih hâfız kim ise anda kalfa ola, sıbyân okutmakta ve bildirmekte ve mazilerin dinlemekte ve tedipte muallime daim muavenet eyleye.”²⁵² ifadeleriyle daha önceden de olduğu gibi sıbyan mekteplerinde Kur'an-ı Kerim'i ve namaz ile ilgili hususları öğretme üzerinde durulmaktadır. Ayrıca vakfiyede mektebi kuran vakıf sahibinin ruhuna dua okunmasına da yer verilmiştir.

Fatih'ten sonra sıbyan mekteplerinin ders programına yazı derslerinin ilave edildiği görülmektedir. I. Mahmut'un annesi tarafından Galata'da yaptırılan

²⁵¹ Fatih Mehmet Vakfiyeleri, *Vakıflar Umum Müdürlüğü*, Ankara 1938, s. 257; Ergin, C. 1-2, s. 83.

²⁵² Ergin, C. 1-2, s. 83.

mektebin vakfiyesinde “Fenn-i kitabette mehareti müselleme ve talimi meşki hatta âlem bir kimesne haccı meşk olup” ifadesi ve yine I. Mahmut’un eşi Rami kadının Beşiktaş’ta yaptırmış olduğu mektebin vakfiyesinde de “Fenn-i hatta mahir talim-i nikât-ı hatta kadir bir recül-i kâmil dahi haftada iki gün talim-i şive-i hat edip” ifadeleri bunu göstermektedir. Ayrıca I. Abdülhamit’in vakfiyesinde de “Bir hattat üstad talim-i hatta sahib-i itiyat kim ise mekteb-i şerife müdavemet eden sıbyâna haccı meşk olup edaet ve sınaet-i hat ile edayı hizmet eyle.”²⁵³ ifadesine yer vermektedir. Bununla birlikte yine I. Abdülhamit’in 1781 tarihinde Babiâli’de kurmuş olduğu Hamidiye Mektebi’nde Arapça ve Farsça dersleri de sıbyan mekteplerinin ders programına dahil edilmiştir.²⁵⁴

I. Mahmut ve I. Abdülhamit döneminde sıbyan mekteplerinde yazı ve kitabet derslerine yer verilmişse de bu daha sonra diğer mekteplere yaygınlaştırılamamıştır. Ayrıca mekteplerdeki yazı dersi, okumayı kolaylaştırmak amacıyla Kur’an metinlerinin kolayca kopya edilmesi içindir.²⁵⁵

1532 tarihli Kiremitçizâde Mektebi Vakfiyesi’nde, öğrencilerin ders programında, Kur’an-ı Kerim’in öğretimi, güzel yazı yazma, sarf ve nahiv, farklı dinlerle ilgili bilgiler ve ahlâki konulara yer verilirken 1546 tarihli Ayşe Hatun Mektebi Vakfiyesi’nde de, mektepte öncelikle Kur’an-ı Kerim’in çok sayıda okunarak öğretilmesi gerektiği, buna ilaveten usûl ve fûrû ile fikhî konuların, tecvit ve mehâric ile ilgili genel bilgilerin verilmesinin faydalı olacağı belirtilmektedir.²⁵⁶

Vakfiyelerden de anlaşılacağı üzere sıbyan mektepleri ders programlarının vakfiye şartlarına, dönemlerine, hocalara göre farklılık arz ettiği görülmektedir.

²⁵³ Ergin, C. 1-2, s. 85-86.

²⁵⁴ Ergin, C. 1-2, s. 82-87.

²⁵⁵ Bilim, s. 3.

²⁵⁶ Hızlı, s. 78.

Fakat her ne kadar ders programlarında farklılıklar bulunsa da sıbyan mektepleri, namaz sureleri ve dualarını düzgün okuyacak kadar Kur'an okuma ve Tecvit, İlmihâl (itikât, ibadet, ahlâk) öğretimi, namazların kılınışını fiilen öğreten bir tatbikat ve “Şol Cennetin İrmakları”, tekbir, salavât gibi dini muhtevanın hâkim olduğu ortak program etrafında toplanmışlardır. Bununla birlikte yazı ve “kara cümle” denilen dört işlemin kurallarını öğretmek de sıbyan mekteplerinin genel amaçları arasındadır.²⁵⁷

Sıbyan mekteplerinin programlarına bakıldığında çocukların kişiliğinin oluşumunda İslamî değerler merkeze alınmaktadır. Çocuklara büyüklere saygı, aileye, topluma ve millete daha yararlı olmanın yolları “edep” ve “ahlâk” adı verilen derslerde öğretilmektedir.²⁵⁸ Sıbyan mekteplerinin genelinde müstakil bir ahlâk dersi bulunmamaktadır. Bu dersin genel olarak ilmihâl bilgileri ile birlikte verilme yoluna gidildiği, ilmihâl derslerinde okutulan metinlerin ahlâki konulardan seçilmesine özen gösterildiği bilinmektedir.²⁵⁹

Sıbyan mekteplerinin ders programları ile ilgili bir düzenleme de II. Mahmut'un 1824 tarihli “Tâlîm-i Sıbyan Hakkında Fermân-ı Âlî”si ile yapılmıştır. Ferman'da yer alan “Cümleye malumdur ki ümmet-i Muhammed'denim diyen kâffe-i ehl-i İslam'a göre ibtidâ şerâit-i İslamiyeyi ve akâid-i diniyesi öğrenip bilmek ba'dehû iktisâb-ı maişet için kangı dirliğe suluk edecek ise etmek” ifadeleriyle her şeyden önce insanın dinini öğrenmesi, maişet kaygısının bunun önüne geçmemesi gerektiği ifade edilerek daha önceden de olduğu gibi sıbyan mekteplerinde din öğretimi ön plana çıkartılmıştır.

²⁵⁷ Berker, s. 5-6.

²⁵⁸ Hızlı, s. 79-80.

²⁵⁹ Ağırakça, s. 28-29.

Ayrıca, “Mektep hocaları dahi mekteplerde bulunan çocukları güzelce okutup Kur’an-ı Azimu’ş-şânı tâlim akabinde her bir çocuğun haysiyet ve istidadına göre Tecvit ve İlmihâl misüllü risaleler okutarak şerâit-i İslamiye ve akâid-i diniyelerini öğrenmekliğe sa’y ve ikdam eylemek üzere ale’l-umûm tenbih ve ikaz olunmasına irâde-i seniye suduruyla keyfiyet bilâde selâse kadıları efendilere başka başka bâ ferman-ı âli tenbih kılınmış olmağla siz dahi âsitanede kâin bi’l-cümle mahallât imamlarını ve mektep hocalarını ve esnaf kethüdalarını tarafınıza celb ederek...” ifadelerinden anlaşıldığı üzere fermanda, Kur’an okumaya, Tecvit, İlmihâl, İslam’ın şartlarının öğretimine vurgu yapılırken, ahlâk eğitimi için ahlâk dersi adında ayrı bir derse yer verilmediği görülmektedir. Bu durum ahlâk konularının yine din dersleri içerisinde verildiğini göstermektedir.²⁶⁰

İlköğretimin hem yapısını hem de ders programlarını değiştiren yenilik Tanzimat’ın ilanından bir yıl önce 1838 tarihinde gerçekleşmiştir. Eğitim işleri ile görevli olan Meclis-i Umûr-i Nâfia tarafından hazırlanıp Dâr-ı Şûrayı Bâb-ı Âli ve Meclis-i Vâlâ arasındaki görüşmeler sonucunda karara bağlanan ıslahat projesinde, mekteplerde sınıf sisteminin olması, fakirlere mahsus yatılı okullar açılması, çocukların dört-beş yaşında mektebe verilmesi gibi yeniliklere yer almaktadır. Meclis-i Umûr-i Nâfia tarafından hazırlanan projede mekteplerle ilgili olarak başka bir gelişme, mekteplerin küçük ve büyük olarak iki kısma ayrılmasıdır. Küçük mekteplerin ders programında Kur’an, İlmihâl ve Tecvit öğretimine yer verilirken, “Selâtin-i izâm hazeratının vesairinin cesim mektepleri” diye ifade edilen büyük camilerin yanındaki büyük mekteplerin ders programlarında ise, Türkçe İnşa, Tuhfe-i Vehbî, Nuhbe-i Vehbî, Sübha-i Sıbyan gibi lügatlerle birlikte Birgivî Risalesi gibi

²⁶⁰ Kodaman, s. 3.

din dersleri kitapları ile ahlâk risaleleri okutulmasına, hat ve kitâbet öğretilmesine yer verilmiştir.²⁶¹

Meclis-i Umûr-i Nâfia tarafından hazırlanan rapor içerisindeki derslere bakıldığında büyük mekteplerin ders programlarının daha kapsamlı olduğu, küçük mekteplerin ders programının ise Kur'an öğrenimi ile sınırlandırıldığı görülmektedir. Ahlâk eğitimi açısından, ahlâk dersinin adı yalnızca büyük mekteplerin ders programında geçerken, küçük mektepler için böyle bir şeyden söz etmek mümkün değildir.

1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat Fermanı'nda eğitim ile ilgili bir madde bulunmamaktadır. Sıbyan mektepleri ile ilgili kapsamlı gelişme sıbyan mektebi hocaları talimatnâmesi olarak bilinen Meclis-i Maârif-i Muvakkat'ın 1846'da Meclis-i Vâlâ'ya sunduğu Meclis-i Maârif-i Umûmiye'de kabul edilerek 1847'te yayımlanan talimatnâmedir.²⁶²

Yirmi üç bentten oluşan talimatnâmede sıbyan mekteplerinin öğretim programları, öğretim araç gereçleri, öğretim yöntemleri, disiplin kuralları, cezalar, mükafatlar, zorunlu öğretim yaşı ve öğretimin takibinin yapılması, öğrenim süresi, sınavlar, mektep ortamının nasıl olması gerektiği, hocaların maaşı gibi konulara yer verilmektedir.

Talimatnâme'de ahlâk eğitimi konusunda ayrıntılı bilgiye yer verildiği görülmektedir. İlköğretimde nasıl bir ahlâk eğitimi yapılacağı "ahlâk risalelerinin de taş levhalara yazdırılarak tâlim ve tefhim gerekli görülür. Yine çocukların küçük yaşta güzel davranışların adını bilmelerinin yararlı olacağına, büyüdükçe insanlık ve

²⁶¹ Takvim-i Vekâyi; Sene: 21 Zilkade 1254 (5 Şubat 1839), No: 176.

²⁶² "Etfâlin Tâlim ve Terbiyelerini Ne Vehile İcra Eylemeleri Lâzım Geldiğine Dair Sıbyan Mekâtibi Hocaları Efendilere İ'ta Olunacak Tâlimattır, İstanbul, 1263/1847.(Yahya Akyüz, İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı", *A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 5, 1994, s. 1-47.)

insana yakışan davranışları öğrenebilmeleri için Meclis-i Maârif-i Umûmiye tarafından sağlanacak, dinen ve aklen övülen güzel davranışlara ve yasaklanan kötü davranışlara ilişkin Türkçe kısa güzel Ahlâk risalelerinin okutulmaya başlanmasının uygun olacağı ve hocaların bu risalelerden ödevler verecekleri dersleri yine levhalar üzerine yazdırarak öğretmeleri gerektiği²⁶³ şeklinde ifade edilmektedir.

Sıbyan mekteplerinin eğitim süresinin dört yıl olduğu, okula başlama yaşının kızlar için altı, erkekler için yedi olduğu anlaşılmaktadır. Okutulacak dersler ise: Elifbâ, Kur'an-ı Kerim, Tecvit, İlmihâl, harekeli Türkçe muhtasar “ahlâk-ı memdûha” risaleleri, Türkçe dilinden sülâsî, rubaî, humasî ve südasî isimler ve kelimelerle tertip edilmiş bir lûgat, sülûs ve nesih yazıları şeklinde sıralanmaktadır.²⁶⁴

1824 tarihli fermanla büyük mekteplerin ders programlarında adı geçen ahlâk dersine, 1847 tâlimatnâmesinde de yer verilmektedir. Ayrıca bu talimatnâmede ahlâk eğitiminin taş levhalara yazılarak yapılması kararlaştırılmıştır. Ahlâk eğitimine küçük yaştan başlanmasına ve çocuklara iyi ve kötü davranışların isimlerinin öğretilmesi gerektiğine dikkat çekilmektedir. Bu durum, ahlâk eğitimi yöntemi için bir başlangıç olmuştur.

Tanzimat dönemi sıbyan mekteplerinin ders programlarının da dönemin Batılılaşma hareketlerinden etkilendiği söylenebilir. Sıbyan mekteplerinin bir kısmı geleneksel eğitime devam ederken diğer bir kısmı ise yeni usûl eğitim metotlarını uygulamaya başlamıştır. Bu dönemde ahlâk eğitimi ile ilgili iki olumlu gelişme yaşanmıştır. Birincisi, ahlâk dersinin sıbyan mekteplerinin ders programları arasında müstakil bir ders olarak yer almaya başlamasıdır. İkincisi ise çocukların küçük

²⁶³ Akyüz, “İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı”, s. 4.

²⁶⁴ Aksoy, s. 15; Koçer, s. 8.

yaşlardan itibaren ahlâken iyi veya kötü olan davranışların isimlerini öğrenmeleri amacıyla ahlâk risalelerinin taş levhalara yazdırılarak ahlâk eğitiminin verilmesi planlanmıştır. Bu uygulama ahlâk eğitiminin usûl ve yöntem açısından daha sistemli olmasının yolunu açmıştır.²⁶⁵

1856 Islahat Fermanı ile Osmanlı eğitim sisteminde bazı değişiklikler yaşanmıştır.²⁶⁶ Ancak Ferman'ın geneline bakıldığında, Müslüman toplumunun eğitim ve öğretimi hususunda değişiklik yaşanmamıştır. Ferman'da açılması tasarlanan okullar, 1839'dan itibaren Müslümanlar için açılmaya devam eden okullardır. Böyle olunca da Ferman'daki eğitimle ilgili hükümler, daha çok gayri Müslim milletlere kültür bağımsızlığı, okul açma hakkı ve hatta Müslüman okullarına giriş serbestliği vermiştir.²⁶⁷ Bu bakımdan Islahat Fermanı'nın okulların eğitim öğretimlerine ve okul programlarına bir katkısının olduğunu söylenemez.

Sıbyan mekteplerinin ders programları ile ilgili bir düzenleme de 10 Haziran 1867 tarihinde Maârif Nâzırı Saffet Paşa (ö. 1883) tarafından yapılmıştır. Bu düzenlemede sıbyan mekteplerinin ders programlarındaki aksamaların nedenlerine değinilmektedir. Ayrıca Dersaadet ve taşradaki sıbyan mekteplerinden mezun olup rüştiyelere devam etmeyen çocukların harekesiz bir yazıyı okuyamadıkları, hatta rakamları bile tanıyamadıkları ifade edilmektedir. Bundan dolayı sıbyan mekteplerinde okutulmakta olan Elifbâ, Eczâ-yı Şerîfe, Kur'an-ı Kerim, Tecvit ve İlmihâl'in yanı sıra ahlâk risalesi, Coğrafya'ya Giriş ve Dört İşlem derslerinin de sıbyan mekteplerinin ders programlarına eklenmesi gerektiği, bu dersleri okutamayan hocaların yerine ehliyetli hocaların tayin edilmesi, bütün bunların da

²⁶⁵ Ağırakça, s. 42.

²⁶⁶ Kansu, I. Kitap, s. 81; Bilim, s. 25.

²⁶⁷ Kodaman, s. 15.

gerçekleşebilmesi için Dârülmuaallimîn bünyesinde bir sıbyan şubesi açılması gerektiği bu düzenlemede ifade edilmektedir.²⁶⁸

1824'ten beri gündemde olan ve birçok mektebin ders programında yer alan ahlâk dersinin, Saffet Paşa'nın hazırlamış olduğu belgede de yer aldığı görülmektedir. Bu durum mekteplerde okutulan ahlâk derslerinin henüz mektep programlarında tam anlamıyla yerini almamış olduğunu göstermektedir.

Sıbyan mekteplerinin ders programları ile ilgili diğer bir gelişme, 1868'de dönemin padişahı Abdülaziz'e (1861-1876) takdim edilen "Sıbyan Mekteplerinin Islahatına Dair Nizamnâme Layihası" ile gerçekleştirilmiştir. İlköğretimin zorunluluğuna vurgu yapılan layihada ders programı ile ilgili olarak şunlara yer verilmektedir: "Çocuklara mektebe geldikleri gibi en evvel Elifbâ ve Amme cüzünü Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celilesi tarafından mahsûsen tayin olunacak memur vasıtası ile mekâtib-i sıbyân hâcelerine tâlim ve irade kılınacak usûl-i cedîde vechile bir sene müddet okuyacaklardır." "Sıbyan evvelki hatm-i şerif esnâsında Tebâreke cüzüne geldikten sonra yukarı cüzleri tilâvetle beraber harekeli ahlâk risalesini ve ilmihâlî dahi ikinci sene tekmi lideceklerdir. İkinci hatm-i çocuklara rik'a hattını ve bir miktar imlâ ile istek eden çocuklara sülûs ve nesih hatlarını tâlim lideceklerdir. İkinci hatm-i şerîfe çalıştıkları esnada yazı ve imlâ dersleri ile beraber mehâric-i hurûf, tertil ve adâb-ı Kur'aniyeyi öğrenmek için Türkî Tecvit ve İlmihâl risaleleri ezberliyeceklerdir ve üçüncü hatm-i şerifde dahi malûmât-ı nâfia risâlesi Türkî muhtasar coğrafya risâlesi tâlim ile a'mâl-i Erbaa ve imlâ dersleri dördüncü sene ikmal olunacaktır."²⁶⁹ Layihada sıbyan mekteplerinin eğitim öğretim süreleri dört yıl olarak belirlenmiştir. Sıbyan mekteplerinin ilk iki senesinde Kur'ân-ı Kerim, Ahlâk

²⁶⁸ Ergin, C. 1-2, s. 578.

²⁶⁹ Kansu, I. Kitap, 98-99; Berker, s. 59-60.

ve İlmihâl dersleri verilirken okulun son iki senesinde ise bu derslere ilave olarak Coğrafya, Aritmetik, Malumat-ı Nâfia ve Yazı Derslerine de yer verilmektedir.

Sıbyan mektepleri için hazırlanan bu ders programı 1876 yılında hazırlanacak olan ders programına kaynaklık etmiştir. Bu tarihte de hazırlanan ders programı tablo 1’de verilmektedir:

Tablo 1. 1868 yılı Sıbyan Mekteplerinin Islahatına Dair Nizamnâme Layihası’da Sıbyan Mekteplerine ait Ders Programı

1.Sene	2.Sene	3.Sene	4.Sene
Elifbâ ve Amme Cüzü	Kur’ân-ı Kerim (ilk hatim)	Kur’ân-ı Kerim (ikinci hatim)	Kur’ân-ı Kerim (üçüncü hatim)
	Ahlâk Risalesi	Yazı (rik’a, sülüs, nesih)	Mâlûmat-ı Nâfia
	İlmihâl	İmlâ	Coğrafya,
		Tecvit	Âmâl-i Erbaa,
		İlmihâl	İmlâ

Yukarıdaki ders programı incelendiğinde sıbyan mekteplerinde verilen bilgilerin dini bilgilerle sınırlı kalmadığı görülmektedir. Çünkü bu konuda Maârif Nezâreti tarafından hazırlanan bir belgede, mevcut sıbyan mekteplerinin ders programlarının yalnızca din dersleri ile sınırlandırıldığı için bu mekteplerden mezun olanların okuma yazma ve hesap bilmeden rüştiyelere gitmeleri eleştirilmiştir. Bu eksikliğin giderilmesi için sıbyan mekteplerinin ders programlarına dini derslerin yanı sıra Ahlâk, Coğrafya ve Hesap Derslerinin programlara eklenmesi gerektiği vurgulanmaktadır.²⁷⁰

Saffet Paşa’nın Maârif Nâzırlığı döneminde Fransa’nın maârif sistemine uygun olarak hazırlamış olan 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile eğitim

²⁷⁰ BOA, İ.MVL..., Dosya No: 584, Gömlek 26278, s. 1.

konusundaki gelişmeler devam etmiştir. Nizamnâme, bu tarihe kadar parça parça olan ve kurulması tasavvur edilen okulları, bir eğitim sistemi içerisinde teşkilâtlandırdığı için önem arz etmektedir. Nizamnâme ile ilköğretim, ortaöğretim, özel eğitim ve öğretmen yetiştirme ile ilgili maddeler hazırlanmıştır.²⁷¹

1824 tarihinde başlayıp 1847’de “EtfâlinTâlim ve Terbiyelerini Ne Vechile İcra Eylemeleri Lâzım Geldiğine Dair Sıbyan Mekâtibi Hocaları Efendilere İ’ta Olunacak Tâlimat”²⁷² ile hız kazanan sıbyan mekteplerinin ders programlarındaki iyileştirme girişimleri Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi’nin yayınlanmasına kadar, eğitimde kararsızlık ve bocalama devri olarak değerlendirilmektedir.²⁷³

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi’nin sıbyan mekteplerine katkısı mekteplerin isimlendirilmelerine açıklık getirilmesi konusunda olmuştur. Nizamnâme’de ilköğretim için “Sıbyan Mektebi” adı kullanılmasına rağmen, bu mekteplerden Maârif Nezâreti’ne bağlı olanlarına “İptidâî Mektep”, “Mekteb-i İptidâî” ve “Usûl-i Cedîde Mektebi” adları kullanılmaktadır. Ayrıca Nizamname’ye göre Maârif Nezâreti’ne bağlı olan sıbyan okulları “umumî”, Evkâf-ı Humâyun Nezâreti’ne bağlı olanları da “hususî” şeklinde iki kısma ayrılmıştır. Sıbyan mekteplerindeki bu ayrım yönetim bakımından olurken mekteplerin yapımı, öğretmenlerin maaşları mekteplerin bulunduğu mahalle ya da köy topluluğu tarafından karşılanmaktadır. Bu Nizamnâme ile birlikte ülkedeki modern eğitimin ilk adı “iptidai”, geleneksel ve eski yöntemle eğitim yapan okulların adı ise “sıbyan” okulu haline gelmiştir.²⁷⁴

²⁷¹ Kansu, I. Kitap, s. 129; Koçer, s. 83-86; Kodaman, s. 20.

²⁷² “EtfâlinTâlim ve Terbiyelerini Ne Vech İle İcra Eylemeleri Lâzım Geldiğine Dair Sıbyan Mekâtibi Hocaları Efendilere İ’ta Olunacak Tâlimattır, İstanbul, 1263/1847. (Bu talimatnâmeYahya Akyüz tarafından “İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı” adıyla tercüme edilmiştir.)

²⁷³ Berker, s. 66.

²⁷⁴ Akyüz, s. 143; Bilim, s. 41; Berker, s. 70.

Bu Nizamnâme'den sonra devletin, ilköğretim alanındaki siyaseti, devrin din alimlerinin tepkisini çekmeden yenilikleri uygulayabilmek, sıbyan mekteplerinin dışında, iptidai okullar açmak, sıbyan mekteplerini kademeli olarak yeni usûl üzere ders veren bir eğitim kurumu haline getirmek şeklinde olmuştur.²⁷⁵ Devlet ilköğretim konusundaki bu siyasetini destekleyecek girişimi okullarda okutulacak ders kitaplarının basımı, çoğaltılması ve kitapların çağın ihtiyaçlarına cevap verebilecek tarzda olmasını sağlayacak “Telif ve Tercüme Nizamnâmesi”ni hazırlatarak sürdürmüştür.

1869 Nizamnâmesi'nde okullarda okutulacak kitaplarla ilgili bazı kararlar alınmıştır. Buna göre: “Mümkün olabileceği mertebede açık ve sade ibare ile yazılacağı ve etfâle fütur verilmeyüp bi'l-akis heves ve rağbetlerini câlip surette olmasına itina kılınacaktır.”²⁷⁶ ifadesiyle sıbyan mekteplerinde okutulacak ders kitaplarının yazımında açık ve anlaşılır bir dil kullanılması istenmiştir. Ayrıca, derslerde okutulacak kitapların dikkat çekici ve özendirici nitelikte olması gerektiğine vurgu yapılmaktadır.

Nizamnâme'de mekteplerde okutulacak ahlâk ders kitaplarının özelliklerine de yer verilmiştir. Kitapların özellikleri şu şekilde belirtilmektedir: “İlm-i ahlâkın mevzuu ve gayesine dair muhtasar mukaddime, insanın vezâif-i diniyesi, ebeveyne karşı vezâifi, muallimlerine karşı vezâifi, ebnâ-yı cinsine karşı vezâifi, nefse karşı vezâifi, ulu'l-emre karşı vezâifi, vatana karşı vezâifi, kavanin-i memlekete riâyetin vücubu, hayvanat vesair mahlûkata karşı vezâifi”.²⁷⁷ Yazılacak ahlâk risalelerine vazife ahlâkının hâkim olduğu görülmektedir. Bu kitaplarla, bireyin dinine,

²⁷⁵ Kodaman, s. 68; Akyüz, s. 209.

²⁷⁶ Takvim-i Vekayi, Sene: 23 Muharrem 1287, No: 1216, s. 1; Ünal, *Meclis-i Kebir-i Maârif (1869-1922)*, s. 90-91.

²⁷⁷ Takvim-i Vekayi, Sene: 25 Muharrem 1287, No: 1217, s. 2.

kendisine, kendisi dışındaki bireylere ve hayvanlara karşı görevlerinin öğretilmesinin amaçlandığı söylenebilir. Risalelerin yer alan konuların başına ‘insanın dini görevleri’ başlığının konulması ahlâk risalelerinde dinin etkisinin olduğunu göstermektedir.

II. Abdülhamit döneminde ilköğretim, sıbyan mektepleri ve iptidai mektepleri olmak üzere ikili şekilde devam etmiştir. 1882 tarihinden sonra bu ikiliği ortadan kaldırmak ve iptidaileri ön plana çıkarmak için devlet salnâmelerinde ve diğer vesikalarda genellikle iptidai ifadesine yer verilmiştir. Ayrıca bu tarihten sonra sıbyan okullarının usûl-i cedide dönüştürülmesi hızlanmıştır. II. Abdülhamit’in son devrine kadar pek çok okulda usûl-i cedid öğretimi uygulanmasına rağmen, hükümetin açtığı ilkokullar iptidai adıyla, daha evvel olan okullar ise sıbyan adıyla ifade edilmiştir.²⁷⁸

II. Abdülhamit dönemi eğitim sistemi, yeni kurumlarıyla geleneksel devlet ve toplum sistemini yeniden, fakat modern biçimde üretme mücadelesi olmuştur.²⁷⁹ Bunun için, II. Abdülhamit döneminde öncelikle eğitimin amaçları ve eğitimin kalitesizliğinin nedenleri araştırılmıştır. Öğretmenlerin yetersizliği, ders kitaplarının eksikliği ve denetimsizliği eğitimdeki kalitesizliğin temel nedenleri olarak ortaya konulmuştur. Bu problemlere çözüm olarak okullarda din ve ahlâk derslerine daha çok yer verilmiş, eğitimin amaçlarına ulaşabilmesi için sıklıkla program değişikliğine gidilmiştir. Eğitimden beklenenlerin başı da sağlam inanç ve itikat, devletine ve saltanata bağlı, çağın gerektirdiği bilgileri elde etmiş ve dini değerlere bağlı, güzel ahlâklı nesillerin yetiştirilmesi gelmiştir.²⁸⁰

²⁷⁸ Kodaman, s. 68-69Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s.40; Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, s. 52-53, 62-63.

²⁷⁹ Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası*, s. 81.

²⁸⁰ Ağırakça, s. 49; Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası*, s. 83.

Meclis-i Kebir-i Maârif tarafından 1876 yılında yapılan yeni bir düzenleme ile hazırlanan sıbyan mekteplerine mahsus umûmî ders cetveli, sonradan düzenlenecek ilkokul ders programlarının temelini teşkil etmesi açısından önemli bir yere sahip olup şu şekildedir:²⁸¹

Tablo 2. 5 Haziran 1876 Tarihli Düzenleme ile Sıbyan Mekteplerinde Okutulan Dersler ve Saatleri

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene
Elifba-yı Osmani	12	-	-	-
Kur'an-ı Kerim	6	6	6	6
İlmihâl	-	2	-	-
Tecvit	-	-	1	-
Kıraat-ı Türkiye	5	-	-	-
Malumât-ı İptidaiye	-	1	-	-
Coğrafya	-	-	-	2
Tarih	-	-	-	2
Sarf-ı Osmani	-	-	2	-
Kavâid-i İmlâ	-	-	-	1
Hesab-ı Zihni	-	-	-	-
Ta'dad ve Terkin	-	1	-	-
Hesap	-	-	2	-
Hatt-ı Sülüs	-	1	-	-
Sülüs ve Nesih	-	-	1	-
Hatt-ı Rik'a	-	-	-	-

1871 yılında Selim Sabit Efendi tarafından hazırlanan Rehnümâ-yı Muallimîn'de ve 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde ilkokullar için

²⁸¹ Berker, s. 112-113; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 39.

hazırlanan ders programlarında ahlâk dersine yer verilirken 1876 yılına ait yukarıdaki ders programında ahlâk dersinin yer almadığı görülmektedir.

1877 ve 1878 yılları salnâmelerine göre iptidai mekteplerinde Kur'an-ı Kerim, İlmihâl, Tecvit, Kavâid ve İmlâ, Hesap, Coğrafya, Tarih, Kıraat-ı Türkiye, Sülûs dersleri okutulurken ahlâk derslerine rastlanmamaktadır.²⁸² Fakat 1880 yılına gelindiğinde ise üç yıllık iptidai mekteplerinde, ahlâk dersinin okutulduğu görülmektedir. Üç yıllık iptidai mekteplerde uygulanan ders programı tablo 3'te verilmiştir.²⁸³

Tablo 3. 1880 Senesinde Üç Yıllık İptidai Mekteplerde Uygulanan Dersler ve Saatleri

DERSLER	1. Sene	2. sene	3. sene
Elifba	12	-	-
Kur'an-ı Azimü'ş-Şan	12	6	5
Tecvit	-	2	2
İlmihâl	2	3	3
Ahlâk	-	2	2
Sarf-ı Osmani	-	-	2
İmlâ	3	3	2
Kıraat	3	2	1
Mülâhhas Tarih-i Osmani	-	-	2
Muhtasar Coğrafya-yı Osmani	-	-	2
Hesap	1	2	2
Hüsn-i Hat	1	2	2

²⁸² Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmâniye (32. Sene), Dersaadet: Halil Efendi Matbaası, 1294/1877, s. 394; Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmâniye (34. Sene), İstanbul: Hacı Hüseyin Efendi Matbaası, 1296/1879, s. 77.

²⁸³ Sakaoğlu, s. 102.

Bu program, İstanbul ve diğer vilâyetlerdeki sıbyan mekteplerinde uygulanmıştır. Köy iptidai mekteplerinin programında Tarih, Sarf-ı Osmanî, Coğrafya ve ahlâk dersleri okutulmamakta ve daha az sayıda derse yer verilmektedir.²⁸⁴ Tablo 3'teki ders programına bakıldığında ahlâk dersinin sayısının arttığı görülmektedir. Ayrıca ahlâk dersiyle beraber Kur'an, Tecvit ve İlmihâl gibi din derslerinin de programda ağırlıklı olarak yer aldığı dikkat çekmektedir. Bu durumu, II. Abdülhamit'in inanç ve itikad eğitimin merkezine koyan düşüncesinin bir tezahürü olarak ifade etmek mümkündür.

İlerleyen dönemlerde iptidai mekteplerinin ders programlarında veya ders programlarının uygulamalarında değişiklikler kendisini göstermiştir. Bu durum, 1882 yılında iptidai mektepleri için hazırlanan ders programında da göze çarpmaktadır. Program tablo 4'te verilmiştir.²⁸⁵

Tablo 4. 1882 Yılında İptidai Mektepleri İçin Hazırlanan Ders Programı

1. sene	2. sene	3. sene	4. sene
Elifbâ- yı Osmanî	Kur'an-ı Kerim	Kur'an-ı Kerim	Kur'an-ı Kerim
Kur'an-ı Kerim	İlmihâl	Tecvit	Coğrafya
Kıraat-ı Türkiye	Malumât-ı İptidaiye	Sarf-ı Osmanî	Tarih
Hesab-ı Zihni	Ta'dâd	Hesap	Kavâid-i İmlâ
	Terkîm	Sülûs	Hesap
		Nesih	Hatt-ı Rik'a

Yukarıdaki program, ahlâk dersi dışında 1880 senesine ait üç yıllık iptidai mekteplerin ders programı ile neredeyse aynı durumdadır. 1880 yılında mektebin ikinci ve üçüncü sınıflarında ikişer saat okutulan ahlâk dersi, 1882 yılına ait dersler

²⁸⁴ Ergin, C. 3-4, s. 906.

²⁸⁵ Salnâme-i Devlet-i Âliye –i Osmaniye (38. Sene) Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul, 1882/1299, s. 199.

arasında yer almamaktadır. II. Abdülhamit döneminde şehir ve kasabalardaki iptidai mekteplerin üç yıl, köylerdeki mekteplerin ise dört yıl olarak düzenlendikleri dikkate alınırsa, dört yıllık iptidai mekteplerde ahlâk derslerinin yer almamasının sebebi anlaşılmış olur.

Kız sıbyan mektepleri için Şeyhülislam Ahmet Efendi (ö. 1889)'nin başkanlığında bir encümen tarafından 1887 yılında bir ders programı hazırlanmıştır. Ders programı tablo 5'te verilmiştir.²⁸⁶

Tablo 5. 1887 Yılında Şeyhülislam Ahmet Efendi'nin Kız Sıbyan Mektepleri İçin Hazırlattığı Ders Programı

1. sene	2. sene	3. sene	4. sene
Elifbâ	Kur'an (Amme cüzünden sonraki beş cüz)	Kur'an (hatim bitirilecek)	Kur'an
Kur'an (Amme cüzü)	Muhtasar İlmihâl	Birgivi Risalesi	Tecvit
		Tecvit	Dürr-i Yekta Risalesi
		Hesap	Kıyas-ı Enbiya
			Hesap
			Hat

Aynı tarihte erkek sıbyan mekteplerinin ders programında farklı olarak Tarih dersi yer almaktadır. Hat dersine daha fazla yer verilmektedir.

²⁸⁶ Zengin, II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi, s. 54-55.

Tablo 6. 1887 Yılında Erkek Sıbyan Mektepleri İçin Hazırlanan Programı

1.sene	2. sene	3. sene	4. sene	5. sene
Elifbâ	Kur'an (Amme cüzünden sonraki beş cüz)	Kur'an (hatim bitirilecek)	Kur'an (ikinci hatim)	Kur'an
Kur'an (Amme cüzü)	Muhtasar İlmihâl	Tecvit,	Birgivî Risalesi	Tecvid
	Hatt-ı Sülüs	Birgivî Risalesi	Kıyas-ı Enbiya	Dürr-i Yekta Risalesi
		Hatt-ı Sülüs	Hesap	Hesap
		Rik'a	İmlâ	Tarih-i Hulefa
			Hat	Muhtasar Osmanlı Tarihi
				Hat
				İmlâ

Yukarıdaki ders programları incelendiğinde ahlâk dersinin olmaması şaşırtıcı bir durumdur. Çünkü kızlar için açılan bütün okullarda ahlâk dersi okutulduğu ve ihmal edilmediği bilinen bir gerçektir. Özellikle din derslerinin ve ahlâk derslerinin sayılarının ders programlarında geniş yer aldığı II. Abdülhamit döneminde böyle bir durumun meydana gelmesi dikkat çekici bir durumdur. Ancak Tanzimat'tan önce ders programlarında yer alan Birgivî Risalesi'nin bu dönemde de programda yer alması, ahlâk eğitiminin bu risale aracılığı ile verilme ihtimali olduğunu akla getirmektedir.

II. Abdülhamit döneminde ilkokullar için ilk ayrıntılı program “Dersaadet Mekâtib-i İbtidâiyesi için Talimât-ı Mahsûsa”²⁸⁷ ile ele alınmıştır. Kırkbir maddeden oluşan talimat ile şehirlerdeki iptidai mekteplerinin eğitim süresi üç yıla indirilirken, köy okullarının eğitim süresi dört yıl olarak kararlaştırılmıştır. Çocuklar yaz-kış

²⁸⁷ Talimatın metni için bkz. Mahmut Cevad, s. 287-307; Kodaman, s. 76.

sabahtan akşama okulda eğitime devam edecektir. Program dışında herhangi bir ders gösterilmeyip dersler ezberletilmeyecektir. Osmanlı Tarihi ve Coğrafyası gibi dersler, önce köy okulları programından, sonra da bütün programlardan kaldırılmış, din ve ahlâk derslerinin saatleri artırılmıştır.²⁸⁸ Konu ile ilgili talimatta şunlara yer verilmiştir: “Mütalaasından müsteban olacağı vechile Kur’an-ı Kerim ve Tecvit ve İlmihâl gibi Ulûm-ı dînîye derslerinin mekâtib-i mezkurede müddet-i tahsiliye olan dört sene için şakirdane diğer derslere nisbetle daha ziyade tâlim ve tefhimi ciheti iltizam olunmuş.”²⁸⁹

İptidai mektepleri için 1891 yılında yapılan bu çalışma ders programı haline getirilerek Bâb-ı Âli’ye takdim edilmiştir. Buna göre ders programı tablo 7’de verilmiştir.²⁹⁰

²⁸⁸ Kansu, I. Kitap, s. 169; Kodaman, s. 76; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 40.

²⁸⁹ BOA., Y..A.. HUS., Dosya No: 252, Gömlek No:73, 18 Rebiülevvel 1309.

²⁹⁰ Zengin, II. *Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, s. 55-56.

Tablo 7. 1891 Tarihinde İptidai Mektepler İçin Hazırlanan Program Taslağı

DERSLER	1. sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene
Ecza-yı Şerife	12	-	-	-
Kur'an-ı Kerim	-	6	6	-
Tecvit	-	-	3	-
Kur'an-ı Kerim ve Tecvit	-	-	-	6
Muhtasar İlmihâl	-	4	-	-
Mufasssal İlmihâl	-	-	4	4
Elifba-yı Osmani	12	-	-	-
Hatt-ı Rik'a	-	-	-	2
Hatt-ı Sülüs	-	2	2	-
Hesab-ı Zihni	2	-	-	-
Hesap	-	-	3	3
Kıraat-ı Türki ve İmlâ	-	3	-	-
Kıraat-ı Türki	4	-	-	-
Muhtasar Coğrafya-yı Osmani	-	-	-	2
Muhtasar Sarf-ı Osmani	-	-	3	2
Ta'dad ve Terkin	-	3	-	-
Tarih	-	-	-	2

Tablo 7'deki program bu şekliyle uygulanmayıp, bazı değişiklikler yapılarak İstanbul ve köy mektepleri için farklı farklı ders programı düzenlenmiştir. Buna göre, 1891 yılında İstanbul ve kasaba İptidai mektepler için hazırlanan üç yıllık programda

yer alan dersler bir kısım değişikliklerle birlikte 1909 yılına kadar muhafaza edilmiş olup program tablo 8’de verilmiştir.²⁹¹

Tablo 8. 1891 Yılında İstanbul ve Kasabat İptidai Mektepleri İçin Hazırlanan Ders Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Elifba	12	-	-
Kur’an-ı Azimü’ş-şan	12	6	5
Tecvit	-	2	2
İlmihâl	2	3	3
Ahlâk	-	2	2
Sarf-ı Osmani	-	-	2
İmlâ	3	3	2
Kıraat	3	2	1
Mûlahhas Tarih-i Osmani	-	-	2
Muhtasar Coğrafya-yı Osmani	-	2	2
Hesap	1	2	2
Hüs-n-i Hat	1	2	2

Tablo 8’deki İstanbul ve kasaba iptidai için planlanmış ders müfredatında Kur’an ve Tecvit öğretiminin ağırlığı yerini muhafaza etmekte, bunun dışında ayrıca din eğitiminin önemli bir parçasını oluşturan ahlâk derslerine de yer verilmektedir.²⁹²

1892 tarihinde iptidai mekteplerinin ders programı ile ilgili bir çalışma yapılmıştır. Ancak yapılan çalışmalar ders programında köklü bir değişiklik getirmemiştir. 1893 tarihinde de Maârif Nezâreti “Taşra Köy Mekteplerine Mahsus Olmak Üzere” bir ders programı hazırlamıştır. Ayrıca ders programının altına eklenen bir talimatnâme ile her dersin hangi düzeyde ve nasıl gösterileceği

²⁹¹ Mahmud Cevad, s. 294; Ergin, c. 3-4, s. 906; Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, s. 57; Kodaman, s. 88.

²⁹² Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, s. 57.

açıklanmıştır. Taşra Köy mekteplerine mahsus olmak üzere Maârif Nezâret-i Celîlesi'nce hazırlanan ders tablo 9'da verilmiştir.²⁹³

Tablo 9. Taşra Köy Mekteplerine Mahsus Olmak Üzere Maârif Nezaret-i Celîlesi'nce Hazırlanan Ders Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene
Elifba	12	-	-	-
Kur'an	12	6	6	6
Tecvit	-	-	2	2
İlmihâl	-	3	3	3
İmlâ	-	2	2	-
Kıraat	4	3	3	5
Hesap	1	2	2	2
Hat	1	2	1	1

1893 yılında Maârif Nezâreti tarafından taşra köy mektepleri için hazırlanan ders programı incelendiğinde, vilâyet ve köy iptidai mekteplerinin ders müfredatları arasında büyük farklılık olmadığı görülmektedir. İki program arasındaki fark, eğitim süreleri ve derslerin dağılımı ile ilgili olmuştur. Ayrıca köy mekteplerinin ders programında ahlâk dersi bulunmazken vilâyet mekteplerinde ahlâk derslerine yer verilmektedir. Çünkü köy mekteplerinde ahlâk eğitimi kıraat dersinde Risale-i Ahlâk okutularak verilmiştir.

1898 yılına gelindiğinde üç yıllık iptidai mekteplerinin programı tablo 10'da verilmektedir.²⁹⁴

²⁹³ 1318 Maârif Salnâmesi, s. 209-220; Sakaoğlu, s.111; Kodaman, s. 88.

²⁹⁴ Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye (1. sene), Matbaa-i Amire, İstanbul 1316, s. 338.

Tablo 10. 1898 Tarihli Dersaadet ile Kasabatta Bulunan Zükur ve İnas Mekatib-i İptidaiyesine Mahsus Müfredat Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Elifba	24	-	-
Kur'an-ı Kerim	6	6	6
Tecvit	-	1	2
İlmihâl	-	2	2
İmlâ	8	5	4
Kıraat	8	5	4
Sarf-ı Osmani	-	1	2
Hesap	1	2	2

1891 yılında yapılan ders programları ile ilgili çalışmalarda İstanbul ve kasaba iptidai mekteplerinde ahlâk dersine yer verilirken 1898 tarihinde hem kız sıbyan mekteplerinin hem de erkek sıbyan mekteplerinin ders müfredatında ahlâk dersine yer verilmediği görülmektedir. Ancak ders programında kıraat dersinin yer alması ahlâk eğitiminin bu derslerde ahlâk risalelerinin okutulmasıyla yapılabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

1899 tarihli Maârif-i Umûmiye Nezâreti Salnâmesinde İstanbul ve kasabalardaki ibtidai mekteplerine mahsus ders programına yer verilmekteydi. Hüsni Hat dersinin ilave edilmesinden başka herhangi bir değişikliğin yapılmadığı ders programında ahlâk ile ilgili bir gelişmenin olmadığı görülmektedir. Söz konusu ders programı Tablo 11’de verilmektedir.²⁹⁵

²⁹⁵ *Salnâme-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiye (2. Sene)*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1317, s. 385.

Tablo 11. 1899 Tarihli Dersaadet ile Kasabatta Bulunan Zükur ve İnâs Mekatib-i İptidaiyesine Mahsus Müfredat Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Elifba	24	-	-
Kur'an-ı Kerim	6	6	6
Tecvit	-	1	2
İlmihâl	-	2	2
İmlâ	8	5	4
Kıraat	8	5	4
Sarf-ı Osmani	-	1	2
Hesap	1	2	2
Hüsn-i Hat	1	2	2

1900 tarihli Maârif Salnâmesinde iptidai mektepleri ile ilgili olarak “Dersaadet Mekâtib-i İbtidâiyesi için Tâlimat-ı Mahsusa” başlığında bir talimâta yer verilmektedir. Tâlimatın ikinci maddesindeki “Mekâtib-i iptidaiye dört sınıf her birinde ayrıca cetvel-i mahsusa ile tayin olunan dersler ve kitaplar okutulacaktır.” ifadeleri ile iptidai mekteplerinin eğitim süresinin dört yıl olacağı ve derslerde, önceden belirlenen kitapların okutulacağı anlaşılmaktadır. Salnâmede iptidailer için hazırlanan program Tablo 12’de verilmektedir.²⁹⁶

²⁹⁶ 1318 Maârif Salnâmesi, s. 209, 214-215.

Tablo 12. 1900 Tarihli Dersaadet ile Kasabatta Bulunan İptidai Mekteplerine Mahsus Müfredat Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Elifba	12	-	-
Kur'an-ı Azimü'ş-şan	12	6	5
Tecvit	-	2	2
İlmihâl	2	3	3
Ahlâk	-	2	2
Sarf-ı Osmani	-	-	2
İmlâ	3	3	2
Kıraat	3	2	1
Mûlahhas Tarih-i Osmani	-	-	2
Muhtasar Coğrafya-yı Osmani	-	-	2
Hesap	1	2	2
Hüsn-i Hat	1	2	-

Ders programı incelendiğinde, salnâmede iptidailerin eğitim süresi dört yıl olarak ifade edilmesine rağmen Dersaadet ve kasaba iptidaileri için hazırlanan ders programı üç yıllık olarak hazırlanmıştır. Ayrıca 1316 (1898) ve 1317 (1899) Maârif Salnâmelerinde ahlâk derslerine yer verilmezken 1318 (1900) Maârif Salnâmesinde mektebin ikinci ve üçüncü senelerinde ikişer saat olmak üzere ahlâk dersine yer verilmektedir. Aynı salnâmede köy mektepleri için hazırlanan ders programı tablo 13'te verilmektedir:²⁹⁷

²⁹⁷ 1318 Maârif Salnâmesi, s. 226, 235, 343-344.

Tablo 13. 1900 Tarihli Kurra Mekatib-i İptidâyesine Mahsus Müfredât Programı

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene
Elifba	12	-	-	-
Kur'an- ı Kerim	12	6	6	6
Tecvit	-	-	2	2
İlmihâl	-	3	3	3
İmlâ	-	2	2	-
Kıraat	4	3	3	5
Hesap	1	2	2	2
Hat	1	2	1	1

1318 (1900) Maârif Salnâmesinde köy mektepleri için hazırlanan ders programı ile Dersaâdet ve kasabalar için hazırlanan ders programı arasında aşırı bir farklılık bulunmamaktadır. Sadece salnâmedeki köy mektepleri ders programlarında önceki yıllarda olduğu gibi ayrı bir ahlâk dersinin olmadığı görülmektedir. Ahlâk eğitiminin kıraat dersi ile verilmeye çalışıldığı görülmektedir.²⁹⁸

Kıraat dersi ders programının dört yılında da yer almaktadır. Derslerin içeriğine bakıldığında, okulun ilk iki yılında kıraat derslerinde kıraat ve imlâ kuralları öğretilmiş ve seçilmiş ilâhiler öğrencilere ezberletilmiştir. Üçüncü seneye gelindiğinde kıraat ve ahlâk dersleri aynı derste işlenmiştir. Dersin konuları ve işlenişi şöyle dile getirilmektedir: “Üçüncü senedeki usûl dairesinde devam ile beraber risale-i ahlâkın manalarına şakirdanın layıkıyla kesb-i vukuf ettirilmesi lâzım olmakla muallim efendi her bahsi okuttuktan sonra manalarını şakirdana şifahen anlatacak ve şakirdandan sual etmek suretiyle tekrar edecektir”.²⁹⁹ Kıraat derslerinin ilk iki senesinde okuma ve imlâ konularına yer verildiği ve ahlâk konularına

²⁹⁸ 1318 Maârif Salnâmesi, s. 226, 235, 343-344.

²⁹⁹ 1318 Maârif Salnâmesi, s. 235, 343-344.

değnilmediği görülmektedir. Ahlâk konularının ise üçüncü yıldan itibaren kıraat dersleri içerisinde okutulduğu ifade edilmektedir.

Okullarda kıraat derslerinde verilen ahlâk eğitiminin içeriği, “Hak Teâlâ Hazretlerine ve peygamber ve kitaplarına iman, sünen-i seniyyeye ittiba, kudret-i ilahiyye, Padişahımız Efendimiz Hazretlerine inkıyad, akıl, lisan, ahlâk-ı zemime, yalancılık, koğuculuk, ikiyüzlülük, gıybet, enaniyet, hased, haylazlık, bed zebanlık, hırsızlık, arsızlık, makaralık, garaz, batalet, işsizlik, rabıta, intizam, adalet, merhamet, ebna-yı cinse muhabbet, hayır ve hasenat, vazife ve hıfz-ı sıhhat.”³⁰⁰ gibi konulardan oluşmaktadır. Ahlâk eğitiminin tamamen dini içerikli olduğu görülmektedir. Özellikle Allah’a, peygamberlerine, kitaplarına iman vurgulanmaktadır.

Dördüncü sene kıraat dersi içerisinde okutulacak ahlâk risaleleri, “İnsanın sair hayvanlardan farkı, gençlik, ilim, ibadet, riâyet, ziyankârlık, ağız gevşekliği, tahkir, insaniyet, sadakat, hüsn-ü karin, azamet ve vakar, inat, nezafet, sehavet, buhl, muavenet, ülfet, edeb, hürmet, hukuk-u uhuvvet, iffet ve hamiyet.”³⁰¹ gibi konuları içermektedir. Kıraat dersleri içerisinde okutulan ahlâk risalelerinde öğrencilere Allah’a, peygamberlere, kutsal kitaplara iman konularının öğretilmeye çalışıldığı görülmektedir. Ayrıca öğrencilere iyi ve kötü davranışların isimlerinin öğretilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

1319 (1900) senesine ait Maârif Salnâmesinde Dersaadet ve kasaba iptidai mekteplerine ve köy mekteplerine yer verilmektedir. Ancak, gerek Dersaadet ve

³⁰⁰ 1318 Maârif Salnâmesi, s. 343-344.

³⁰¹ 1318 Maârif Salnâmesi, s. 244-245.

kasaba iptidai mekteplerine gerekse köy mekteplerine ait ders programlarında herhangi bir değişiklik yapılmamıştır.³⁰²

1902 tarihinde mevcut köy mekteplerinin ders programlarının günün ihtiyaçlarına cevap vermediği, mekteplerin ders programlarının eksikliklerinin dile getirildiği bir rapor hazırlanmıştır. Raporda köy okullarının ders programlarında ahlâk ve ziraat derslerinin dördüncü senede beş saat olarak kıraat dersi içerisinde okutulmasının, ders programlarının mahallin durumuna göre hazırlanması düsturuna uymadığından bahsedilmektedir. Köy mekteplerinin ders programları tablo 14’te verilmektedir.³⁰³

Tablo 14. 1902 Senesinde Hazırlanan Rapora Göre Köy Mektepleri için Tasarlanan Program

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene
Elifba	12	-	-	-
Kur’an	12	6	6	6
Tecvit	-	-	2	2
İlmihâl	-	3	3	3
Ahlâk	-	-	-	1
İmlâ	-	2	2	-
Kıraat	4	3	2	3
Hesap	1	2	2	2
Hat	1	1	1	1
Ziraat	-	-	1	1

Mevcut köy mekteplerinin ders programı yerine alternatif olarak yeni bir program hazırlanmıştır. Bu ders programında farklı olarak ahlâk dersleri kıraat dersleri içerisinde değil, ayrı bir ders olarak ders programında yer almaya

³⁰² *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, (4. Sene), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1319, s. 170-171.*

³⁰³ BOA., Y..A.. RES., Dosya No: 117, Gömlek No: 76, 9 Cemaziyelâhir 1320, s. 2.

başlamıştır. Alternatif olarak sunulan bu program, ahlâk dersinin ismen kıraat dersinden ayrılması dışında bir yenilik getirmemiştir. Ahlâk dersine programda ayrı bir ders olarak yer verildiği için kıraat dersi içerisinde yer alan ahlâk dersinin sayısı da azaltılmıştır.

1902 yılında mevcut kasaba iptidai mekteplerinin ders programlarına alternatif olarak bir ders programı hazırlanmıştır. Bu programda Ticaret ve Sanayi dersinin ilave edilmesinden başka bir değişiklik yapılmamıştır. Program tablo 15’te verilmektedir.³⁰⁴

Tablo 15. 1902 Senesinde Kasaba Mekâtib-i İptidaiyesi İçin Hazırlanan Muadil Program

DERSLER	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Elifba	12	-	-
Kur’an	12	6	6
Tecvit	-	-	2
İlmihâl	-	3	3
Ahlâk	-	-	-
Sarf-ı Osmanî	-	2	2
İmlâ	4	3	2
Kıraat	1	2	2
Muhtasar Tarih-i Osmanî	-	-	2
Muhtasar Coğrafya-yı Osmanî	-	-	2
Hesap	1	2	2
Hüsn-i Hat	1	1	1
Ticaret ve Sanayi	-	2	-

Ders programların geliştirilmesi ile ilgili başka bir çalışma 1904 tarihinde II. Abdülhamit’in isteğiyle Maârif Nâzırı Mustafa Haşim Paşa’nın (ö. 1920)

³⁰⁴ BOA., Y..A... RES., Dosya No: 117, Gömlek No: 76, 9 Cemaziyelâhir 1320, s. 2.

başkanlığındaki bir komisyon tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çalışma yalnızca iptidai mekteplerinin ders programları ile sınırlı kalmamıştır. İlkokullardan başlanılarak, İdâdî ve Sultânî mektepleriyle Dârümuallimîn, Dârüşşafaka, Dârümuallimât, Hamidiye Ticaret Mektebi, Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk ve her derecedeki bütün askerî okulların programları değiştirilmiştir. Komisyon tarafından iptidai mektepler için hazırlanan ders programı tablo 16’da verilmektedir.³⁰⁵

Tablo 16. Maârif Nazırı Mustafa Haşim Paşa’nın Başkanlığındaki Komisyonun İbtidailer İçin Hazırlamış Olduğu Ders Programı

Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf
İfba (6 saat)	Kur’an-ı Kerim (6 saat)	Kur’an-ı Kerim (5 saat)
Kıraat (3 saat)	İlmihâl (3 saat)	Tecvit (3 saat)
Rızâ-yı Şerîfe (6 saat)	Kıraat (6 saat)	İlmihâl (2 saat)
Hesap (3 saat)	Hesap (3 saat)	Kavâid ve İmlâ (6 saat)
Yazı (5 saat)	Yazı (5 saat)	Hesap (3 saat)
		Muhtasar Tarih-i Osmanî (3 saat)
		Ahlâk-ı Hâvi Kıraat (3 saat)

Tablo 16’daki programı oluşturan komisyon program değişikliğinin gerekçelerini “Elyevm mer’i olan programlarında Ulûm-ı Diniye ve Ahlâkiye derslerine yani etfâl ve şübbânın akâid-i diniye ve terbiye-i ahlâkiyyesinin rızâ-yı meyâmin irtiz’ay-i hazret-i veliyy-i nimet-i bî minnet-i a’zamî dâire-i necat bâhiresinde takviyetine itina ile bir kat daha tarsini...” şeklinde ifade etmiş, din ve ahlâk derslerinin takviye edilmesi gerektiğine vurgu yapmıştır. Ancak söz konusu program incelendiğinde söylenenlerin tersi bir durum görülmektedir. Daha önce

³⁰⁵ Berker, s. 159-160.

iptidai mekteplerin ikinci ve üçüncü sınıflarında ikişer saat ahlâk dersi varken, bu düzenleme ile ahlâk dersi mektebin üçüncü sınıfında üç saat olarak düzenlenmiştir. Böylelikle iptidai mekteplerinin ders programındaki ahlâk dersi üçüncü senede üç saatle sınırlandırılmıştır.

Ayrıca, ahlâk dersinin ikinci sınıftan kaldırılmış olduğu programda, üçüncü sınıfta okutulacak olan “Ahlâk-ı Hâvi Kıraat” dersinin Coğrafya ve Malumât-ı Zirâiye hakkında dahi özet konular içereceğinin bildirilmesi önceki yıllarda karşılaşılmayan bir durumdur. Programda birinci sınıfta yer alan kıraat dersi de bazı yerleri rik’a ile yazılmış ahlâkla ilgili bir kitaptan okutturulacak ve gerekli görülen kısımlar ezberletilecektir.³⁰⁶

2. II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai Ders Programlarında Ahlâk Dersleri

II. Meşrutiyet dönemi her türlü fikrin tartışıldığı bir dönemdi. Eğitim ve ahlâk eğitimi³⁰⁷ bu tartışmaların önde gelen konularını oluşturmaktaydı. Çünkü bu konuların devleti sıkıntıdan kurtaracağına inanılmaktaydı. Dolayısıyla II. Meşrutiyet döneminde eğitim ve ahlâk mecliste, gazetelerde ve dönemin aydınları arasında tartışılan konuların başında gelmekteydi.

II. Meşrutiyet döneminde eğitim hakkındaki tartışmalarda iki fikir öne çıkmıştır. Birincisi dönemin önde gelen Maârif Nazırı Emrullah Efendi’nin “Maârif Tuba ağacına benzer demekle, ıslahat ve teşkilata, teşkilatı İptidaiyeden değil,

³⁰⁶ Berker, s. 164- 165; Akyüz, s. 196-201; Ağırakça, s. 65-66.

³⁰⁷ II. Meşrutiyet dönemindeki ahlâk tartışmaları “II. Meşrutiyet Dönemi Ahlâk Anlayışı ve Tartışmaları” başlığında ayrıntılı olarak işlenmiştir.

tedrisat-ı âliyeden başlamak lazım geleceği”³⁰⁸ sözleriyle savunduğu “Tuba Ağacı Nazariyesi”dir. Bu nazariyeye göre eğitim konusunda ıslaha yükseköğrenimden başlanılmalıdır. Çünkü ilköğretimin yaygınlaştırılması ve ıslahı en az üç kuşağın harcanması demektir. Bunu beklemektense, vatansever yükseköğrenimlilerin özverilerini harekete geçirmek ve bunların sayılarını çoğaltmak daha kestirme bir yoldur.³⁰⁹

II. Meşrutiyet döneminde eğitim ile ilgili öne çıkan ikinci fikir dönemin eğitimcilerinden Satı Bey (Satı el-Husri)’ye aittir. O, Emrullah Efendi’nin eğitim reformuna yüksek okullardan başlanması gerektiğini içeren “Tuba Ağacı Nazariyesi” görüşüne karşı çıkmaktadır. Satı Bey’e göre ülkede eğitim reformu cennette bulunduğu varsayılan “Tuba Ağacı” gibi değil, doğal ağaçlar gibi, örneğin “Kiraz Ağacı” gibi yapılandırılmalıdır. Bu da işe ilkokullardan başlamayı gerektirir.³¹⁰ Ona göre “Çürük bir tahsil-i iptidaiyeye istinat edecek bir tahsil hiçbir zaman âlileşemez. Hakiki bir zümre-i münevvere Tuba ağacı gibi değil, tabii ağaçlar gibi yeşerir.”³¹¹ Dolayısıyla Satı Bey eğer eğitimde reforma yüksek okullardan başlanılırsa çürük temele dayalı bir yüksek öğretimin olacağını ve bunun tutarsızlık olduğunu savunmaktadır.³¹²

Bir taraftan eğitim konusundaki yenileşmenin ilköğretimden mi yoksa Darülfünundan mı başlaması gerektiği konusunda tartışmalar devam ederken diğer taraftan da eğitim konusunda yasal çalışmalar devam etmiştir. Bu konudaki ilk

³⁰⁸ D.K., “Maârifimiz” (Emrullah Efendi ile Mulakat), *Sabah*, No. 7341, 10 Şubat 1325- 28 Şubat Efrenci 1910, s. 10’dan nakleden Recai Doğan, “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi”, s. 366.

³⁰⁹ Emrullah Efendi, *Muallim Mecmuası*, C. II, S. 13, s. 386.

³¹⁰ Ülken, s. 302

³¹¹ Satı Bey, “Tuba Ağacı Nazariyesi”, *Muallim Mecmuası*, C. I, S. 12, 1 Temmuz 1333/1917, s. 359-366.

³¹² Necdet Sakaoğlu, “Eğitim Tartışmaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. 2, İstanbul 1985, s.482

girişim 1910 yılında Maârif Nâzırlığına gelen Emrullah Efendi'nin hazırladığı “Maârif-i Umûmiye Kanunu Layihası” olmuştur. Emrullah Efendi bu layihanın meclisten geçmeyeceğini tahmin ederek layihanın ilköğretime ait kısmını Mebusan Meclis'ine sunmuştur. Layiha, ilköğretimin zorunluluğu ve parasızlığı, merkeziliği, devlet kontrolü, tedrisât, tâlim heyeti, teftiş, ilk tahsil masrafı, ilköğretime ait müesseseler ve okulların denetlenmesi gibi hususları içermektedir.³¹³

O zamana kadar iptidai ve rüştiye adlarıyla mevcudiyetini devam ettiren okulları “Mekâtib-i İptidai” adı altında birleştiren, ilköğretimi her biri iki şer sene süresi olan Devre-i Ula, Devre-i Mutavassıta ve Devre-i Aliye olmak üzere 6 yıl olarak tespit eden layiha bazı değişikliklerden sonra Şükrü Bey'in Nâzırlığı döneminde 1913 yılında Maârif-i Kanûn-ı Muvakkati (Geçici İlköğretim Kanunu) adıyla yasalaşmıştır.³¹⁴ Dönemin ilköğretim bakımından en önemli yeniliği olan bu kanun “Maârif-i Kanûn-ı Muvakkati (Geçici İlköğretim Kanunu)” adıyla anılmasına rağmen 1960 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.³¹⁵

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte eğitimin teşkilatlanması ve Batı'nın etkisinin her alanda kendini hissettirmesi okulların ders programları ile ders kitaplarının içeriğini etkilemiştir. Ayrıca bu dönemde eğitimde milliliğe vurgu yapılmış, bu durum ahlâk derslerinin farklı bir isim ve içerik ile ders programlarında yer almasına neden olmuştur. 1908'den sonra hazırlanmış olan ders programlarında ahlâk dersleri “Mâlûmât-ı Ahlâkiye” adıyla yer almaya başlamış ve içerik olarak da ahlâk konularının yanında vatandaşlık bilgilerine de yer verilmiştir.

³¹³ Emrullah Efendi, “Tedrisat-ı İptidaiye”, *Mülkiye Gazetesi* 23-24, 1326, s. 52-56.

³¹⁴ Unat, *Maârif Düstûru*, s.8; Kansu, II. Kitap, s. 39-40, 54-55.

³¹⁵ Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası*, s.103.

1910-1911 öğretim yılında eğitim süresinin üç yıl olduğu ilköğretim okullarına ait ders programında “Mâlumât-ı Ahlâkiye” dersine yer verildiği görülmektedir. Bu program tablo 17’de verilmektedir.³¹⁶

Tablo 17. 1910-1911 Öğretim Yılında Eğitim Süresinin Üç Yıl Olduğu İlköğretim Okullarına Ait Ders Programı

1. Sene	2. Sene	3. Sene
Elifbâ	Kur’an-ı Kerim	Kur’an-ı Kerim
Eczâ-yı Şerîfe	Ulûm-ı Diniye	Ulûm-ı Diniye
Ulûm-ı Diniye	Hesap	Tecvit
Hesap	Tarih	İlmihâl
Kıraat	Coğrafya	Mâlumât-ı Ahlâkiye
	Kıraat	

Aynı dönem köy ilkokulları için hazırlanmış olan aşağıdaki ders programı incelendiğinde farklılıklar göze çarpmaktadır. Öğretmen ve öğrencilerin devam ve devamsızlıklarını gösteren bir köy Mekatib-i İptidaiyesine ait ders programı tablo 18’de verilmektedir.³¹⁷

³¹⁶ Ergün, s. 198.

³¹⁷ BOA., MF. İBT., Dosya No:187, Gömlek: 35, 29 Muharrem 1325.

Tablo 18. 1910-1911 Öğretim Yılında Köy Mekatib-i İptidaiyesine Ait Ders Programı

1. Sene	2. Sene	3. Sene
Kur'an-ı Kerim	Kur'an-ı Kerim	Kur'an-ı Kerim
Tecvit	Tecvit	Tecvit
Tarih-i Osmanî	Emsile	İlmihâl
Rehnümâ-yı Ahlâk	Ahlâk	Küçük Amel
Kıraat	Rik'a Hattı	Hesab
İlm-i Hesap	Hesap	Kıraat
Malumât-ı Sıhhiye ve Ziraie	Malumât-ı Mücmele-i Zirâiye	İmlâ vazifesi
İmlâ Vazifesi	İlmihâl	Emsile
Tâlim-i Farsça	İmlâ vazifesi	Hüsn-i Hat
Arapça	Sarf-ı Osmanî	Hatt-ı Sülüs
Mebâdi-i	Hüsn-i Hat	
Coğrafya	Hatt-ı Sülüs	
Muhtasar İlmihâl	Tarih-i Osmanî.	
Sarf-ı Osmanî		
Hüsn-i Hat		
Hatt-ı Sülüs		
Hazırlık: Elifbâ-yı Osmanî, İmlâ Vazifesi, Hesab, Kur'an-ı Kerim, Amme Cüzü, Tebareke Cüzü, Kıraat, Hüsn-i Hat.		

Yukarıdaki köy iptidai mekteplerine ait ders programı incelendiğinde birinci ve ikinci senede yer alan ahlâk dersleri yerine derslerde okutulacak olan Rehnümâ-yı Ahlâk ve Ahlâk adlı kitapların isimleri yazılmıştır. Oysaki bu dönemde iptidai mekteplerinin ders programında ahlâk dersi “Mâlumât-ı Ahlâkiye” adıyla ifade edilmekteydi.

Sultan V. Mehmet Reşad'ın (1909-1918) iradesi ile Maârif Nâzırı Şükrü Bey döneminde 1913 yılında yürürlüğe giren “Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati'nin 23. maddesinde iptidai mekteplerde okutulacak dersler: “Kur'an-ı Kerim (Müslüman çocuklar için), Malumât-ı Diniye (gayr-i Müslim çocuklara kendi dinleri gösterilecek), Kıraat ve Hat, Lisan-ı Osmanî, Coğrafya (bilhassa Osmanlı

coğrafyası), Hesap-Hendese, Tarih (Bilhassa Osmanlı tarihi), Dürûs-ı Eşya (eşya dersleri), Mâlumât-ı Tabiiye ve Tatbikatı, Hıfzı's-Sıhha, Mâlumât-ı Medeniye ve Ahlâkiye ve İktisadiye, El işleri ve Resim, Terbiye-i Bedeniye ve Mektep Oyunları, Tâlim-i Asker (Erkek çocuklar için), İdare-i Beytiyye ve Dikiş (Kız çocukları için).”³¹⁸ şeklinde sıralanmaktadır. Burada ahlâk dersleri için Mâlumât-ı Medeniye ve Ahlâkiye ve İktisadiye adı kullanıldığı görülmektedir. Dersin adına bakıldığında kitapların içeriğinin ahlâk konuları ile sınırlı kalmadığı söylenebilir.

Kanun-u Muvakkat'ta eğitimin zorunlu ve parasız olması, okullarda hangi derslerin okutulacağı, öğretmenlerin atama şartları, görevleri ve cezaları, ilköğretimin idare şekli, yetkili merci ve denetleme şekli vb. konulara yer verilirken, ilköğretimde uygulanacak eğitim yöntem ve planı hakkında bir bilgiye yer verilmemiştir. Bu konuya 15 Temmuz 1915 tarihinde yayınlanan Mekâtib-i İbtidâiye-i Umûmiye Tâlimatnâmesi'nde ayrıntılı olarak yer verilmiştir.³¹⁹

Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati'nin yürürlüğe girdiği yılda Maârif-i Umûmiye Nezâreti tarafından iptidai mektepleri için ders programları hazırlanmaya başlanmıştır. İlk olarak 1913 yılında “Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı; Bir ve İki Dershâneli ve Muallimli Mekteplere Mahsûs”³²⁰ program hazırlanmıştır. Bir yıl sonra yine Maârif-i Umûmiye Nezâreti tarafından “Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı; Altı, Beş, Dört ve Üç Dershâneli ve Muallimli Mekteplere Mahsûs” program düzenlenmiştir. İptidai mektepleri için hazırlanan her iki programda da hangi dersin hangi sınıfta, kaç saat olduğu ve dersin içeriği ve yöntemi ile ilgili

³¹⁸ Milli Eğitimle İlgili Mevzuat, s. 87.

³¹⁹ Milli Eğitimle İlgili Mevzuat, s. 88, 99-102; Unat, *Maârif Düstûru*, s. 279; Ergün, s.199, 201; Ergin, C. 3-4, s. 1408-1410.

³²⁰ *Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı (Bir ve İki Dershâneli ve Muallimli Mekteplere Mahsûs)*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1329.

bilgilere yer verilmektedir. Her iki programın ortak hedefi “dinine bağlı, dini bütün bireyler yetiştirmek” ile birlikte “iyi vatandaş yetiştirmek”³²¹ olmuştur.

Sonuç itibariyle Meşrutiyet’in ilanından sonra ibtidai mektepleri için hazırlanan ve mekteplerde uygulanan ilki “Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı; Bir ve İki Dershâneli ve Muallimli Mekteplere Mahsûs” ve diğeri “Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı; Altı, Beş, Dört ve Üç Dershâneli ve Muallimli Mekteplere Mahsûs” olmak üzere iki ders programı hazırlanmıştır. Bu ders programları ikinci nümûne mekteplerinde de uygulanmıştır.³²² Bu ders programları içerik olarak farklılık arz etmeseler de konuların işleniş yöntemi konusunda farklı yöntemler kullanılmaktadır.³²³

Bu dönemde ders programlarındaki ahlâk derslerinin isimleri ile ilgili değişikliğe gidildiği görülmektedir. Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-u Muvakkatı’nda ahlâk dersleri “Mâlumât-ı Medeniye ve Ahlâkiye” adında yer alırken 1913 ve 1914 müfredat programlarında ahlâk dersinin adı “Musahabât-ı Ahlâkiye” olarak yer almaya başlamıştır. Bu derslerde dersin adını taşıyan ve içerik olarak da daha önceki kitaplardan farklı olmayan ahlâk risaleleri okutulduğu görülmektedir.

1913 yılında Maârif-i Umûmiye Nezâreti tarafından iptidai mektepleri için hazırlanmış müfredat programına göre bir dershâneli ve bir muallimli iptidai mektepler ders programı Tablo 19’te verilmektedir.³²⁴

³²¹ *Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı (Altı, Beş, Dört ve Üç Dershâneli ve Muallimli Mekteplere Mahsûs)*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332.

³²² Nümûne Mektepleri için bkz. Halil Aytekin, *İttihat ve Terakki Dönemi Eğitim Yöntemi*, Ankara 1991, s. 49.

³²³ *Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı (Bir ve İki Dershâneli ve Muallimli Mekteplere Mahsûs)*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1329; *Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı (Altı, Beş, Dört ve Üç Dershâneli ve Muallimli Mekteplere Mahsûs)*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332.

³²⁴ *Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı (Bir ve İki Dershâneli ve Muallimli Mekteplere Mahsûs)*, Nümune 1.

Tablo 19. 1913 Müfredat Programına Göre Bir Dershâneli ve Bir Muallimli İptidai Mektepler Ders Programı

DERSLER	Devre-i Evvel			Devre-i Mutavassıta		Devre-i Âliye	
	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene	5. Sene	6. Sene	
Elifbâ ve Eczâ-yı Şerîfe	3	3	-	-	-	-	
Kur'an-ı Kerim ve Malûmât-ı Diniye	5	5	5	5	5	5	
Musâhabât-ı Ahlâkiye (Tarihiye, Sıhhiye ve Medeniye)	Kıraat dersleri arasında						
Kıraat (imlâ, ezber, yazı)	3	3	3	3	3	3	
Sarf	Kıraat dersleri arasında						
Tahrir	-	-	1	1	1	1	
Tarih			1	1	1	1	
Coğrafya	Terbiyevî tenezzühlerle eşya dersleri arasında				1	1	
Hesap ve Hendese	3	3	2	2	2	3	
Eşya Dersleri ve Ziraat	-	2	-	2	-	2	
Resim	Vazife şeklinde						
Elişleri			Vazife şeklinde				
Terbiye-i Bedeniye ve Sıhhiye	Sabah ve akşam tatillerinden evvel alıştırmalar şeklinde bedeniye ve askerîye tâlimi						
Oyun	Teneffüs ve gezintilerde						
Nişan	Alıştırmalı olarak beden derslerinde						
Musiki (Ginâ)	Sabahları ve öğleden sonra sınıfa girerken, Salı Perşembe akşamları mektepten çıkarken						

Bir dershâneli ve bir muallimli iptidai mektepler için hazırlanmış olan yukarıdaki ders programında ahlâk dersi “Musahabât-ı Ahlâkiye (Tarihiye, Sıhhiye ve Medeniye)” adıyla yer almaktadır. Programda ahlâk dersi müstakil bir ders olarak ifade edilmekle birlikte kıraat dersleri arasında işleneceği ifade edilmektedir. Dersin adından da anlaşılacağı üzere ahlâk dersinin içeriğine ahlâkla birlikte tarih, sağlık ve vatandaşlık konuları da ilave edilmiştir. Maârif-i Umûmiye Nezâreti tarafından iki dershâneli ve iki muallimli mektepler için hazırlanan ders programında da ahlâk dersi

“Musahabât-ı Ahlâkiye (Tarihiye, Sıhhiye ve Medeniye)” adıyla geçmektedir. Bu mekteplerin ders programı tablo 20’de verilmektedir:³²⁵

Tablo 20. 1913 Müfredat Programına Göre İki Dershâneli ve İki Muallimli İptidai Mektepler Ders Programı

DERSLER	Devre-i Evvel		Devre-i Mutavassıta		Devre-i Âliye	
	1.Sene	2. Sene	3. Sene	4.Sene	5. Sene	6.Sene
Elifbâ ve Eczâ-yı Şerîfe	3	3	-	-	-	-
Kur'an-ı Kerim ve Malûmât-ı Diniye	3	3	5	5	5	5
Musâhabât-ı Ahlâkiye (Tarihiye, Sıhhiye ve Medeniye)	Kıraat dersleri arasında					
Kıraat (alfâbeden sonra)	3	3	3	3	3	3
İmlâ			Kıraat dersleri arasında			
Ezber (İnşad, tarihî temsiller)	1	1	Kıraat dersleri arasında			
Yazı	1	1	Tahrir dersleri arasında			
Sarf	-	-	1	1	1	1
Tahrir	-	-	1	1	1	1
Tarih	-	1	1	1	1	1
Coğrafya	-	1	1	1	1	1
Hesap ve Hendese	2	3	2	2	3	3
Eşya Dersleri ve Ziraat	4	4	3	3	3	3
Resim	2	2	Vazife şeklinde			
Elişleri	2	2	Vazife şeklinde			
Terbiye-i Bedeniye ve Sıhhiye	Sabah ve akşam tatillerinden evvel alıştırmalar şeklinde bedeniye ve askerîye tâlimi					
Oyun	Teneffüs ve gezintilerde					
Nişan	Alıştırmalı olarak beden derslerinde					
Musiki (Gınâ)	Sabahları ve öğleden sonra sınıfa girerken, Salı Perşembe akşamları mektepten çıkarken					

İki dershâneli ve iki muallimli mektepler için hazırlanmış olan ders programı ahlâk dersi açısından bir dershâneli ve bir muallimli mekteplere ait ders programı ile farklılık göstermektedir. Bir dershâneli ve bir muallimli mekteplere ait ders programına göre ahlâk dersleri mektebin bütün devrelerinde Kıraat dersleri arasında

³²⁵ *Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı (Bir ve İki Dershâneli ve Muallimli Mekteplere Mahsûs)*, Nümune 5.

işlenirken, iki derşhâneli ve iki muallimli mektepler için hazırlanmış olan ders programında ahlâk dersi yalnız mektebin ikinci ve üçüncü devresinde Kıraat dersinde okutulmaktadır. Mektebin birinci devresinde ise ahlâk dersi haftada üç saat müstakil bir ders olarak okutulmaktadır.

1914 yılında Maârif-i Umûmiye Nezâreti tarafından hazırlanmış müfredat programına göre üç derşhâneli ve üç muallimli İptidai mekteplere ait ders programı tablo 21’de verilmektedir:³²⁶

Tablo 21. 1914 Müfredat Programına Göre Üç Derşhâneli ve Üç Muallimli İptidai Mektepler Ders Programı

DERSLER	Devre-i Evvel		Devre-i Mutavassıta		Devre-i Âliye	
	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene	5. Sene	6. Sene
Elifbâ ve Eczâ-yı Şerîfe	3	3	-	-	-	-
Kur’an-ı Kerim ve Malûmât-ı Diniye	3	3	5	5	5	5
Musâhabât-ı Ahlâkiye	3	3	2	2	2	2
Kıraat	4	4	2	2	2	2
İmlâ	Sarf ve Tahrir dersleri arasında					
Kıraat (alfabeden sonra)	3	3	3	3	3	3
Ezber (İnşad, tarihî temsiller)	1	1	Kıraat dersleri arasında			
Sarf ve Nahiv	-	-	2	2	2	2
Tahrir	-	-	2	2	2	2
Tarih	-	1	1	1	1	1
Coğrafya	-	1	1	1	1	1
Hesap	3	3	2	2	2	2
Hendese	-	-	-	1	1	1
Eşya Dersleri	4	4	4	4	4	4
Resim	Vazife şeklinde					

Üç derşhaneli ve üç muallimli mekteplere ait Tablo 21’deki ders programında ahlâk dersi bir derşhaneli ve muallimli mektepler, iki derşhaneli ve iki muallimli

³²⁶ Aytekin, s. 61.

mekteplerde olduğu gibi “Musâhabât-ı Ahlâkiye” adıyla yer almaktadır. Ancak bir dersaneli ve bir muallimli mekteplerde ahlâk dersi tamamıyla kıraat dersinde okutulmakta iken, iki dersaneli ve iki muallimli mekteplerde birinci devre üç saat diğerk devrelerde ise Kıraat dersi arasında işlenmiştir. Ancak, ahlâk dersi üç dersaneli ve üç muallimli mekteplerde müstakil bir ders olarak üstelik mekteplerin bütün devrelerinde okutulmaktadır. Buna göre “Musâhabât-ı Ahlâkiye” dersinin, mektebin birinci devresinde üç, diğerk iki devresinde ise iki saat okutulması planlanmıştır. Dört dersâneli ve dört muallimli mekteplerde ise ders programı tablo 22’de verilmektedir.³²⁷

Tablo 22. 1914 Müfredat Programına Göre Dört Dersâneli ve Dört Muallimli İptidai Mektepler Ders Programı

DERSLER	Devre-i Evvel		Devre-i Mutavassıta		Devre-i Âliye	
	1.Sene	2. Sene	3. Sene	4.Sene	5. Sene	6.Sene
Elifbâ ve Eczâ-yı Şerîfe	6	-	-	-	-	-
Kur’an-ı Kerim ve Malûmât-ı Diniye	1	4	3	3	3	3
Musâhabât-ı Ahlâkiye	3	3	2	2	2	2
Kıraat	3	4	2	2	2	2
İmlâ	-	1	Sarf ve Nahiv dersleri arasında			
Ezber	1	1	Tahrir dersleri arasında işlenecek			
Sarf ve Nahiv	-	2	2	2	2	2
Tahrir	-	1	2	2	2	2
Tarih	-	2	1	1	1	1
Coğrafya	1	1	1	1	1	1
Hesap	4	3	2	2	2	2
Hendese	-	-	-	1	1	1
Eşya Dersleri ve Ziraat	5	3	4	4	4	4
Resim			Vazife şeklinde			
El İşleri	4	2	2	2	2	2

³²⁷ Aytekin, s. 62.

Üç dershaneli ve üç muallimli mekteplerde olduğu gibi dört dershaneli ve dört muallimli mekteplerde de Musâhabât-ı Ahlâkiye bağımsız bir ders olarak mekteplerin ilk devresinde üç saat ve diğer devrelerinde ise ikişer saat olmak üzere ders programında yer almaktadır. Beş dershâneli ve beş muallimli mekteplerin ders programı tablo 23’te verilmektedir.³²⁸

Tablo 23. 1914 Müfredat Programına Göre Beş Dershâneli ve Beş Muallimli İptidai Mektepler Ders Programı

DERSLER	Devre-i Evvel		Devre-i Mutavassıta		Devre-i Âliye	
	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene	5. Sene	6. Sene
Elifbâ ve Eczâ-yı Şerîfe	6	-	-	-	-	-
Kur’an-ı Kerim ve Malûmât-ı Diniye	1	4	4	4	3	3
Musâhabât-ı Ahlâkiye	3	3	2	2	2	2
Kıraat (alfabeden sonra)	3	4	4	4	2	2
İmlâ	-	1	1	1	Sarf ve Nahiv dersleri arasında	
Ezber (İnşad, tarihi temsiller)					Kıraat dersleri arasında	
Yazı	1	1	1	1	-	-
Sarf ve Nahiv	-	2	2	2	2	2
Tahrir	-	1	2	2	2	2
Tarih	-	2	2	2	1	1
Coğrafya	-	1	1	1	1	1
Hesap	4	3	3	3	2	2
Hendese	-	-	-	1	1	1
Eşya Dersleri ve Ziraat	5	3	4	4	4	4
Resim	2	2	2	2	Vazife şeklinde	
El İşleri	4	2	2	2	2	2

Beş dershaneli ve beş muallimli mekteplerde Musahabât-ı Ahlâkiye dersi, birinci devrede üç, diğer iki devrede ise ikişer saat olmak üzere programda yer almaktadır. Üç dershaneli ve üç muallimli mektepler ile dört dershaneli ve dört

³²⁸ Aytekin, s. 63.

muallimli mekteplerdeki ahlâk ders saatleri ile beş dershaneli be muallimli mekteplerindeki ahlâk dersinin saat sayısı aynıdır. 1914 tarihli müfredat programına göre altı dershaneli ve altı muallimli erkek mekteplerine ait ders programı tablo 24’te verilmektedir.³²⁹

Tablo 24. 1914 Tarihli Müfredat Programına Göre Altı Dershâneli ve Altı Muallimli İptidai Mektepler Ders Programı

DERSLER	Devre-i Evvel		Devre-i Mutavassıta		Devre-i Âliye	
	1. Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene	5. Sene	6. Sene
Elifbâ ve Eczâ-yı Şerîfe	6	-	-	-	-	-
Kur'an-ı Kerim ve Malûmât-ı Diniye	1	4	4	4	3	3
Musâhabât-ı Ahlâkiye (Tarihiye, Sıhhiye ve Medeniye)	3	2	2	1	1	1
Kıraat (Elifbâdan sonra)	3	3	2	2	2	2
İmlâ	-	1	1	1	1	1
Ezber (İnşad, tarihi temsiller)	1	1	1	1	1	1
Sarf ve Nahiv	-	-	1	1	1	1
Tahrir	-	1	1	2	2	2
Tarih	-	2	2	2		
Coğrafya	-	1	1	2	2	2
Hesap	4	3	2	2	2	2
Hendese	-	-	1	1	1	1
Eşya Dersleri	4	2	2	2	2	2
Ziraat	2	2	2	2	2	2
El İşleri	2	2	2	2	2	2
Resim	1	1	1	1	1	1
Musiki (Gına)	1	1	1	1	1	1
Terbiye-i Bedeniye, Sıhhiye, Asker Tâlimi, Oyun ve Nişan	2	2	2	2	2	2

Tablo 24’teki ders programına bakıldığında altı dershâneli ve altı muallimli mekteplerin ders programında yer alan Musahabât-ı Ahlâkiye dersinin saatinde

³²⁹ *Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredat (Altı, beş, dört, üç Dershâne ve Muallimli Mekteplere Mahsûs)*, 1329, Nümûne 1.

azalma görülmektedir. Musahabât-ı Ahlâkiye dersi mekteplerin birinci devresinin ikinci senesinde ders saati üçten ikiye, ikinci devrenin dördüncü senesinde ve üçüncü devrenin tamamında iki saat olan ahlâk dersinin saati bire indirildiği görülmektedir. 1914 müfredatına göre altı dershaneli ve altı muallimli olan nümûne ibtidâi mekteplerinin ders programı tablo 25’te verilmektedir:³³⁰

Tablo 25. 1914 Tarihli Müfredat Programına Göre Erkek Nümûne Mekâtib-i İptidaiyesinin Mektepler Ders Cetveli

DERSLER	Devre-i Evvel		Devre-i Mutavassıta		Devre-i Âliye	
	1.Sene	2. Sene	3. Sene	4.Sene	5. Sene	6.Sene
Elifbâ ve Eczâ-yı Şerîfe	6	3	-	-	-	-
Kur’an-ı Kerim ve Malûmât-ı Diniye	1	1	3	3	2	2
Musâhabât-ı Ahlâkiye (Tarihiye, Sıhhiye ve Medeniye)	3	2	1	1	1	1
Kıraat (Ezber, inşad, tarihi temsiller)	4	4	2	2	2	2
İmlâ	-	1	1	1	1	1
Yazı (Sülûs ve Rik’a)	-	-	1	1	1	1
Sarf ve Nahiv	-	1	2	1	1	1
Tahrir	-	1	1	1	2	2
Tarih	-	1	2	2	2	2
Coğrafya	-	1	1	2	2	2
Hesap	4	2	2	2	2	2
Hendese	-	-	1	1	1	1
Eşya Dersleri ve Ziraat	5	2	2	2	2	2
Resim	1	1	1	1	1	1
El İşleri	4	2	2	2	2	2
Terbiye-i Bedeniye, Sıhhiye, Asker Tâlimi, Oyun ve Nişan	1	1	1	1	1	1
Oyun	Her teneffüste ve terbiyevi tenezzühler arasında					
Nişan	Terbiye-i bedeniye dersleri arasında					
Musiki (Gına ve âlât-ı musiki)	1	1	1	1	1	1
Fransızca	-	6	6	6	6	6

³³⁰ Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı, 1329, Nümûne 2.

Tablo 25’te, nümûne mekteplerine ait olan ders programında yer alan ahlâk dersinin saatleri altı dershâneli ve altı muallimli mekteplerin ders programı ile benzerlik göstermektedir. Her iki tür mektepteki ahlâk ders saati dört dershaneli ve dört muallimli mektepler ile beş dershaneli ve beş muallimli mekteplerdeki ahlâk ders saatlerinden daha az sayıda olduğu dikkat çekmektedir.

Kız nümûne mekteplerinin ders programı, erkek nümûne mekteplerinin ders programından çok farklı değildir. Kız mekteplerinin erkek mekteplerinin ders programından farkı erkek mekteplerindeki ziraat derslerinin yerine İdare-i Beytiye, Tabakat-ı Nazarî ve Tabakat-ı Amelî dersleri yer almaktadır. Kız mekteplerinin ders programı arasında ahlâk derslerine de yer verilmektedir.³³¹

1915 yılında bir pedagoji eseri özelliği taşıyan, bütün derslerin nasıl öğretilceği ile ilgili öğretim yöntemlerini içeren bir talimname hazırlanmıştır. İsmail Hakkı Baltacıoğlu (ö.1978) ve Süleyman Paşazade Sami Bey (ö. 1915)’in içinde bulunduğu bir komisyon tarafından hazırlanan “Tedrisat-ı İbtidâiye Tâlimatnâmesi” adıyla hazırlanan talimatnâme ile müzik, beden eğitimi gibi dersler ders programlarına girmiştir. Ayrıca okullara gözlem, deney, ders gezileri ve spor gibi etkinlikler girmiştir.³³²

Tedrisat-ı İbtidâiye Kanun-u Muvakkat ve Tedrisat-ı İbtidâiye Tâlimatnâmesi’ne bağlı olarak mekteplerde okutulacak kitapların içeriklerinde de değişikliklerin yapıldığı dikkat çekmektedir. Özellikle pedagojik anlamda öğretimi kolaylaştırmaya yönelik amaçlar olarak da dikkat çekmektedir.³³³ Ancak okullarda okutulacak bu kitaplar eğitimciler tarafından değil daha çok devlet görevlileri

³³¹ *Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı (Altı, Beş, Dört, Üç) Dershâneli ve Muallimli Mekteplere Mahsûs*), 1332.

³³² Binbaşoğlu, s. 270.

³³³ Okullarda okutulan ders kitaplarının özelliği ile ilgili bkz., Betül Batır, *Geleneksel Eğitimden Çağdaş Eğitime: Türkiye’de İlköğretim (1908-1924)*, Elif Kitapevi, İstanbul 2010, 127-138.

tarafından yazılmıştır. Bu da doğal olarak ders kitaplarının siyasi rejimin etkisinde kalacağı sonucunu doğurmuştur. Bu durum ahlâk dersi kitapları için de geçerli olmuştur. II. Abdülhamit döneminin “itaatkâr vatandaş yetiştirme” gayretleri yerini II. Meşrutiyet döneminde yavaş yavaş “iyi vatandaş yetiştirme”ye bırakmıştır. Yine bu dönem Osmanlılık ve Türkçülük fikir akımlarının ön plana çıktığı bir dönem olmuştur.³³⁴

3. Rüştîye Mekteplerinin Ders Programında Ahlâk Dersleri

İlk açılan ve kendine özgü yönleri bulunan rüştîye mekteplerinin temeli II. Mahmut döneminde sıbyan mekteplerinin üstünde olan Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye’ye dayanır. Genel Rüştîyeler ise, Şubat 1839’da kurulmaları kararlaştırıldığı halde, 1846 yılından sonra açılmaya başlanmıştır.³³⁵

II. Mahmut döneminde temelleri atılan ve bizzat isimleri dönemin padişahı tarafında verilen ve bugünkü ilköğretimin temelini oluşturan rüştîyelerin ilk programları; Arapça, Sarf ve Nahiv, Nuhbe-i Vehbi, Farsça ve Tuhfe-i Vehbi, Türkçe İnşa, Hat, Lügat ve Ahlâk derslerinden oluşmaktaydı.³³⁶

1846 yılında Meclis-i Muvakkatı tarafından hazırlanan layihada rüştîyelerde okutulacak dersler; Kur’an-ı Kerim, Akâid, Arapça, Hesap ve yazı olarak sıralanmıştır. 1848 yılında da bu ders programına Kemal Efendi tarafından Farsça, Coğrafya ve Hendese ilave edilmiştir.³³⁷

1847 tarihli sadaret tezkeresinde de rüştîye mektepleri için şöyle bir ders programına yer verilmiştir: Birgivî risalesi (bir dinbilgisi), Arapça dilbilgisi, Sülûs ve Nesih yazıların yanında, isteğe göre Rik’a, Ta’lik, Divanî tür yazılar, halka yetecek

³³⁴ Nurettin Tevfik, “İbtidâîye Mektep Kitapları”, *Türk Yurdu*, C. I, S. 22, 19 Eylül 1912, s. 363.

³³⁵ Ergin, C. 1-2, s. 383 vd.

³³⁶ Kansu, I. Kitap, s. 91; Akyüz, s. 148.

³³⁷ Kansu, I. Kitap, s. 12; Akyüz, s. 148; Kodaman, s. 92; Ağırakça, s. 92; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 43.

kadar dört aritmetik işlemi, hesap ve sayı sayma, Kur'an'ın çeşitli okuma şekilleri, isteyen ve yeteneklilerin hafızlığa çalıştırılması.³³⁸

Rüştiye mekteplerine ait ders programları ile ilgili en kapsamlı bilgiyi, 1856 yılında İzmir'de açılan ve diğer rüştiyelere örnek teşkil edeceği ifade edilen mektebin nizamnamesinde bulmak mümkündür. Mektebe ait ders programı tablo 26'da verilmektedir.³³⁹

Tablo 26. 1856 Yılında İzmir'de Açılan ve Diğer Rüştiyelere Örnek Teşkil Etmesi Amacıyla Hazırlanan Ders Programı

1. sene	2. sene	3. sene	4. sene
Türkçe Okuma Yazma	Sarf	Nahiv	Fıkıh (Mültekâ)
Hesap ve Hendese	Hendese	Cebir	Mantık (İsagoci)
Coğrafya	Cebir	Osmanlı Tarihi	Arapça Beyan (Alâka metni)
Yazı (Rik'a).	Osmanlı Tarihi	Tuhfe-i Vehbî	Hoca Tarihi (Tâcü't-Tevârih)
	Tuhfe-i Vehbî	Farsça	Gülüstan
		Resim.	Resim.

Rüştiye mekteplerinden sayılan Mekteb-i Maârif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye mekteplerinin ders programlarında ahlâk dersine yer verilirken gerek ilk açılan rüştiyelerin gerekse İzmir'de açılacak olan rüştiye mektebi için hazırlanan yukarıdaki ders programında ahlâk dersinin yer almadığı görülmektedir.

Genel itibariyle rüştiyelerin kuruluşundan 1869 Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesine kadar rüştiyelerin ders programları: “Tecvit, Kur'an, Din Dersleri, Türkçe, Arapça, Farsça, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih, Malûmât-ı Nâfia, Hüsn-i Hat ve Resim ile son sınıfta Fransızca gibi derslerin yer aldığı görülmektedir. Kız

³³⁸ Akyüz, “İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı”, s. 13.

³³⁹ BOA., İ.DH., Dosya No: 353, Gömlek No: 23335, 9 M 1272, s. 6.

rüştiyelerinde ise bu derslere ilave olarak İdare-i Beytiye, Ahlâk, Hıfzı's-Sıhha ve El Hünerleri"³⁴⁰ gibi derslerden oluşmaktaydı.

Yukarıdaki rüştiyelere ait ders programlarında ve rüştiyeler için hazırlanan talimatnamelerde din konusu ihmal edilmezken ahlâk derslerine gerekli ağırlığın verilmemesi, ahlâk derslerine sadece kız rüştiye mekteplerinin ders programlarında yer verilmesi dikkat çekicidir.

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde de rüştiye mekteplerinin ders programları ile ilgili çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Eğitim süresinin dört yıl olarak belirlendiği erkek rüştiyelerin ders programında: "Mebadi-i Ulûm-ı Diniye (dini ilimlere giriş), Lisan-ı Osmanî Kavâidi, İmlâ, Kavâid-i Arabiye ve Farsça (tertib-i cedid üzere), Tersim-i Hudut, Mebâdi-i Hendese, Defter Tutmak Usûlü, Tarih-i Umumî, Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Jimnastik, Lisan (mektebin bulunduğu yerde en çok kullanılan dil) ve dördüncü sene içerisinde ticaret merkezlerinde ihtiyarî Fransızca"³⁴¹ gibi dersler yer almaktadır.

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesinde kız rüştiyelerinin eğitim sürelerinin dört yıl olduğu ifade edilerek, mekteplerde okutulacak olan dersler: "Mebadi-i Ulûm-ı Diniye, Lisan-ı Osmanî Kavâidi, Mebadi-i Kavâid-i Arabiye ve Farsça, İmlâ ve İnşa, Müntehabat-ı Edebiye, Tedbir-i Menzil, Muhtasar Tarih ve Coğrafya, Hesap ve Defter Tutmak Usûlü, Resim (nakşa yardımcı olacak derecede), Ameliyat-ı Hiyatiye, Musikî (seçmeli)."³⁴² şeklinde sıralanmaktadır

1869 Nizamnâmesinde ön görülen ders programları İstanbul rüştiyelerinde aynen uygulandığı hatta erkek rüştiyelerinin ders programına Kıraat, Kitâbet ve Resim; kız rüştiyelerinin ders programına ise Kıraat-ı Türkî, Ta'dat ve Terkim,

³⁴⁰ Kansu, I. Kitap, s. 12.

³⁴¹ Mahmud Cevad, s. 428; Milli Eğitimle İlgili Mevzuat, s. 168-169; Kodaman, s. 93.

³⁴² Mahmud Cevad, s. 430; Milli Eğitim İle İlgili Mevzuat, s. 170-171; Kansu, I. Kitap, s.168-169; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 44.

Ahlâk ve İlmihâl gibi dersler ilave edilirken, İstanbul dışındaki rüştiyelerde ön görülen ders programının uygulandığı söylenemez.³⁴³

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesinde verilen erkek ve kız rüştiye mekteplerine ait ilk ders programlarında ne müstakil olarak ne de kıraat dersleri içerisinde okutulan ahlâk dersine yer verilmediği görülmektedir. Daha sonra İstanbul kız rüştiyelerinde ahlâk dersine müstakil bir ders olarak yer verilirken erkek rüştiyelerinde kıraat derslerinde okutulduğu görülmektedir.

Kanun-ı Esasi'den iki yıl öncesinde yani 1874 yılında erkek rüştiyelerde uygulanmakta olan ders programı tablo 27'de verilmektedir:

Tablo 27. 1874 Yılında Erkek Rüştiyelerde Uygulanan Ders Programı

1. sene	2. sene	3. sene	4. sene
Arapça Beyan	Arapça Nahiv	Arapça	Ulûm-ı Diniye
Farsça	Farsça	Farsça	Arapça Sarf
Hesap	Hesab-ı Kûsürât	Hesap	Farsça
Coğrafya	Coğrafya	Coğrafya,	Yazı (sülûs)
İmlâ	Tarih-i Osmanî	İmlâ	Kıraat
Tarih	İmlâ	Yazı (Rik'a, sülûs)	Türkçe
Yazı (Rik'a, sülûs, divanî)		Resim	
Resim	Yazı (Rik'a, sülûs, divanî)		
Mebâdi-i Hendese Resim			
Usul-i Defterî (Muhasebe)			

Kız rüştiyeleri için 1873 ve 1874 yılları arasında uygulanan programda tablo 28'de verilmektedir.³⁴⁴

³⁴³ 1317 Maârif Salnâmesi, s. 402, 433; Bilim, s. 52.

³⁴⁴ Mahmud Cevad, s. 120.

Tablo 28. 1873 ve 1874 Senesi Kız Rüştîyelerine Ait Ders Programı

1. sene	2. sene	3. sene	4. sene
Arapça	Arapça	Arapça	Arapça
Farsça	Farsça	Farsça	Farsça
Hesap	Hesap	Hesap	Ta'dâd
Coğrafya	Coğrafya	Coğrafya	Terkim
Yazı (Rik'a, sülüs)	Yazı (Rik'a, sülüs)	Yazı (Rik'a, sülüs)	Ahlâk
Türkçe okuma ve İmlâ	Türkçe okuma	Türkçe okuma	İlmihâl
Nakış	Nakış	Nakış	Yazı (Sülüs)
			Nakış

Yukarıdaki erkek rüştîyeleri için hazırlanmış olan ders programında ahlâk dersine müstakil bir ders olarak yer verilmezken ahlâki konuları içeren kitapların okutulduğu kıraat dersine yer verilmektedir. Ancak aynı tarihte kız rüştîyeleri için hazırlanan yukarıdaki programda ahlâk dersi ayrı bir ders olarak ifade edilmektedir. Böylece bu dersin kız okullarında okutulmasına daha çok önem verildiği anlaşılmaktadır.

1875 senesine ait rüştîye ders programında da önceki yıllarda olduğu gibi ahlâk dersi bulunmamakta; “Kıraat-ı Türkiye” şeklinde bir kıraat dersi okutulmaktadır.³⁴⁵

³⁴⁵ Mahmud Cevad, s.143.

Tablo 29. 1875 Yılı Rüştîye Mekteplerine Ait Ders Programı

1. sene	2. sene	3. sene	4. sene
Ulûm-ı Diniye	Arapça	Arapça	Arapça
Arapça	Farsça	Farsça	Farsça
Farsça	Lisan-ı Türkî ve İmla	Lisan-ı Türkî ve İmla	Lisan-ı Türkî ve İnşa
Kıraat-ı Türkiye	Hesap	Hesap	Hesap
Hesap	Coğrafya	Coğrafya	Mebâdi-i Hendese
Hatt-ı Sülûs	Sülûs ve Rik'a	Tarih	Coğrafya
	Resim	Sülûs ve Rik'a	Tarih
		Resim	Usul-i Defteri
			Hatt-ı Rik'a
			Resim

1877-1878 yıllarında yeni dersler ilave edilerek rüştîye mekteplerinin ders programının genişletildiği görülmektedir. Daha önceki erkek rüştîye ders programlarında olduğu gibi bu tarihte erkek rüştîyeleri için hazırlanan ders programında da ahlâk dersine yer verilmediği görülmektedir. Kıraat dersinde ahlâk konuları ile ilgili okuma parçaları okutulmaktadır. Kız rüştîyelerinde ise ahlâk dersinin programda yerini koruduğu görülmektedir. Erkek rüştîyelerinin yeni ders programı tablo 30'da verilmektedir:³⁴⁶

³⁴⁶ *Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmâniye*, 1294, s. 391, 393; *Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmâniye*, 1296, s.75.

Tablo 30. 1877-1878 yıllarına Ait Erkek Rüştiyelerinin Ders Programı

1. sene	2. sene	3. sene	4. sene
Ulûm-ı Diniye	Arapça	Arapça	Ulûm-ı Diniye
Kıraat-ı Türkiye	Farsça	Farsça	Farsça
Medhal Kavaid	Lisan-ı Osmanî	Lisan-ı Osmanî,	Lisan-ı Osmanî
Mudaharat-ı Türkiye	Mudaharat-ı Türkiye	İmlâ	İmlâ
Ameliyat-ı İmlâ	İmlâ	Hesap	Hesap
Ta'dad	Hesap	Coğrafya	Coğrafya
Terkîm	Coğrafya	Mudaharat-ı Türkiye	Kıraat-ı Türkiye
Âmâl-i Erbaa	Resim	Resim	Resim
Sülüs	Rik'a	Rik'a	Rik'a
Rik'a			Resâil-i Sülûse
			Mi'yâru'l-Kelâm
			Hendese
			Tarih
			Usûl-i Defterî
			Divanî
			İlm-i Belagat

Tablo 31. Kız Rüştîyelerinin Yeni Ders Programları

1. sene	2. sene	3. sene	4. sene
Ulûm-ı Diniye	Ulûm-ı Diniye	Ulûm-ı Diniye	Ulûm-ı Diniye
Ahlâk	Arapça	Arapça	Arapça
Hesap	Hendese	Hesap	Hesap
Sülûs	Sülûs	Sülûs	Sülûs
Malumât-ı Nâfia	Farsça	Farsça	Farsça
Lisân-ı Osmanî	Kıraat-ı Türkiye	Lisan-ı Osmanî	Lisan-ı Osmanî
Rik'a	Rik'a	Rik'a	Rik'a
	Hiyatet	Kıraat-ı Türkiye	Medhal-i Kavaid
	Tarih	Tarih	Tarih
		Coğrafya	Coğrafya
		Nakış	Nakış

Aynı tarihte erkek ve kız rüştîyeleri için hazırlanan yukarıdaki ders programında erkek rüştîyelerinin ders yoğunluğunun daha fazla olduğu görülmektedir. Bu dersler içerisinde din dersleri fazla yer tutmadığı gibi müstakil ahlâk dersine yer verilmemiştir. Ahlâk dersleri ‘Ulûm-ı Diniye’ dersleri içerisinde verilmeye devam etmiştir. Kız rüştîyelerinin ders programında din dersleri ağırlıkta olmakla birlikte ahlâk dersleri de ayrı bir ders olarak programda yer almıştır.

Rüştîye mekteplerinin ders programları ile ilgili bir gelişme de 1891 yılında Zühdü Paşa (ö.1902) Maârif Nâzırlığı Döneminde yapılan bir çalışmayla gerçekleşmiştir. Bu çalışma ile askerî ve sivil rüştîye mekteplerin ders programlarında aynı derslere yer verilmiştir. Bu iki tür mektepler için hazırlanan ortak ders programında da ahlâk dersine yer verilmediği görülmektedir. Ancak Kıraat

derslerine yer verilmiştir. Sivil ve Askeri rüştiye mektepleri için hazırlanan ortak ders programı tablo 32’de verilmektedir.³⁴⁷

Tablo 32. Askeri ve Sivil Rüştiyeler İçin Hazırlanan Ortak Ders Programı

Dersler	Sene	2. Sene	3. Sene	4. Sene
Ulûm-ı Diniye	2	2	2	2
Arapça	4	3	2	2
Farsça	-	2	2	2
Kavâid-i Osmanî	-	2	2	-
Kavâid-i Türkî	2	2	-	-
Lügat ve İmla	3	2	2	-
Lügat-Kitabet ve İnşa	-	-	-	2
Fransızca	-	-	3	3
Coğrafya	2	2	2	2
Tarih	-	-	2	2
Malûmât-ı Fenniye	-	-	-	2
Mebadi-i Hendese	-	-	-	1
Hesap	2	2	2	1
Hesap ve Usûl-i Defteri	-	-	-	2
Hüsn-i Hat	2	1	1	1
Resim	1	1	1	1

1891-1892 yılında Maârif Nâzırı Münif Paşa (ö. 1910)’nın döneminde hazırlanan Dârümuallimât’a öğrenci yetiştirmek amacıyla iptidai ve rüştiyelerden oluşan eğitim süreleri altı yıl olan kız rüştiyelerine ait ders programında ahlâk dersi

³⁴⁷ BOA., Y..A... HUS., Dosya No: 252, Gömlek No: 156, 28 Rebiülahir 1309; BOA., Y..A...RES., Dosya No: 56, Gömlek No: 51, 16 Rebiülahir 1309.

bağımsız bir ders olarak programda yer almaktadır. Kız rüştiyeleri için hazırlanan ders programı tablo 33’de verilmektedir.³⁴⁸

Tablo 33. İptidaiye ve Rüştiye Sınıflarından Oluşan ve Eğitim Süreleri Altı Seneden İbaret Olan Kız Rüştiyelerinin 1891-1892 Senelerine Ait Ders Programı

Ders Adı	1. Sene	2. Sene	3.sene	4. sene	5.sene	6.sene
Elifbâ ve Şifahî Malumât	18	-	-	-	-	-
Kur’an-ı Kerim ve Tecvit	4	6	5	3	2	1
Ulûm-ı Diniye	-	2	2	2	2	2
Kıraat	4	4	4	2	1	1
İmlâ	4	4	3	2	1	1
Kitâbet	-	-	-	-	1	1
Kavaid-i Osmaniye	-	-	2	2	1	1
Arapça	-	-	-	-	2	2
Farsça	-	-	-	-	1	1
Hüsni Hat	-	2	2	1	1	1
Durûs-i Eşya ve Malumat-ı Nafia	2	2	2	1	1	1
İdare-i Beytiye	-	-	-	2	2	2
Ahlâk	-	-	-	1	1	2
Hıfzı’s Sıhha	-	-	-	-	1	1
Hesap	2	2	2	2	2	2
Coğrafya	-	-	-	2	2	2
Tarih	-	-	-	2	2	1
El Hünéri	2	2	2	2	2	2

1316 (1898) Maârif Salnâmesinde yedi yıllık leylî idâdîleri için hazırlanmış ders programı içerisinde yapılan açıklamaya göre ilk beş yılı vilâyetlerdeki neharî idâdîlere, dört ve yedinci seneleri Mülkiye Mektebi idâdî sınıflarına ve İstanbul,

³⁴⁸ Mahmud Cevad, s. 247; Ergin, C. 3-4, s. 913.

Üsküdar nehârî idâdîlerine, bir ve üçüncü seneleri İstanbul ve tüm vilâyet rüştiyelerine aittir. 1316 (1898) Mâarif Salnâmesinde yer alan ders programı tablo 34’de verilmektedir.³⁴⁹

Tablo 34. 1316/1898 Maârif Salnâmesi Rüştiyelerin Üç Yıllık Ders Programı

Dersler	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Tecvidli Kur’an-ı Kerim ve Ulûm-ı Diniye	3	2	2
Türkçe	7	6	4
Arapça	1	2	2
Farsça	-	1	2
Fransızca	-	-	3
Hesap	2	2	2
Hendese	-	-	1
Coğrafya	2	2	2
Tarih	-	2	2
Malûmât-ı Nâfia ve Hıfzı’s Sıhha	1	1	1
Hüsni Hat	2	1	1
Resim	1	1	1

Tablo 34’teki rüştiye mekteplerine mahsus ders programında hem ahlâk dersinin hem de kıraat dersinin olmaması ahlâk dersinin din dersi içerisinde verilmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.³⁵⁰

Aynı yıl eğitim süreleri altı yıl olan iptidaiye ve rüştiye mektepleri sınıflarından meydana gelen kız rüştiyelerine ait ders programı tablo 35’te verilmektedir.³⁵¹

³⁴⁹ 1316 Maârif Salnâmesi, s. 191, 393.

³⁵⁰ Aynı yıla ait başka bir belgede, mekatib-i rüştiye dersleri arasında ahlâk dersinin yer aldığı bilgisine ulaşılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA., Y..MTV., Dosya No: 189, Gömlek:184, 30 Zilhicce 1316.

³⁵¹ 1316 Maârif Salnâmesi, s. 422-423.

Tablo 35. 1898 Yılında Kız Rüştîyelerinin Altı Yıllık Ders Programı

Ders Adı	1. Sene	2. Sene	3.sene	4. sene	5.sene	6.sene
Elifbâ ve Şifahî Malumât	18	-	-	-	-	-
Kur'an-ı Kerim ve Tecvit	4	6	5	3	2	1
Ulûm-ı Diniye	-	2	2	2	2	2
Kıraat	4	4	4	2	1	1
İmlâ	4	4	3	2	1	1
Kitabet	-	-	-	-	1	1
Kavaid-i Lisan-ı Osmanî	-	-	2	2	1	2
Arapça	-	-	-	-	2	2
Farsça	-	-	-	-	1	1
Hüsn-i Hat	-	2	2	1	1	1
Durûs-i Eşya ve Malumat-ı Nafia	2	2	2	1	1	1
İdare-i Beytiye	-	-	-	2	2	2
Ahlâk	-	-	-	1	1	2
Hıfzı's Sıhha	-	-	-	-	1	1
Hesap	2	2	2	2	1	1
Coğrafya	-	-	-	2	2	2
Tarih	-	-	-	2	2	1
El Hünéri	2	2	2	2	2	2

1898 yılında eğitim süresi üç yıl olan rüştîyeler için hazırlanan ders programında ahlâk dersine müstakil bir ders olarak yer verilmezken aynı yıl kız rüştîyeleri için hazırlanmış olan yukarıdaki ders programında ahlâk dersi ayrı bir ders olarak programda yer almaktadır. Aynı yıl askerî rüştîyeler için hazırlanan ders programı tablo 36'da verilmektedir.³⁵²

³⁵² BOA., Y..MTV., Dosya No: 175, Gömlek No: 215, 13 Zilkade 1315.

Tablo 36. 1898 Yılında Askerî Rüştiyelerdeki Derslerin Öğretim Yılı İçindeki Süreleri

Dersler	1. sene	2. sene	3. sene
İlmihâl	72	72	72
Akâid-i Diniye	-	-	36
Kısas-ı Enbiya	36	-	-
Tarih-i İslam	-	36	36
Sarf-ı Türkî	72	-	-
Kavâid-i Osmanî	-	-	72
İmlâ-yı Türkî	108	72	72
Sarf-ı Arapça	-	108	-
Nahv-ı Arapça	-	-	72
İlm-i Hesap	108	108	72
Hendese	-	-	36
Kavâid-i Farsça	-	36	36
Fransızca	108	108	108
Hüsn-i Hatt-ı Fransevî	36	36	36
Resm-i Hattî	72	-	-
Hüsn-i Hatt-ı Türkî	36	36	-
Coğrafya	-	72	72

Tablo 36'daki askeri rüştiyelere mahsus olan ders programında, İlmihâl, Akâid-i Diniye ve Kısas-ı Enbiya gibi dini dersler okutulduğu halde ahlâk dersine ayrı bir ders olarak yer verilmediği görülmektedir. Ancak İlmihâl dersinin ahlâk konularını da ihtiva ettiği düşünülerek ahlâk dersinin işlendiği söylenebilir. Dersler, öğretim yılı içindeki toplam süreleri dikkate alınarak yukarıdaki gibi verilmektedir.

1899 yılında rüştiyelerin ders programlarında kısmi değişiklikler yapılarak ders programı Tablo 37'deki gibi oluşturulmuştur:³⁵³

Tablo 37. 1899 Yılında Rüştiye Mekteplerinin Programında Değişiklikler Sonucu Ortaya Çıkan Üç Yıllık Program

Dersler	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Tecvidli Kur'an-ı Kerim ve Ulûm-ı Diniye	3	3	3
Türkçe	6	5	3
Ahlâk	1	1	-
Arapça	1	2	2
Farsça	-	2	2
Fransızca	-	-	3
Hesap	2	2	2
Hendese	-	-	1
Coğrafya	2	2	2
Tarih	-	2	2
Hıfzı's-Sıhha	-	-	1
Hüsn-i Hat	2	1	1
Resim	1	1	1

Yukarıdaki rüştiye mekteplerinin programındaki değişiklik programa Kur'an-ı Kerim, Tecvit ve Ahlâk dersleri ilave edilmesi şeklinde olmuştur. Böylece kuruldukları tarihten itibaren kıraat dersi ile telafi edilmeye çalışılan veya programda hiç yer verilmeyen ahlâk dersi, 1899 senesinde rüştiyelerde okutulmaya başlanmıştır.

³⁵³ BOA., Y..MTV., Dosya No: 189, Gömlek No: 184, 30 Zilhicce 1316; *1317 Maârif Salnâmesi*, s. 230.

1317 (1899) Maârif Salnâmesinde, “Umûm Mekâtib-i Rüştîyede Okunacak Ulûm ve Fünûnun Haftalık Aded-i Dürûsunu Mübeyyen Cetveldir” başlığı ile verilen rüştiye ders programı tablo 38’de verilmektedir.³⁵⁴

1317 (1899) Maârif Salnâmesinde, “Umum Mekatib-i Rüştîyede Okunacak Olan Ulûm ve Fünûnun Haftalık Aded-i Dürûsunu Mübeyyen Cetveldir” başlığı ile verilen rüştiye ders programı şu şekildedir:

Tablo 38. 1317 (1899) Maârif Salnâmesi’nde Yer Alan Umûm Mekatib-i Rüştîye Ders Cetveli

Dersler	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Tecvitli Kur’an-ı Kerim ve Ulûm-ı Diniye	3	2	2
Türkçe	7	6	4
Arapça	1	2	2
Farsça	-	1	2
Fransızca	-	-	3
Hesap	2	2	2
Hendese	-	-	1
Coğrafya	2	2	2
Tarih	-	2	2
Malûmât-ı Nâfia	1	1	1
Hüsn-i Hat	1	1	1
Resim	1	1	1

Tablo 38’deki rüştiye mektepleri için hazırlanan programda ahlâk dersine yer verilmediği görülmektedir. Bu durum ahlâk dersinin Ulûm-ı Diniye veya Malûmat-ı Nâfia dersleri içerisinde okutulacağı ihtimalini akla getirmektedir. Dolayısıyla rüştiye mekteplerinin ders programlarının ülkenin her yerinde benzer şekilde uygulanmadığı ortaya çıkmaktadır.

³⁵⁴ 1317 Maârif Salnâmesi, s. 402.

1317(1899) Maârif Salnâmesinde eğitim süreleri altı yıl olan iptidai ve rüştiyelerden oluşan kız rüştiyeleri için de hazırlanmış ders programına yer verilmiştir. Bu salnâmedeki rüştiyeye ait ders programı ile 1316 (1898) salnâmesindeki kız rüştiyelerine ait ders programıyla aynıdır.

1318 (1900) senesi Maârif Salnâmesinde yer alan Dersaadet ve vilâyet rüştiyelerine ait ders programları 1317 (1899) Maârif Salnâmesindeki eğitim süreleri üç yıl olan rüştiyelere ait ders programıyla aynıdır. Her iki programda da ahlâk dersi birinci ve ikinci senelerde birer saat olarak okutulmaktadır. Ayrıca derslerin içeriğinin de verildiği salnâmedeki ahlâk dersinin konuları ile 1316 (1898) tarihli Maârif Salnâmesindeki ahlâk konuları benzerlik göstermektedir. Fakat bu Maârif Salnâmesini 1316 (1898) salnâmesinden ayıran en önemli nokta bu salnâmede ahlâk dersinde okutulacak ders kitaplarının adlarının da yıllara göre ayrıntılı olarak verilmesidir. Meclis-i Kebîr-i Maârif'te oluşturulan komisyon tarafından belirlenen ahlâk ders kitapları birinci sene, Mustafa Hâmi Paşa (ö. 1879)'nın Musahhah Vezâif-i Etfal adlı eser, ikinci sene Ali İrfan (Eğriboz) Efendi'nin Rehber-i Ahlâk adlı eseri olarak belirtilmektedir. Üçüncü sene ders programında ahlâk dersine yer verilmemiş olup dördüncü sene Bergüzâr-ı Ahlâk, beşinci sene Ahlâk-ı Hamide, altıncı sene İlmi Ahlâk'ın okutulacağı ifade edilmektedir. Fakat dört, beş ve altıncı seneler, idâdîlere ait ders programını içermektedir.³⁵⁵

1318 (1890) senesine ait Maârif Salnâmesinde yer alan eğitim süreleri altı yıl olan kız rüştiyelerine ait ders programı ile 1316 (1898) ve 1317 (1899) Maârif Salnâmelerindeki kız rüştiyelerine ait olan ders programı arasında farklılık yoktur. Maârif Salnâmelerindeki ders programlarındaki ahlâk ders saati de aynıdır.³⁵⁶

³⁵⁵ 1318 Maârif Salnâmesi, s. 358, 368.

³⁵⁶ 1318 Maârif Salnâmesi, s. 256, 282-284.

Bütün öğretim kurumlarını içine alan kapsamlı program çalışmasının yapıldığı 1902 yılında rüştiyelerin ders programlarında da değişikliklere gidilmiştir. Bu yeni programda en çok dikkati çeken daha önceki yıllara göre erkek rüştiyelerinde ahlâk ders saatinin artması olmuştur. Buna göre 1902 yılında rüştiyelerin ders programlarının düzenlenmesi sonucunda hem erkek rüştiyelerine hem de kız rüştiyelerine ait ders programlarında ahlâk dersine yer verildiği görülmektedir. Her iki mektep için düzenlenen ders programı tablo 39'da verilmektedir.³⁵⁷

Tablo 39. 1902 Yılında Düzenlenen Erkek Rüştiyelerinin Ders Programı

Dersler	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Kur'an-ı Kerim, Tecvit ve Ulûm-ı Diniye	3	3	3
Ahlâk	2	2	2
Türkçe	6	5	3
Arapça	2	2	2
Farsça	-	2	3
Hesap	2	2	2
Hendese	-	-	1
Coğrafya	2	2	2
Tarih	-	2	2
Ziraat, Ticaret ve Sanayiye Dair Malûmât	1	1	1
Hüsn-i Hat	1	1	1
Resim	1	1	1

³⁵⁷ BOA.,Y.A...RES., Dosya No: 117, Gömlek No: 76, 9 Cemaziyelâhir 1320; 1321 *Maârif Sanâmesi*, s. 164.

Tablo 39’a bakıldığında, daha önceki yıllarda erkek rüştiyelerinde uzun süre ahlâki konuların Kıraat dersleri içerisinde işlendiği anlaşılmaktadır. 1902 yılında rüştiyelerin ders programlarında yapılan düzenleme ile birlikte ahlâk dersi rüştiyelerin bütün senelerinde ve ayrı bir ders olarak okutulduğu görülmektedir. 1902 yılında, iptidai sınıfları ile birlikte altı yıllık eğitim kurumları olan kız rüştiyelerinin ders programı tablo 40’da verilmektedir.³⁵⁸

Tablo 40. 1902 Yılında Kız Rüştiyelerinin Ders Programı

Ders Adı	1. sene	2. sene	3. sene	4. sene	5. sene	6. sene
Elifbâ ve Şifahî Malumât	18	-	-	-	-	-
Kur’an-ı Kerim ve Tecvit	4	6	5	3	2	1
Ulûm-ı Diniye	-	2	2	2	2	2
Kıraat	4	4	4	2	1	1
İmlâ	4	4	3	2	1	1
Kitabet	-	-	-	-	1	1
Kavaid-i Lisan-ı Osmanî	-	-	2	2	1	2
Arapça	-	-	-	-	2	2
Farsça	-	-	-	-	1	1
Hüsn-i Hat	-	2	2	1	1	1
Durûs-i Eşya ve Malumat-ı Nafîa	2	2	2	1	1	1
İdare-i Beytiye	-	-	-	2	2	2
Ahlâk	-	-	-	1	1	2
Hıfzı’s Sıhha	-	-	-	-	1	1
Hesap	2	2	2	2	2	2
Coğrafya	-	-	-	2	2	2
Tarih	-	-	-	1	1	1
El Hünéri	2	2	2	2	2	2

1902 yılında rüştiyelerin ders programında yapılan düzenlemeler neticesinde özellikle erkek rüştiyelerinde ayrı bir ders olarak yer alan ahlâk derslerine II.

³⁵⁸ Mahmud Cevad, s. 247.

Meşrutiyet’in ilanına yakın dönemlerde yer verilmediği görülmektedir. Bu dönemlerde Kur’an-ı Kerim ve Ulûm-ı Diniye derslerinin yer aldığı fakat ahlâk dersinin olmadığı programda yer alan dersler tablo 41’de verilmektedir.³⁵⁹

Tablo 41. 1902 Yılında Erkek Rüştîyelerinin Ders Programı

Dersler	1. Sene	2. Sene	3. Sene
Tecvitli Kur’an-ı Kerim ve Ulûm-u Diniye	3	3	3
Türkçe	6	3	3
Arapça	2	2	2
Farsça	-	2	2
Fransızca	-	-	3
Hesap	2	2	2
Hendese	-	-	1
Coğrafya	2	2	2
Tarih	1	1	1
İlm-i Eşya			
Hüsni Hat	2	1	1
Resim	1	1	1

II. Meşrutiyet’in ilk dönemlerinde gerek erkek rüştîyelerinde gerekse kız rüştîyelerinde herhangi olumlu bir gelişme yaşanmamıştır. Tam tersine ekonomik yetersizliklerden dolayı rüştîye mekteplerinde çözümler başlamıştır. Bu dönemde rüştîyelerle ilgili en önemli gelişme Tarih, Yurt Bilgisi, Medenî Malûmât gibi derslerin rüştîyelerin ders programlarına eklenmesi olmuştur.³⁶⁰

Sonuç olarak ilk kurulduklarında, sıbyan mekteplerinin üst sınıfları gibi düşünülen rüştîye mekteplerinin ilk programlarında “ahlâk” dersine yer

³⁵⁹ Ergin, C.3-4, s. 930-931; Hasan Ali Yücel, *Türkiye’de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994, s. 145; Kodaman, s. 132-133.

³⁶⁰ Ergin, C. 3-4, s. 1416 - 1417.

verilmemekteydi. Rüştiye mekteplerinin ders programlarında ilk defa ahlâk derslerine ayrı bir ders olarak 1859 yılında açılan kız rüştiyesinin ders programında yer verilmiştir. Erkek rüştiyelerinde ise ahlâk dersi Kıraat derslerinde okutulan ahlâki konuların işlenmesiyle verilmekteydi. 1899 yılında rüştiyelerin ders programlarında yapılan değişiklikler neticesinde erkek rüştiye mekteplerinde de ahlâk dersi ayrı bir ders olarak ders programlarında yer almaya başladı. Bu durum II. Meşrutiyet dönemine kadar devam etmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanının ilk dönemlerinde rüştiye mekteplerinin ders programlarında ahlâk dersine yer verilmemiştir. Ancak, 1913 yılında iptidailerle birleşmiş olan hem kız rüştiyelerin hem de erkek rüştiyelerin ders programında ahlâk dersi “Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye” adıyla yer almıştır.

III. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ İPTİDAİ VE RÜŞTİYE MEKTEPLERİNDE OKUTULAN AHLÂK KİTAPLARI

A. İPTİDAİ MEKTEPLERİNDE OKUTULAN AHLAK KİTAPLARININ TANITIMI

II. Meşrutiyet dönemi zaman olarak kısa bir dilim olmasına rağmen, Osmanlı'nın en çalkantılı yılları olmuştur. Trablusgarp (1911) ve Balkan (1912-1913) savaşlarının kaybedilmesinin sonucu, bu bölgelerin elden çıkmasının ortaya çıkardığı siyasal-sosyal, ekonomik ve ahlâki sıkıntılar, Osmanlı toplumunda moral çöküntüsüne neden olmuştur. Osmanlı gerek bu savaşlar gerekse çıkan isyanlardan dolayı ekonomik, sosyal ve ahlâki düzen alt üst olmuş, değer yargıları etkisini yitirmeye başlamıştır.³⁶¹

Bu dönemde ülkeyi yıkılmanın eşiğine getiren sorunların temelinde değerlerin aşınması veya yok olması sorununun bulunduğu düşünülmüştür. Bu değerlerin, devrin koşullarına göre yeniden kazandırılması, inşası bir zorunluluk olarak görülmüş, özellikle ahlâki değerlere özel bir önem verilmiştir. Bütünüyle toplumsal kalkınmanın temelinde ahlâki değerlerin tutarlılığı, yüceltilmesi esası kabul edildiğinden, bunlara odaklanılmıştır. Burada sözü edilen ahlâki değerler içerisinde, milli değerler olmak üzere tüm değerlerle donatılması hedeflenmiş, bu

³⁶¹ Aydın Yetkin, “II. Meşrutiyet döneminde Toplumsal Ahlâk Bunalımı: Fuhuş Meselesi”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 6, Yıl: 2011, s. 22; Erdem, *Sondevir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, s. 46.

konuda en önemli görev eğitim kurumlarına ve eğitimcilere yüklenmiştir.³⁶² Çünkü okul toplumu sosyalleştirme üzerine uzmanlaşmış bir kurumdur. Bundan dolayı hemen hemen her devirde okullar siyasi iktidarların ilgisini çekmişlerdir. Genelde yöneticiler değerler, inançlar ve davranışlar konusundaki tercihlerini topluma ulaştırmak için, okuldan yararlanmışlar. Ayrıca, derslerde okutulacak ders kitaplarını ve içeriklerini kendileri belirlemişlerdir.³⁶³

II. Meşrutiyet döneminde devlet izniyle bastırılan bu kitaplardan birisi de ahlâk kitaplarıdır. Bu kitaplar “Meşrutiyet’in ilanından sonra programlara Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye” namıyla yeni bir ders-i mühim ilave olunmuştur.”³⁶⁴ ifadelerinden de anlaşıldığı gibi II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte önceki dönemlerden farklı isimle ders programlarına giren ahlâk derslerinde okutulmak üzere bastırılmıştır.

Ahlâk derslerinin malumât-ı medeniye ile ilişkilendirilmesinin gerekçesini dönemin eğitimcilerinden Satı Bey şöyle açıklamaktadır: “Malumât-ı Medeniye dersi, ahlâk dersinin bir şubesi olarak kabul edilmelidir. Zira bu derste, ahlâk derslerinin mevzuunda da dâhil olan vezaif-i medeniye bahsi daha mufassal olarak tetkik olunur.”³⁶⁵ Buradan II. Meşrutiyet dönemi ahlâk derslerinde okutulan ahlâk kitaplarının sadece ahlâk konuları ile sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır.

Okullarda ahlâk derslerinde okutulan ahlâk risalelerinin amaçları ve içerikleri hakkında söz konusu ders kitaplarında: “Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye, bizim memleketin malumatı arasında en çok eksikliğini hissettiren malumattan biridir.

³⁶² Gurbetoğlu, “II. Meşrutiyet Dönemi Çocuk Değerlerinde Ahlâk Eğitimi ve Ahlâki Değerler”, s. 83.

³⁶³ Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleştirme*, s. 163.

³⁶⁴ Ali Seydi, *Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye*, Artin Saduryan ve Mahdunları Matbaası, İstanbul 1329, s. 3.

³⁶⁵ Satı Bey, “Malumât-ı Medeniyye Dersleri”, *Tedrisat-ı İptidaiye Mecmuası*, Sene 2, no.18, 1328, s. 231.

Halkın hemen umumu hukuk ve vazâif-i tabiyelerini (doğal görevlerini) ve memleketin kanunlarını bilmediği gibi, kavâid-i ahlâkiyeyi (ahlâk kaidelerini) de bilmez, yahut pek yanlış bilir. İşte bu cihetle, bizim mekteplerimizde malumât-ı ahlâkiye ve medeniye tedrisatı en büyük ihtiyaçlarımızdan birini teşkil eder.”³⁶⁶, “Medeniyetin bugün vasıl olduğu mertebe dikkate alınır ise hayat-ı beşeriyenin birçok ahval ve şeraitine, münasebet-i içtimaiyenin (toplumsal ilişkilerin) derin ve pek mütenevvi (çok çeşitli) esaslarına –velevki mücmel (kısa, özlü) bir surette olsun- vukuf peyda etmek mecburiyeti insan için zahir olur. Mevki-i içtimaiyesi her ne olursa olsun insan vücudunu muhafaza etmek, hemcinsleriyle hayatı müddetince ifa edeceği muamelatı bir kaide tahtında olarak yapmak, aile teşkil etmek, çalışıp kazanmak, memleketine, devletine, hükümetine ve bütün hemcinslerine karşı olan vazifelerini kusursuzca yapmak, hükümet ve devletin beklemeye hakkı olduğu hizmetleri, muavenetleri, (yardımları) aramak için mutlaka bunlara dair va’z edilmiş olan kaideleri öğrenmelidir. İşte bunların cümlesini ‘Tedrisat-ı Medeniye ve Ahlâk-ı İçtimaiye’ tedris eder.”³⁶⁷ şeklinde ifade edilmektedir.

Ahlâk risalelerinin, ders programlarına konuluş amaçlarına bakıldığında, bu derslerin sadece ahlâki konularla sınırlı kalmadığı görülmektedir. Bununla birlikte bireyin kendisine, devletine, milletine ve bütün insanlara karşı görevlerine de yer verilmektedir. Dolayısıyla ahlâk derslerinin, kişinin çağın gerektirdiği bilgileri içeren bir ders formatına dönüştüğü söylenebilir.

³⁶⁶ Maârif-i Umûmiye Nezâreti, *Mekatib-i İptidaiyye Mahsus Talimatname, Usul-i Terbiye, Usul-i Tedris*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1331 (1915), s. 20.

³⁶⁷ Ahmet Saki, *Tedrisat-ı Medeniye ve Ahlâk-ı İçtimaiye-Osmanlı*, C. 1, Matbaa-i Hayriye ve Şurekası, Dersaadet 1327 (1912), s. 3-4.

1. İptidai Mekteplerinde Okutulan Ahlâk Risalelerinin Fiziki Özellikleri

II. Meşrutiyet döneminde okullarda okutulmak üzere çok sayıda devlet izniyle ders kitapları yazılmış ve bastırılmıştır. Bu ders kitapları arasında ahlâk kitapları da bulunmaktadır. Burada iptidai mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinin künyesi, yazılış amaçları ve kitapların fiziki özellikleri hakkında bilgi verilmiştir.

1.1. Malumât-ı Ahlâkiye ve Vataniye

1.1.1. Künyesi

“Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye” adlı eser Ali Nazima³⁶⁸ tarafından kaleme alınmıştır. Kitap 1328/1912 tarihinde, İstanbul’da Keteon ve Bedrusyan Matbaasında basılmış olup 62 sayfadır.

1.1.2. Amacı

Kitabın yazılış amacı eserin kapağında şöyle ifade edilmektedir; Bircümle mekatib-i iptidaiyenin ikinci ve üçüncü senelerinde tedris edilmek üzere tertip edilmiştir.

³⁶⁸ 1861 tarihinde dünyaya gelen Ali Nazima, asıl ismi Mehmet Ali olan yazar eserlerinde Nazima ismini kullanmaktadır. Soyadı kanundan sonra Yiğit soyadını almıştır. Üsküdar’daki Doğancılar Sıbyan Mektebinde ilk eğitimine başlayan Ali Nazima, sonra Mahrec-i Aklâma girmiştir. 1882 yılında Galatasaray lisesinden mezun olduktan sonra elli iki yıl muhtelif derslerde öğretmenlik yapmıştır. Mezun olduğu Galatasaray Lisesi’nde Türkçe ve Arapça; Mekteb-i Mülkiye’de Fransızca dersleri vermiştir. Daha sonra farklı okullarda idarecilik görevlerinde bulunmuştur. Darülfünûn’da müdür yardımcılığı, Aşiret Mektebi, Mülkiye Mektebi, Mercan Sultânîsi, Dârümuallimât ve Nişantaşı Sultanîsi müdürlüklerinde bulunmuştur. 1924 yılında emekli olan Nazima, emeklilik sonrasında da öğretmenliğe devam etmiştir. *Mükemmel Osmanlı Lügatı* ile tanınmış olan Nazima çok sayıda eser kaleme almıştır. II. Meşrutiyet döneminde ahlâk ve diğer konularda en çok eser yazan Nazima’nın yüzden fazla ders kitabı kaleme almıştır. Daha geniş bilgi için bkz. İhsan Işık, *Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*, Elvan Yayınları, Ankara 2006, C. 6 s. 2425; Âlim Kahraman, “Nazimâ”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, C.32, s. 453-454; İbrahim Alaaddin, *Meşhur Adamlar Ansiklopedisi*, C. 3, s. 1161.

1.1.3. Fiziksel Özellikleri

Eğitim materyalleri içerisinde en önemlilerinden biri de ders kitaplarıdır. Ders kitaplarının bu önemli fonksiyonu yerine getirebilmesi için her dönem ders kitaplarında olması gereken özellikleri taşımaları gerekir. Bu özelliklerin başında ders kitaplarının dış görünümü fiziki özellikleri gelmektedir. Kitapların cildi karton cilt ile ciltlenmiş olması gerekmektedir. Kapak üzerinde kitabın, yazarın, kitabı hazırlayanın, çevirenin, yayınevinin adı, basım tarihi yazılmalıdır. Ayrıca kitabın hangi okul ve sınıflar için hazırlandığı da kitabın kapağında ifade edilmelidir.

1.1.3.1. Kitabın Dış Görünüşü

“Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye” karton cilt ile ciltlenmiştir. Kitabın ön kapağında yazarın ve kitabın adı, yayınevi, yayın tarihi, hangi okul ve sınıflar için hazırlandığı yazılmıştır. Kitabın arka kapağında ve iç kapak kısmında kitaba ilişkin tanıcı bilgilere yer verilmemiştir.

1.1.3.2. Yazı Büyüklüğü

Ders kitaplarındaki yazıların büyüklükleri hitap ettiği öğrencinin yaş grubuna göre değişiklik gösterir. İlköğretimin ilk yıllarında yazılar daha büyük olurken ilerleyen yıllarda yazıların küçük olmasına dikkat edilir. İptidai mekteplerinin ikinci ve üçüncü senelerinde okutulan “Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye”nin yazıları büyüklük olarak iptidailerin ilerleyen yıllarında okutulan kitaplar aynıdır. Oysaki ilköğretimin başlangıcı sayılan bu dönemde yazıların küçük olması çocukların eğitim-öğretimini olumsuz etkileyebilir.

1.1.4. Dil ve Anlatım Özellikleri

Ders kitapları hazırlanırken dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de kitabın dil ve anlatım yeterliliğidir. Çünkü kitap fiziksel ve tasarım olarak ne kadar yeterli olursa olsun dil ve anlatım açısından yetersiz ise eğitimdeki fonksiyonunu yerine getiremez. Bu durum ahlâk kitapları için ayrı bir önem arz etmektedir. Çünkü din alanında çok miktarda kelime mevcuttur. İslam dini açısından ele alındığında çok sayıda Arapça, Farsça kelime, terim ve tamlamaların temel eserlerde kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu kelime ve terimlerin Türkçe’de tam karşılıkları varsa onlar kullanılmalıdır. Eğer böyle bir imkân yok ise kelimeler olduğu gibi kullanılmalı ve yanlarına anlamları da yazılmalıdır.

Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye’de sade ve akıcı bir dil kullanılmıştır. Yazar, Arapça ve Farsça terkipler kullanmamıştır. Kullanılan dilin iptidai mektep öğrencilerinin seviyesine uygun olduğunu söylemek mümkündür. Ancak aynı dönemde yazılıp iptidai mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinin genelinde resimlere yer verilirken bu eserde hiçbir şekilde resme yer verilmemiştir.

Eserde ilk konudan son konuya kadar sohbet tarzı bir anlatım vardır. Öğretmen merkezli ve öğrencinin pasif olduğu bir öğretme metodu olan düz anlatım yöntemi kullanılmıştır. Ayrıca diğer ahlâk risalelerinde konular somut örnek veya hayali hikâyelerle açıklanmaya çalışılırken bu eserde hikâyelere yer verilmemiştir.

1.1.4.1. Cümle Yapıları

Ders kitaplarının anlaşılır olabilmesi için dilin sade ve akıcı olmasının yanında uygun cümle yapısına da sahip olmaları önemlidir. Çünkü anlaşılması güç kelime ve terimlerden oluşan uzun cümleler öğrencinin anlamasını zorlaştıracaktır.

Uzun bir cümle okunurken anlam bütünlüğü sağlanamayabilir. Bunun için öğrencinin cümleyi birkaç defa okuması gerekebilir. Dolayısıyla cümlelerin sade ve anlaşılır, az sayıda kelimelerden oluşmasına özen gösterilmelidir.

Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye’de kısa ve anlaşılır cümleler kurulmuştur.³⁶⁹ Cümleler çoğunlukla aynı türden oluşmaktadır. Bu da öğrencinin sıkılmasına neden olabilir. Oysa zamanında ve yerinde kullanılan devrik, soru vb. farklı cümle türleri esere bir canlılık kazandırır.

1.1.4.2. Paragraf Yapıları

Cümlelerde olduğu gibi paragraf uzunluklarının da öğrencilerin başı ve sonu arasındaki ilişkiyi kaçırmayacağı şekilde düzenlenmesi gerekir. Ayrıca her paragraf olabildiğince tek bir fikri veya bilgiyi işlemelidir. Aynı paragrafta farklı düşünce ve bilgilerin yer almamasına özen gösterilmelidir.

Eserde genel itibariyle paragraflar kısa olduğu ve bir paragrafta tek bir bilgi ve düşünceye yer verildiği görülmektedir. Fakat az da olsa kitabın bazı yerlerinde oldukça uzun paragraflara da yer verilmektedir. Mesela “Kanun-u Ahlâk”ın³⁷⁰ tanımının yapıldığı paragraf bir sayfaya yakın yer tutmaktadır.

1.1.4.3. Anlatımda Kullanılan Örnekler

Ders kitaplarında kullanılan örneklerle, soyut konuların somutlaştırılması, kuru bilgilerin anlamlandırılması amaçlanmaktadır. Bunlar öğrencilerin konuyu anlamalarını kolaylaştırmak ve kalıcı hâle getirmek içindir. Bunun için verilecek örneklerin öğrencinin ilgi, ihtiyaç ve gelişim dönemlerine uygun ve onların günlük hayatından seçilmiş olmalarına özen gösterilmelidir. Ayrıca verilecek örneklerin

³⁶⁹ Cümle yapıları ile ilgili bkz, Nazima, s. 4, 7, 10 vd.

³⁷⁰ Nazima, s. 3-4.

konuya, amaç ve hedeflere uygun olmasına dikkat edilmelidir. Çünkü amaca hizmet etmeyen örneklerin eğitim-öğretime katkı sağlanması beklenemez. Hatta bu durum, konunun farklı yönlerine kaymasına neden olabilir.

Eserde çok sayıda örneğe yer verilmektedir. Verilen örneklerin ise öğrencinin yakın çevresinden olmasına gayret edilmiştir. Mesela “Sa’y ve Amel”³⁷¹ konusunun anlatıldığı sekizinci derste ailesinin ihtiyaçlarını karşılamak için çalışan babanın evine geldiğinde ev halkı tarafından saygı ve hürmetle karşılandığı örneği verilmektedir. Yazar, ailesinin geçimi için çalışan, gâyet eden babanın hem kendisini hem de aile bireylerini mutlu edeceğine dikkat çekmektedir. Ayrıca verilen örneğin çocuğun içerisinde doğup büyüdüğü aile ortamından verilmesi konunun anlaşılır ve kalıcı olmasına katkı sağlayacaktır.

1.2. Malumât-ı Ahlâkiye, Medeniye, Tarihiye, Diniye

1.2.1. Künyesi

“Malumât-ı Ahlâkiye, Medeniye, Tarihiye, Diniye ” adlı eser dönemin ahlâk risalesi yazarlarından H. Natan ve Mithad Sadullah tarafından kaleme alınmıştır. Kitap 1333/1917 tarihinde İstanbul’da Necmi İstikbal Matbaasında basılmıştır. Eser 203 sayfadan oluşmaktadır.

1.2.2. Amacı

“Malumât-ı Ahlâkiye, Medeniye, Tarihiye, Diniye ” Maârif Nezâreti Celîlesi’nin mekâtîp programına uygun tevfi ken tertip ve umum mekâtîb-i iptidaiyeninin devre-i âlinin ikinci senesinde okunması resmen kabul edilmiştir. Kitabın kapağındaki söz konusu ifadede de anlaşılacağı üzere iptidai mekteplerinin

³⁷¹ Nazima, s. 15-16.

en üst kademesi olan âli kısmının üçüncü senesinde okutulmak üzere Maârif Nezâreti tarafından kabul edilmiştir.

1.2.3. Fiziksel Özellikleri

Eğitimin hangi kademesinde olursa olsun öğrencinin dikkatini çekebilmesi için ders kitaplarının fiziki görünümü önem arz etmektedir. Kitabın dış kapağındaki resim ve bilgiler, kullanılan kağıt ve yazıların okunaklı olması, yazıların arka sayfaya geçmemesi ders kitabı için önemli fiziki özelliklerdir.

1.2.3.1. Kitabın Dış Görünüşü

Eser ciltlenme bakımından diğer ahlâk risalelerinde farklıdır. Ahlâk risaleleri genellikle kartonla ciltlenirken “Malumât-ı Ahlâkiye, Medeniye, Tarihiye, Diniye ”in kapağı ince kağıtla ciltlenmiştir. Ancak dış kapakta bilgilerin yer alması açısından diğerleriyle aynı özelliklere sahiptir. Kitabın yazarlarından birisinin ismi açık bir şekilde verilirken diğer yazarın ismi H. Natan şeklinde verilmektedir. Oysaki kitapların üzerindeki bilgilerin herkes tarafından anlaşılır ve açık şekilde olması daha yararlı olacaktır.

Eserin iç kapağı bulunmamaktadır. Yazar, eserin ilk sayfasında kitabın içindekiler bölümüne yer vermiştir. Ayrıca yazar, eserin en sonuna sözlük bölümü koymuştur. Başlangıcında içindekiler, sonunda ise sözlük olması esere ders kitabı özelliği katmıştır. Böylelikle öğrencilerin kitapta hangi konuların yer aldığını kısa sürede öğrenmeleri ve bilmediği kelimelerin anlamlarına kısa sürede ulaşarak konuları sağlıklı bir şekilde öğrenmelerine katkı sağlanmıştır.

1.2.3.2. Yazı Büyüklüğü

“Malumât-ı Ahlâkiye, Medeniye, Tarihiye, Diniye ”deki yazılar, “Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye”ın yazılarına göre daha küçüktür. Özellikle her konunun sonunda yer alan konu ile ilgili sorular için daha küçük yazı kullanılmaktadır. Çünkü eser iptidai mekteplerinin en üst devresinde okutulmak üzere hazırlanmıştır. Fakat konu başlıklarının yazı büyüklüğüne gelindiğinde ise aksi durum dikkat çekmektedir. “Malumât-ı Ahlâkiye, Medeniye, Tarihiye, Diniye ”nin konu başlıklarının yazıları “Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye”nin konu başlıklarına göre daha büyüktür. Oysaki tam tersi olması gerekmektedir. Çünkü öğrencilerin yaş seviyeleri ve sınıfları ile ders kitaplarının yazı büyüklükleri uygun olmalıdır.

1.2.4. Dil ve Anlatım Özellikleri

Eserde kullanılan dilin öğrencilerin gelişim düzeylerine uygun olduğu söylenebilir. Çünkü kullanılan kelimeler genel itibariyle günlük yaşamda kullanılan ve herkes tarafından anlaşılabilir düzeydedir. Eserde az sayıda da olsa Arapça kelime ve terkiplere de yer verilmektedir. Eserin sonunda yer alan lügatçe bu kelimelerin anlamlarına ulaşmayı kolaylaştırmaktadır. Ayrıca kitapta “Assemblée législative”³⁷², “La grande peur”³⁷³ gibi Fransızca ifadeler yer verilmektedir. Eserin başından sonuna kadar sade bir dil ve birbirini tamamlayan cümleler kullanıldığı için eserin anlaşılır ve akıcı bir dile sahip olduğu söylenebilir.

³⁷² H. Natan ve Mithad Sadullah, *Malumât-ı Ahlâkiye, Medeniye, Tarihiye, Diniye*, Necmi İstikbal Matbaası İstanbul 1333/1917, s. 31.

³⁷³ Natan ve Sadullah, s. 30.

1.2.4.1. Cümle Yapıları

Yazarın eserde uzun ve karmaşık cümlelere yer vermediği görülmektedir. Cümleler kısa, net ve anlaşılır bir durumdadır.³⁷⁴ Bunun öğrencinin cümleyi tek okuyuşta, zaman kaybetmeden doğru şekilde anlamasına katkıda bulunacağı söylenebilir.

Eserde konu anlatımında düz cümleler kullanılmıştır. Sadece konu sonlarında ünite değerlendirmesi amacıyla soru cümleleri kullanılmıştır. Konu anlatımında farklı yapıda cümlelerin kullanılması öğrencinin dikkatini toplama ve kitabın monotonluktan kurtarılması adına ders kitaplarına olumlu katkılar sağlayabilir.

1.2.4.2. Paragraf Yapıları

Kitapta farklı büyüklüklerde paragraflar bulunmaktadır. Bazı paragraflar bir kaç cümleden oluşurken bazı paragraflar ise bir sayfaya yakın büyüklüktedir.³⁷⁵ Her paragraf kendi içerisinde farklı düşünceleri içermektedir. Ancak paragrafların tamamen birbirinden kopuk olduğu söylenemez.

1.2.4.3. Anlatımda Kullanılan Örnekler

“Malumât-ı Ahlâkiye, Medeniye, Tarihiye, Diniye ”de sadece birkaç yerde konu anlatımında örnek kullanılmıştır. Yazar “Hükümetin Vazifeleri”ni anlatırken şöyle bir örnek vermektedir: “Bir kimse memlekette çûha fabrikası kuşâd etmek istiyor. Makinalar, ustalar getiriyor. Fakat bu adam o memlekette ara sıra malını, altınını sirkat edecek şerirlerin, katillerin bulunduğunu yani orada asayişin muhtell olduğunu anlasa fabrikasını açmaktan vazgeçer. Bu suretle o memleket fabrikadan ve çalışkan kullardan mahrum kalırlar. Bu hal memleket için mucib-i muzırrattır.

³⁷⁴ Natan ve Sadullah, s. 12, 25, 43 vd.

³⁷⁵ Nazima, s. 18.

Ticaretin inkişafı için aşayişi temin etmek lazım. İşte bunu hükümet jandarma ve polislerin marifetiyle temin eder.”³⁷⁶ Yazar, hükümetin görevlerinden biri olan ülkenin asayişini sağlama konusunu bu örnek ile somutlaştırmaya çalışmaktadır. Ancak bu tür örneklerin eserde çok az olduğu da belirtilmektedir.

Yazar konuları örnek vererek açıklamak yerine, teorik bilgilere ağırlık vermektedir. Oysaki eser eğitimin hangi çağında olursa olsun konuların örneklerle somutlaştırılarak öğrenciye sunulması, eğitimin kalıcı olmasına çok önemli katkı sağlayacaktır.

1.3. Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye

1.3.1. Künyesi

“Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye” Ahmed Cevad³⁷⁷ tarafından kaleme alınmıştır. Kitap 1334/1918 tarihinde, İstanbul’da Hilal Matbaasında basılmış olup 152 sayfadır.

1.3.2. Amacı

Kitabın yazılış amacı eserin kapağında şöyle ifade edilmektedir; Maârif Nezâreti Celîlesi tarafından ba’de tetkik umum mekatib-i iptidaiye sınıflarına

³⁷⁶ Natan ve Sadullah, s. 9-10.

³⁷⁷ Dilci ve yazar olan Ahmed Cevad, 1887 tarihinde Girit’te dünyaya gelmiştir. Ortaöğretimini doğduğu yerde bitiren Cevad, Kuleli Askerî İdadîsi’nden mezun olmuştur. 1895 yılında siyasî suç işlediği gerekçesiyle Trablusgarb’a sürgüne gönderilmiştir. Avrupa’da Jön Türkler’in siyasal faaliyetlerine katılmıştır. II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte İstanbul’a gelmiştir. İstanbul’a döndükten sonra gazetecilikle meşgul olmuştur. Daha sonra Dârülfünûn’da Türkçe Dilbisi ve Türk Edebiyatı derslerine girmiştir. Dil eğitimcisi olan Ahmed Cevad Cumhuriyet’in ilanından önceki dönemde harf değişikliğine karşı fikirler savunurken Cumhuriyet’in ilanından sonra dil devriminin en hızlı savunucularından olmuştur. Hatta Cumhuriyet’ten sonra harf inkılabı çalışmalarına katılmış ve alfabe komisyonunda bulunmuştur. Daha geniş bilgi için bkz. İhsan Işık, *Resimli ve Metin Örnekli Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*, Elvan Yayınları, Ankara 2006, C. 3, s. 1180.

muvâfık bir kitap olarak kabul edilmiştir. Kitap, iptidai mekteplerinin devre-i mutavassıtanın birinci senesinde³⁷⁸ okutulmak üzere basılmıştır.

1.3.3. Fiziksel Özellikleri

Eser iptidai mekteplerinin ikinci kademesinin birinci senesinde okutulmaktadır. Yaş olarak 10 yaş gruba hitap ettiği görülmektedir. Dolayısıyla o yaş grubundaki öğrencilerin ders kitaplarından kolaylıkla yararlanabilmeleri için kitapların içeriğinin yanında fiziksel özelliklerinin de onların gelişim dönemlerine uygun olması gerekir.

1.3.3.1. Kitabın Dış Görünüşü

“Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vatanîye ve İnsaniye” karton cilt ile ciltlenmiştir. Kitabın ön kapağında bütün ders kitaplarında bulunan bilgilerin yanında, Türk Bayrağını elinde tutan, tam teçhizatlı bir asker resmine de yer verilmiştir. Kapağın iç sayfasında da yukarıdaki bilgilerle birlikte, kitabı tab ve neşr edenin adı ve kitabın kaçınıcı baskı olduğu da ifade edilmektedir. Kitabın ismi diğer bilgilere göre daha büyük harflerle yazılmıştır. Ayrıca kitabın ilk sayfalarında Osmanlı Devletinin haritasına yer verilmektedir. Aynı harita kitabın sonunda yer almıştır.

1.3.3.2. Yazı Büyüklüğü

Eserde kullanılan yazı büyüklüğü, iptidai mekteplerinin ilk kademelerinde okutulan ahlâk risalelerinin yazı büyüklüğü ile aynıdır. Fakat eserde rik’a yazı türü

³⁷⁸ II. Meşrutiyet döneminde ilköğretim altı yıl olarak belirlenmiştir. Ve her biri iki yıl süreli üç devreye ayrılmıştır.(Bkz. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.268) Söz konusu kitap da iptidai mekteplerinin ilk devresinin ikinci senesinde okutulmak üzere basılmıştır.

geniş yer tutmaktadır. Yazar konu ile ilgili şiirleri, açıkladığı kavramları, özlü ve güzel sözleri rik'a yazı türü ile yazmıştır.

Eserin konu sonlarında “Musahaba İçin Sorulacak Sorular” başlığı altında değerlendirme soruları yazılırken daha küçük yazı kullanılmıştır. Eserin geneli incelendiğinde üç farklı büyüklükte yazı kullanıldığı görülmektedir.

1.3.4. Dil ve Anlatım Özellikleri

Yazar eserin tamamında sade ve akıcı bir üslup kullanmıştır. Kullanılan kelimeler gelişim düzeyi olarak öğrencinin seviyesine uygundur. Çocukların anlayamayacağı türden Arapça, Farsça kelime ve tamlamalara yer verilmemiştir.

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için her konu bitimine “Muhasa Zemini Öğrenilecek Hulasa” başlığında konu özeti verilmiştir. Böylece öğrencilere konuyu tekrar edebilmektedir. Ayrıca hem konunun anlaşılıp anlaşılmadığını ölçme hem de konunun tekrarı için konuların bitimine “Muhasaba için Sorulacak Sualler” başlığı altında konu ile ilgili sorular eklenmiştir.

1.3.4.1. Cümle Yapıları

Cümle yapıları iptidai mekteplerinin ilk yıllarında okutulan ahlâk risalelerine göre daha uzundur. Cümleler her ne kadar uzun olsa da birbirini tamamlayan niteliktedir. Eserde yazar, konuşma metinlerine yer verdiği için kısa cümleleri tercih etmiştir.³⁷⁹ Eserde genel itibarıyla düz cümleler kullanılmaktadır. Fakat yazar konuları anlatırken yer yer devrik ve soru cümleleri de kullanmaktadır.

³⁷⁹ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, s. 14-21

1.3.4.2. Paragraf Yapıları

Eser iptidailerin ikinci kademesinde (Devre-i mutavassıta) okutulmasına rağmen paragraf yapısı olarak birinci kademe (devre-i ûla) ile benzerlik göstermektedir. Yazar eserinde genellikle kısa ve orta büyüklükte paragrafları tercih etmiş, uzun paragraf kullanmaktan kaçınmıştır. Paragraflar birbirini tamamlayacak şekilde yazılmıştır.

1.3.4.3. Anlatımda Kullanılan Örnekler

Eserde dikkat çeken konu, anlatımına geçmeden önce konu ile ilgili şiir, özlü söz, âyet ve hadisle başlanmasıdır. Mesela, “Nefsimize Ait Vazifeler”³⁸⁰ konusunda sağlığın birey için önemi anlatılırken konuya “Sıhhat ne büyük nimettir.” sözüyle başlanmaktadır. Yazar konu anlatımında örneklere yer vermiştir. Allah’ın kulları üzerindeki nimetlerini anlatırken verdiği örnek şu şekildedir: “Mesela demiri düşününüz. Bu yerin içinde bulunan siyah, çabuk paslanır, ağır, biçimsiz bir maden değil midir? Halbuki düşünecek olursak derhal onun ne büyük bir nimet, ne kıymeti takdir olunmaz bir servet olduğunu anlarız. Etrafımıza bakalım gördüğümüz her şeyin nasıl yapıldığını düşünelim. Demir olmasaydı yapılması mümkün olup olmadığını da mülahaza edelim. İşte size küçük fakat her gün kullandığımız bir şeyi bir kurşun kalem bununla yazınızı yazıyorsunuz ve ihtimal bunun nasıl yapıldığını ömrünüzde hiç düşünmeyiniz. Kurşun kaleminizin ağaç kısmını yuvarlatan cilalayan bu yapan makineler vardır. Kezalik maden kısmını hazırlayan diğer makinelerde vardır. Bütün bu makineler ise demirden imal olunmuştur. Demek ki demir keşf

³⁸⁰ Ahmed Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, Hilal Matbaası, İstanbul 1334/1918, s. 6.

edilmemiş olsa idi insanlar bir kuruşun kalem bile imal edemezdi.”³⁸¹ Yazarın örneğini öğrencilerin kullanmış olduğu kalemde vermesi dikkat çekicidir. Böylelikle eserde verilen örneklerin işlevsel oldukları görülmektedir. Çünkü verilen bilgilerin kalıcı ve etkili olabilmesi için örneklerin motive edici olması gerekir. Yazar da örneklerini öğrencilerin yakın çevresinden vermektedir.

Yazar eserinde konuları örneklerle açıklamakla birlikte çok sayıda hikâyelerle de desteklemeye çalışmaktadır. Hatta bazı konularda peş peşe iki hikâyeye yer verilmektedir. Hikâyeler genellikle uzun ve içerik olarak da öğrencilerin yakın çevresinden verilmektedir.

2. Kullanılan Kaynakların Bilimselliği

Bir eseri güvenilir ve değerli kılan, içerisindeki bilgilerin doğru ve kullanılan kaynakların güvenilir olmasıdır. Özellikle konu, okullarda okutulan ders kitapları olduğu zaman, bilgilerin doğru ve güvenilir olması daha da önem arz etmektedir. Çünkü bir devletin ve milletin geleceğinin teminatı olan nesiller bu kitaplar aracılığı ile yetiştirilmektedir. Bunun için tarih boyunca devletler ideolojilerini ve ideallerini okullar ve ders kitapları aracılığı ile yeni nesillere aktarmaya çalışmışlardır. Konu ahlâk kitapları olduğunda eserlerde kullanılan bilgilerin doğru ve yararlanılan kaynakların sağlam olması daha da önemlidir.

II. Meşrutiyet dönemi iptidai mekteplerinde okutulan ders kitaplarından birisi de ahlâk risaleleridir. Bu risaleler dönem için ayrı bir öneme sahipti. Çünkü ahlâk, gerek siyasi çevrelerde gerekse dönemin aydınları arasında tartışılan ve ülkenin kurtuluşu kendisine bağlanan konuların başında gelmekteydi. Dolayısıyla ders kitabı

³⁸¹ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, s. 92-93.

olarak okutulan ahlâk risalelerinin içerdiği bilgilerin sağlıklı ve bilimsel, öğrencilerin gelişim düzeylerine uygun olması çok önemliydi.

Klasik Osmanlı döneminden II. Abdülhamit dönemine kadarki süreçte sıbyan/iptidai mekteplerindeki ahlâk eğitiminin İslam ahlâkı olduğu söylenebilir. Dolayısıyla ahlâk risalelerinin kaynaklarının tamamını, İslam dininin kaynakları oluşturmaktaydı. Ancak II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde iptidai mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinin bilgi kaynaklarının tamamını dini referansların oluşturmadığı görülmektedir. Bu dönemin iptidai mekteplerinin ilk yıllarında okutulan “Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye”³⁸² adlı ahlâk risalesinde “Besmele” ile başlamasına rağmen az sayıda âyet ve hadis kullanılmaktadır. Kullanılan hadis ve âyetlerin de orijinal metinleri verilmemekte, yalnızca tercümeleri verilmektedir. Mesela, insanın kendine karşı görevlerinin anlatıldığı konuda “Kendinize yapılmasını istemediğiniz şeyi başkalarına yapmayınız.”³⁸³ ve “Kendisine merhameti kalmayan kimsenin başkasına merhameti olmaz.”³⁸⁴ gibi konu ile ilgili hadislerin tercümeleri örnek olarak verilmiştir. Ancak hadislerin orijinal metinleri ile yukarıdaki tercümeleri karşılaştırıldığında, tercümelerde eksiklikler olduğu dikkat çekmektedir.

Eserde yukarıdaki hadis tercümeleri ve “Nezâfet-i İslamiye sünnet-i şerife müktezasınca tırnakları kesmek, tıraş olmak, vücudu yıkamak, beş vakitte abdest almaktır ki bunlar dünyada sıhhat ve afiyeti, ahirette saadet ve selameti mucib kılar.”³⁸⁵ gibi dini motiflerin dışında İslam dini kaynaklarına yer verilmediği görülmektedir.

³⁸² Nazima, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye, (İptidai Mekteplerinin 2. Senesi)*, Keteon ve Bedrusyan Matbaası, İstanbul 1328/1912.

³⁸³ Nazima, s. 6.

³⁸⁴ Nazima, s. 7.

³⁸⁵ Nazima, s. 9; Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye, (Devre-i Üla- 2. Sene)*, s. 78.

II. Meşrutiyet döneminin ilerleyen yıllarında ve iptidai mekteplerinin ikinci kademesinde (Devre-i mutavassıta) de yukarıdaki durumdan farklı değildir. Söz konusu dönemde okutulan “Musahabât-ı Ahlâkiye Sıhhiye, Vataniye ve İnsaniye”³⁸⁶ adlı ahlâk risalesinin geneline bakıldığında eserin içeriğinde İslam dini kaynaklarının bulunma oranı açısından iptidailerin ilk kademesi ile aynıdır. Eserin başlangıcında Allah’ın varlığı, Hz. Muhammed’in Allah tarafından gönderilmiş bir peygamber olduğu, Allah’ın kulları için yarattığı nimetleri ve kulların da bu nimetlere karşı vazifesinin O’na kulluk olduğu ifade edilmektedir. Daha sonra “Beşikten mezara kadar ilmi arayınız”³⁸⁷, “Alimler peygamberlerin varisleridir.”³⁸⁸ gibi az sayıda hadise de yer verilmektedir. Ayrıca Hz. Ömer, Hz. Ali, Ömer b. Abdülaziz, Amr b. el-As,³⁸⁹ İbn Sina, Şeyh Sadi,³⁹⁰ gibi İslam önderlerinin sözleriyle birlikte, William Shakespeare,³⁹¹ Benjamin Franklin³⁹² gibi Batılı bilim adamlarının da görüşlerine yer verilmektedir. Eserde konu ile ilgili görüş ve düşüncelerin sahipleri belirtilirken bu bilgilerin hangi kaynaktan alındığına dair açıklayıcı bir bilgi veya dipnota yer verilmemektedir.

Söz konusu eserde âyet, hadis, Müslüman ve Batılı bilim adamlarının görüşleri ile birlikte çok sayıda hikâyeye de yer verilmektedir. Ancak bu hikâyelerin

³⁸⁶ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye ve İnsaniye, (Devre-i Mutavassıta- 1. Sene)*, Hilal Matbaası, İstanbul 1334/1918.

³⁸⁷ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye ve İnsaniye, (Devre-i Mutavassıta- 1.Sene)*, s. 29.

³⁸⁸ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye ve İnsaniye, (Devre-i Mutavassıta- 1.Sene)*, s. 30.

³⁸⁹ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye ve İnsaniye, (Devre-i Mutavassıta- 1.Sene)*, s. 62.

³⁹⁰ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye ve İnsaniye, (Devre-i Mutavassıta- 1.Sene)*, s. 17.

³⁹¹ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye ve İnsaniye, (Devre-i Mutavassıta- 1.Sene)*, s. 17.

³⁹² Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye ve İnsaniye, (Devre-i Mutavassıta- 1.Sene)*, s. 25.

bir yerden mi alıntı yapıldığı yoksa yazar tarafından mı yazıldığı konusunda herhangi bir açıklama yapılmamaktadır.

II. Meşrutiyet dönemi iptidai mekteplerinin en üst döneminde (Devre-i âliye) okutulan “Musahabât-ı Ahlâkiye, Medeniye, Tarihiye, Diniye”³⁹³ adlı ahlâk risalesinin geneli incelendiğinde eserin tamamında vatandaşlık konuları bulunmaktadır. Konuların anlatımında âyet ve hadis kullanılmamaktadır. Bunun yerine konular tarih sürecindeki gelişimleri ile açıklanmaya çalışılmaktadır. Mesela, eserde “Vatanperverlik” konusu anlatılırken “En eski zamnalar da bile yükselmeye muktedir olan milletlerde her vatandaşın vatanına karşı bu his ile (vatanperverlik) mtehassıs olduğunu görüyoruz. Hiç şüphesiz Eski Yunanistan inhitatı ve Büyük Roma İmparatorluğu’nun sükutu onlarda vatanperverlik hissiyatının tezelzüle uğramasından ileri gelmiştir.”³⁹⁴ örneğinde olduğu gibi tarihten örnekler verildiği görülmektedir. Yazarın konuları anlatırken İngiltere,³⁹⁵ Fransa,³⁹⁶ Büyük Roma İmparatorluğu³⁹⁷ ve Yunanistan³⁹⁸ gibi Batı ülkelerinin tarihlerinden örnekler verdiği dikkat çekmektedir.

İptidailerin devre-i ûla ve devre-i mutavassıta dönemlerinde okutulan ahlâk risalelerinde çok sayıda hikâyeler yer alırken, iptidailerin devre-i âliye ikinci sınıfında okutulan “Musahabât-ı Ahlâkiye, Medeniye, Tarihiye, Diniye” adlı eserde ise hikâyelere yer verilmemektedir. Bu döneme ait eserlerde tamamen teorik bilgilere

³⁹³ H. Natan-Mithad Sadullah, *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Medeniye, Tarihiye, Diniye, (Devre-i Âliye- 2. Sene)*, Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul 1333/1917.

³⁹⁴ H. Natan-Mithad Sadullah, *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Medeniye, Tarihiye, Diniye, (Devre-i Âliye- 2. Sene)*, s. 68-69.

³⁹⁵ H. Natan-Mithad Sadullah, *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Medeniye, Tarihiye, Diniye, (Devre-i Âliye- 2. Sene)*, s. 20.

³⁹⁶ H. Natan-Mithad Sadullah, *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Medeniye, Tarihiye, Diniye, (Devre-i Âliye- 2. Sene)*, s. 24.

³⁹⁷ H. Natan-Mithad Sadullah, *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Medeniye, Tarihiye, Diniye, (Devre-i Âliye- 2. Sene)*, s. 69.

³⁹⁸ Natan- Sadullah, *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Medeniye, Tarihiye, Diniye, (Devre-i Âliye- 2. Sene)*, s. 51.

yer verilmektedir. Bu durum risalelerin yazımında öğrencilerin yaş gruplarının dikkate alındığını göstermektedir.

3. Değerlerin İşlenişi

Eserlerdeki bilgiler ne kadar doğru ne kadar değerli olursa olsun eğer bu bilgiler muhatapların yaşlarına, gelişim düzeylerine göre uygun bir yöntemle anlatılmamışsa eserler yazılış amaçlarına ulaşamazlar. Söz konusu ders kitapları olduğunda bilgilerin ve değerlerin öğrencilere aktarılması konusunda kullanılacak yöntemler çok önemlidir. Çünkü okulların her kademesindeki öğrencilerin duyuşsal ve bilişsel gelişimleri, ihtiyaçları farklıdır. Bunun için de her yaş dönemi için farklı eğitim yöntemleri kullanılması gerekmektedir.

II. Meşrutiyet döneminde de iptidailer devre-i ûla, devre-i mutavassıta ve devre-i âliye olmak üzere üç dönemden oluşmaktadır. Söz konusu dönemlere farklı yaşta öğrenciler devam etmektedir. Dolayısıyla bu öğrenciler için hazırlanacak ders kitaplarında verilecek değerlerin işlenişi onlara göre düzenlenmelidir. İptidailerin ilk yıllarında okutulan “Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye” adlı ahlâk risalesinde değerler işlenirken öğrencilerin durumlarının göz önünde bulundurulduğu görülmektedir. Yazar kavramları sade bir dille, kısa ve öz bir şekilde açıklamaktadır. Daha sonra çocukların yakın çevrelerinden örnekler vererek konuyu daha somut hale getirmeye çalışmaktadır. Mesela yazar, “Tahsil-i İlim” konusunda ilmin hem bu dünyada hem de ahirette mutluluk getireceği ile ilgili şöyle bir örnek vermektedir: “İlm-i ziraat bize yerden biten gıdamızı hâsıl öğretir. Ziraat ilmini bilmeyerek ekin ekenler sarf ettikleri imkânlarla mukabil mahsul alamazlar.”³⁹⁹ Konu ile ilgili örneğe bakıldığında iki husus dikkat çekmektedir. Birincisi örneğin kısa ve anlaşılır

³⁹⁹ Nazima, s. 14.

olmasıdır. Böylelikle iptidailerin ilk yıllarındaki öğrencilerin dikkati dağılmadan konuyu daha sağlıklı anlaması sağlanmıştır. İkincisi ise örneğin içeriğidir. II. Meşrutiyet döneminde ülkede genellikle çiftçilik yaygın olduğu için yazarın öğrencilerin içerisinde yaşadığı ortamdan örnek vermesi konunun öğretimine ve kalıcı olmasına katkı sağladığı söylenebilir. Sadece söz konusu eserde değil, iptidailerin ilk yıllarında okutulan ahlâk risalelerinde⁴⁰⁰ değerlerin benzer şekilde öğrencilere aktarılmaya çalışıldığı söylenebilir.

Eserde dikkat çeken diğer bir husus, her ders sonunda değerlendirme sorularının yer almasıdır. Böylelikle ders bitiminde öğrencilerin konuyu anlayıp anlamadıkları kontrol edilmiştir. Ayrıca işlenen konunun tekrar edilerek bilgilerin kalıcı hale gelmesi sağlanmıştır.

İptidai mekteplerinin ikinci döneminin (Devre-i Mutavassıta) birinci senesinde okutulan “Musahabât-ı Ahlâkiye Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye” adlı eserde değerler daha kapsamlı, çok sayıda şiir, atasözü, hikâyelere yer verilerek anlatılmaya çalışılmaktadır. Mesela, ahlâk risalelerinin ortak konularından “Kişinin Kendisine Karşı Vazifeleri” konusu iptidailerin ilk yıllarında okutulan ahlâk risalesinde tek başlıkta özet halinde verilmekte iken, söz konusu eserde ise konu⁴⁰¹, “Temizlik”, “Eller”, “Mikroplar”, “Çiğ Şeyler”, “Ayaklar”, “Elbise ve Çamaşırlar”, “Tırnak ve Saçlar”, “Pis Çocuklar” ve “Temiz Çocuklar” alt başlıklarında açıklanmaktadır.

Eserde dikkat çeken husus çok sayıda hikâyenin yer almasıdır. Yazar konu başlığını verdikten sonra konu ile ilgili bir hikâyeye yer vermektedir. Mesela,

⁴⁰⁰ Seydi, *Musahabât-ı Ahlâkiye (Devre-i Üla- 1. Sene)*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1335/1919; Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye (Devre-i Üla- 2. Sene)*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1334/1918.

⁴⁰¹ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye, (Devre-i Üla- 2. Sene)*, s. 6-10.

“Meram” konusu anlatılırken, “Meram insanın en büyük kuvvetidir. Meram sahibi bir insan için hiçbir şey muhal değildir.” şeklinde kısa bir açıklama yapıldıktan sonra konu ile ilgili şöyle bir hikâyeye yer verilmektedir: “ Necmi bir gün annesine şöyle demişti:

- Anne ben zengin olmak istiyorum. Zengin çok zengin olayım kasalar dolusu liralарım, birçok konaklarım, çiftliklerim, arabalarım, otomobillerim olsun. O zaman ne kadar iyi olurdu anneciğim. Sen hiç çalışmazdın. Babam çalışmazdı. Hizmetçiler, uşaklar işlerimizi görürdü. Arabalar bizi istediğimiz yerlere götürür, gezdirirdi. Anne de şöyle cevap verdi:
- Evet, bu dediğin şeyler pek iyidir. Fakat korkarım ki Necmi sen hiçbir zaman istediğin gibi zengin olamayacaksın.
- Neden anneciğim fakir iken zengin olanlar az mıdır? Kavmin içinde kuyular kazarken altın dolu bir küpün kulpunu bulmak kabil olmaz mı? Rüyada bir definenin gömülü olduğu yeri keşfetmek mümkün değil mi?
- İşte sen hep bu gibi hayalât ile vakit geçirmek istediğin için ben de zengin olamayacağını düşünüyorum ya!
- Ya zenginlik başka nasıl elde edilebilir anneciğim?
- Zenginlik meram ile kazanılır oğlum.
- Meram ne demektir anneciğim ?
- Meram istemek demektir.
- Ben de istiyorum. Evet, emin ol anneciğim, zengin olmasını çok istiyorum.
- İstiyorsun amma senin bu istemene meram denmez. Ahmakça arzu derler.
- Artık anlamıyorum anneciğim. Ben ne söylesem sen beğenmiyorsun. Anlat bakayım nasıl istemeliymişim.

- Zengin olmasını ciddi olarak isteyen bir kimse zengin olmanın yolunu da düşünür. Define bulmak bir masaldan başka bir şey değildir. Akıllı ve meram sahibi insan öyle bir ümide düşmez. Buna ihtimal bile vermez. Bir kere etrafımızdakilere bak. Bunlardan az çok servet kazananlar nasıl kazanmışlar? Hep çalışarak sebat ile cehd ve gayret ile çalışarak kazanmışlardır. Kimi ticaretten, kimi sanattan, kimi ziraatten kazanmış zengin olmuş. Hiç bunlardan birinin define bulduğu görülmüş mü?

Şimdi sen de zengin olmak istiyorsun bir meslek sahibi olmalısın o mesleği iyi bilmek o meslekte çok çalışmak icap eder. Mesela mühendislik memleketimizde ne kadar az mühendis vardır. İyi bir mühendis olmak, işte buna define derler. Faideli meslekler pek çoktur mimarlık, doktorluk, ziraat, ticaret daha pek çok meslekler vardır. Bu mesleklerde ileri gitmek muvaffak olmak ancak meram ile kabil olur.

Necmi düşünüyordu. Böyle bir meslek elde edilmek için ne lazımdır? Okumak, yazmak, çalışmak mütemadiyen senelerce çalışmak. Necmi bunu istemiyordu. Necmi birdenbire zengin olmak hevesinden bir türlü vazgeçmiyordu. Annesine dedi ki:

- Demek anneciğim birdenbire zengin olmak imkânsız, öyle mi? Mutlaka uzun seneler çalışmak mı lazım?
- Evet oğlum başka çare yoktur. Çalışmayan hiçbir şeye muvaffak olamaz. Kazara birine babasından bir servet miras kalsa bu adam çalışkan ve meram sahibi olmazsa o serveti mahveder. Sen de oğlum zengin olmayı sade söz ile arzu etmemelisin. Buna ciddiyetle teşebbüs etmelisin. Çalışmak hoşuna gitmiyor öyle mi? O halde hiçbir zaman zengin olamazsın. Evvela çalışmayı istemeli, sevmeli ve elde etmelisin. Ancak ondan sonra zengin olabilirsin.

Bu sözler üzerine Necmi gayrete geldi. İçinden çalışmak için kat'i karar verdi. can sıkıntısını yendi. Hemen oturup ertesi günkü vazifelerine yaptı. Her gün de yeni yeni vazifelerini yapmaya çalıştı. Bu suretle çalışmakta sebat etti. Nihâyet uzun senelerden sonra büyük bir mühendis oldu.

Üç sene evvel Anadolu'da yaptırılacak yeni bir şimendiferin planlarını tanzim etmek için kendisi gönderildi. Daha sonra büyük bir kumpanya ile şerik oldu ve bugün Necmi Bey memleketimizin en büyük şimendifer mühendisi ve şimendifer sermayedarıdır.”⁴⁰²

Hikâye iptidai mekteplerinin ilk yıllarında okutulan ahlâk risalelerindeki hikâyelere göre daha uzundur. Bundan dolayı eserde verilen örnek ve hikâyelerin çocukların seviyelerine göre belirlendiği söylenebilir. Hikâyede dikkat çeken diğer bir husus da hikâyenin kahramanlarıdır. Burada olduğu gibi eserdeki diğer hikâyelerin⁴⁰³ kahramanları da çocuklardan seçilmektedir. Bu durum çocukların hikâye kahramanları ile kendilerini özdeşleştirmelerini kolaylaştırmıştır.

Yazar hikâye kahramanlarını çocuklardan seçmenin yanında İmam Azam Ebu Hanife'nin öğrencilerinden İmam Ebu Yusuf⁴⁰⁴ ile Batılı bilim adamı Benjamin Franklin'in⁴⁰⁵ çocukluk döneminden de örnekler vermiştir.

Eserde, diğer bilgilerde olduğu gibi hem İmam Ebu Yusuf hem de Benjamin Franklin'in hayatı ile ilgili bilgilerin kaynağı hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Bununla birlikte yazar eserinde kullandığı hikâyelerin kendisine mi veya başkasına mı ait olduğu hakkında da bilgi vermemektedir.

⁴⁰² Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye, (Devre-i Üla- 2. Sene)*, s. 84-87.

⁴⁰³ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye* adlı eserdeki diğer hikâyeler için bkz. s. 18-20, 26-27, 37-39, 41-42, 44-46, 47-51, 64-68, 70-74.

⁴⁰⁴ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye, (Devre-i Üla- 2. Sene)*, s. 31-33.

⁴⁰⁵ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye, (Devre-i Üla- 2. Sene)*, s. 34-35.

İptidai mekteplerin son sınıfları için hazırlanan ahlâk risalelerinin konuları içerik yönünden daha çok vatandaşlık bilgilerinden oluşmaktadır. İptidai mekteplerinin devre-i âliye ikinci sınıfında okutulmak üzere hazırlanan “Musahabât-ı Ahlâkiye Medeniye, Tarihiye, Diniye” adlı eserde de ahlâk konularına yer verilmediği görülmektedir. Dolayısıyla eserde hükümet, hükümete olan ihtiyaç, hükümetin vazifeleri, hükümet şekilleri gibi teorik bilgilere yer verilmektedir.

Yazar vatandaşlık bilgilerini verirken hikâyelere veya bilim adamlarının düşüncelerinden ziyade söz konusu bilgilerin tarihçeleri hakkında bilgi vermektedir. Mesela eserde “Hükümet, Hükümete Olan İhtiyaç” konusu işlenirken “İlk insanlar, dünyaya yayıldıkları zaman birçok tehlikelere maruz kaldılar. Soğuktan, hararetin şiddetinden, vahşi hayvanların tecavüzâtından kurtulmak için kışın tabii mağaralara iltica etmişler, yazın su kenarlarına, dağ tepelerine çıkıp serin havadan müstefid olmuşlardı. İnsanlar et ve sebze ile tegaddi ettiklerinden sair hayvanlar gibi avcılığa başlamışlar, bu suretle avcılık denilen bir devre tesis etmiştir. Lakin hayvanlar avlanmak korkusundan ormanlara çıkmışlardı. O vakit insanlar koyunlar, inekler gibi bazı hayvanların kendileriyle kesb-i ülfet ettiklerini gördüler. Böylece bu gibi hayvanları yanlarında bulundurmuşlar. İşte o zaman avcılık devrini çobanlık devri takip etmiştir. Fakat bu hayvanları beslemek için de münbit araziye lüzum gördüklerinden bu ihtiyaç insanları göçebelige yani buldukları münbit arazide yaşamaya sevk etmiştir. Nihâyet hayvanları yetiştirdikleri gibi nebatâtı da yetiştirmek tarikini düşünüp bulmuşlardır. Bu devre göçebelik devri denilmiştir. Bilahire ziraatin terakkisiyle göçebelik de hatime verilmiştir.

İnsanlar muhtaç oldukları şeyleri her zaman kâfi derecede bulamamışlardır. Bir de yavaş yavaş tekassür ettiklerinden mağaralara, mevcut ağaç kovuklarına

sığamamışlar, mesken yapmak istemişler. Bu işle yalnızca başa çıkamayacaklarını hissederek teşrik-i mesai eylemişlerdir. İnsanlar, bir taraftan sair insanların diğer taraftan vahşi hayvanların taarruzâtına maruz kalmışlardır. İhtiyaçlarını tatmin, düşmanlarının taarruzâtını men etmek. İşte bu iki sebep insanları cemiyet halinde yaşamaya mecbur etmiştir.”⁴⁰⁶ şeklinde toplumların oluşum sürecini uzun uzadıya anlatan yazar, bu toplumların yönetilmesi, ihtiyaçlarının giderilmesi ve güvenliklerinin sağlanabilmesi için devlete ihtiyaç olduğunu anlatmaya çalışmaktadır.

Yukarıdaki örnekte olduğu gibi eserde bütün konular derinlemesine, ayrıntılı bir şekilde anlatılmaya çalışılmıştır. Çünkü eserin iptidai mekteplerinin devre-i âliyesine yönelik olması bu duruma sebep olarak gösterilebilir.

4. İçerik Açısından İncelenmesi

İptidai mekteplerinde okutulan ahlâk risaleleri genellikle ahlâk ve ahlâk ilminin tanımı ile başlamaktadır. Ancak bu tanımlar kitabın okutulduğu sınıfların derecesine göre değişiklik göstermektedir. Mesela iptidai mekteplerinin ilk yıllarında okutulan ahlâk risalelerinde ahlâk kelimesinin sözlük anlamına⁴⁰⁷ yer verilmemektedir. Bundan daha ziyade ahlâkın insanlara ne kazandırdığı ile ilgili bilgiler yer almaktadır.⁴⁰⁸

II. Meşrutiyet dönemi iptidai mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinde ahlâk kelimesinin sözlük anlamı yerine ahlâk ilminin tanımı yapılmaktadır. Buna göre

⁴⁰⁶ Natan-Sadullah, *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Medeniye, Tarihiye, Diniye*, s. 2-5.

⁴⁰⁷ Ahlâk kelimesinin sözlük anlamı için bkz. İbn Manzur, *Lisanü'l Arab*, Mısır, 1301H, XXI/374; el- İsfahâni, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'an, Daru'l-Maârifê*, Beyrut, tsz., s. 158; Ali İrfan (Eğribozi), *Mufasssal Ahlâk-ı Medeni*, İstanbul 1327R, s. 63; Erdem, *Ahlâk Felsefesi*, Hü-er Yayınları, Konya 2002, s. 11-14.

⁴⁰⁸ Ali Rıza, *İptidailere Mahumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, Nefesât Matbaası, İstanbul 1331/1915, s. 3-5.

ahlâk ilmi, “Bize yapılacak şeylerle yapılmaması lazım gelen şeyleri ve iyi şeylerle kötü şeyleri öğreten ilm-i ahlâktır.”⁴⁰⁹; “İyi işler yapmaya veya fena işlerden kaçınmaya bizi mecbur eden bir kanun vardır. İşte bu kanununa ‘kanun-u ahlâk’ denir.”⁴¹⁰ şeklinde tanımlanmaktadır. Tanımlarda öğrencilere iyi ve kötü davranışlardan bahsedilmesi 1847 tâlimatnâmesindeki “Ahlâk eğitimine küçük yaştan başlanmasına ve çocuklara iyi ve kötü davranışların isimlerinin öğretilmesi...”⁴¹¹ ifadelerini akla getirmektedir. Bundan dolayı iptidai mekteplerinin ilk yıllarında okutulan ahlâk risalelerinde öğrencilerin kazanması ve kaçınması gereken değerlerin isimleri ve kısaca tanımlarının yapıldığı dikkat çekmektedir.

İptidai mekteplerinin ilk yıllarında okutulan ahlâk risalelerinde⁴¹² ameli ahlâk ve faydacı ahlâk ön plana çıkarken iptidailerin devre-i âliye birinci⁴¹³ okutulan ahlâk risalelerinde vicdan, vazife, mesuliyet gibi teorik ahlâk bilgilerine yer verilmektedir. Aynı dönemin ikinci senesinde okutulan ahlâk risalelerinde de ⁴¹⁴ ahlâk ile ilgili bilgilere de yer verilmemektir. Söz konusu dönemde okutulan ahlâk risalelerinin tamamını hükümet, hükümete olan ihtiyaç, hükümet şekilleri ve seçim gibi vatandaşlık bilgileri oluşturmaktadır.

İptidai mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinde ahlâk konularını iki ana başlık altında toplamak mümkündür. Bunlarda birincisi bireyin davranışları ile ilgili değerlerdir. İkincisi ise bireyin görev ve sorumluluklarıdır.

⁴⁰⁹ Rıza, s. 3.

⁴¹⁰ Nazıma, s. 3.

⁴¹¹ Yahya Akyüz, “İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı”, s. 4.

⁴¹² Rıza, s. 6, 26.

⁴¹³ Seydi, Mustafa, *Musahabât-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Medeniye, (Devre-i Âliye 1.Sene)*, Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul 1336/1920.

⁴¹⁴ Natan- Sadullah, *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Medeniye, Tarihiye, (Devre-i Âliye 2. Sene)*, Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul 1333/1917; Seydi, *Musahabât-ı Ahlâkiye (Devre-i Âliye 2. Sene)*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1332/1916.

Risalelerde bireyin davranışları ile ilgili öne çıkan değerler, kişinin öğrenmesi gereken ve kaçınması gereken değerler olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Bu değerlerin alt başlıkları tablo 42’da verilmektedir.

Tablo 42. Bireyin Kazanması ve Kaçınması Gereken Davranışlar

Bireyin Kazanması Gereken Davranışlar	Bireyin Kaçınması Gereken Davranışlar
Çalışkan Olmak	İçki İçmek
Sabırlı ve Sebatkâr Olmak	Yalan Söylemek
Cesur Olmak	Hiddet
Yardımsever Olmak	Tembellik Etmek
Fedakâr Olmak	
Tasarruf Etmek	
Büyüklerle Karşı Saygılı Olmak	
İtaatkâr Olmak	
İlim Öğrenmek	

4.1. Teşvik Edilen Değerler

İptidai mekteplerinin devre-i ûla döneminden devre-i âliye dönemine kadar bütün kademelerde okutulan ahlâk risalelerinde⁴¹⁵ çalışkan olmak, sabırlı ve sebatkâr olmak, cesur olmak, yardımsever olmak, fedakâr olmak, tasarruf etmek, büyüklerle karşı saygılı olmak, itaatkâr olmak ve ilim öğrenmek gibi değerler teşvik edilmiş ve ön plana çıkartılmıştır.

4.1.1. Çalışkan Olmak

II. Meşrutiyet dönemi iptidai mekteplerinin bütün kademelerinde öğrenciler çalışmaya, çalışkan olmaya teşviş edilmektedir. Çünkü dönemin fikir adamları ve düşünce ekolleri tarafından daha önceki dönemlerde izlenen yanlış eğitim politikaları

⁴¹⁵ İptidai mekteplerinin ilk yıllarında okutulan ahlâk risalelerinin içerikleri hakkında bilgi için bkz. Nazima, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, Keteon ve Bedrusyan Matbaası, İstanbul 1328/1912; Rıza, *İptidailere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, Nefesat Matbaası, İstanbul 1331/1915.

yüzünden öğrencilerin tembelleştirildiği savunulmaktadır. Oysaki onlara göre bu asırda mutlu olmanın huzurlu ve refah içinde yaşayabilmenin şartı: “Zengin olmak, kuvvetli olmak, âlim ve fâzıl olmaktır. Bu üç şartı hayatında bir araya getiremeyen bireylerin de, milletlerin de gelecekte fazla ümitli olmaya hakları yoktur.”⁴¹⁶ Dolayısıyla okullarda öğrenciler çalışmaya teşvik edilmekte, çalışmanın herkes için bir borç olduğu ifade edilmektedir.⁴¹⁷ Öyle bir borç ki ödenmesi mecburi olan bir borçtur. Çünkü birey ailesine, topluma ve gayretlerinden kendisini hissedar eden diğer insanlara borcunu ödemek için çalışmaya mecburdur.⁴¹⁸ Bundan dolayı iptidai mekteplerinin ilk yıllarında okutulan ahlâk risalelerinde çalışmanın sadece çalışana değil, toplumun her ferdine yararı olacağına vurgu yapılmaktadır. Çünkü çiftçiler çalışıp buğday yetiştirdikleri için insanlar ekmek yiyebilmekte, kömürcüler ve oduncular çalıştıkları için insanları yemeğini pişirebilmekte ve evlerini ısıtabilmektedir. O halde başkalarının çalışması sayesinde hayatını devam ettiren birey başkaları için çalışmaya mecburdur.⁴¹⁹

Çalışmanın yalnızca fakirlerin değil, zenginlerinde asli görevlerinden biri olduğuna vurgu yapıldığı iptidailerde okutulan ahlâk risalesinde, çalışmayan zenginlerin çoğunlukla kumara alıştıklarını, servetlerini yönetemedikleri, sonunda fakirliğe ve sefaletе düştükleri ifade edilmektedir.⁴²⁰ Bu durum bir hikâyede: “Babası memleketimizin en büyük zenginlerinden idi. Üç çiftliği, birkaç konak ve hanesi vardı. Küçük Bahtiyar daima lalası ile geziyor, arabaya biniyordu. Bahtiyar’ın henüz

⁴¹⁶ Abdullah Cevdet, “Softalığa Dair”, *İctihad*, 4 Nisan 1329, No.60, s. 1304.

⁴¹⁷ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, (Devre-i Üla- 2. Sene), s. 42.

⁴¹⁸ Nazima, s. 17.

⁴¹⁹ Rıza, *İptidailere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s.30; Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye* (Devre-i Mutavassıta- 1. Sene), s. 27-28; Ali Seydi- Mustafa, *Musahabât-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Medeniye*, (Devre-i Âliye -1. Sene), s. 32-33.

⁴²⁰ Muhammed Asım-Ahmed Cevad, *Anadolu Yavrusunun Kitabı* (Devre-i Mutavassıta- 2. Sene), Orhaniye Matbaası, İstanbul 1334/1918, s.88.

on- on bir yaşında iken bir iki arabası, atı vardı. Bugün aldığını yarın beğenmeyerek atıyor veya yok pahasına sattırıyordu. Daha o yaşta şıklığa düşmüş, esvab üstüne esvab yaptırmaya başlamış idi. Anasının babasının biricik evladı olduğu için hatırı gönlü asla kırılmaz, bir dediği asla iki olmazdı. Bahtiyar bu kadar naz ve nimet içinde büyümekte iken çalışmanın lüzumunu hiç anlayamıyordu. Biçare babası oğlunun tahsil, ilim etmesini son derece arzu ediyor bahtiyarı mektebe gönderiyor, geceleri çalıştırmak için hususi muallim de tutuyordu. Fakat Bahtiyar çalışmaktan sıkılıyor, ilmin kadir ve kıymetini bir türlü takdir edemiyordu. On dört, on beş yaşına geldiği halde rüştiyenin ikinci senesinden yukarıya çıkamıyordu. Nihâyet bir sınıfta iki sefer döndüğü için mektepten büsbütün kovulmuş idi. Fakat bu hareket Bahtiyar Bey'e tesir etmemiş, beklediği bir nimet gibi gelmiş idi. Artık ondan sonra bir daha eline ne bir kitap ne bir kalem aldı. Bildiğini de unuttu. İmzasını bile atamayacak bir hale geldi. Memlekette ihtilal oldu. Rumlar isyan etmiş, devlet de üzerlerine kırk elli tabur asker sevk etmeye mecbur olmuş idi. Bahtiyar Bey'in de babası bu ihtilalden son derece zarar gördü. Asi Rumlar bütün Müslümanların olduğu gibi Bahtiyar'ın ailesinin de emlakını tahrip etmişler, binaları yıkmışlar, ağaçları yakmışlar, hayvanların çoğunu çalmışlardı. İhtilalden sonra Bahtiyar'ın babası ve iki sene sonra anası vefat etti. Bahtiyar servetini toplayarak, me'külatını az çok tamire çalışarak yine geçinmeye muvaffak oluyordu. Fakat emlakını kendi idare edemeyeceğinden günden güne serveti azalıyordu. Nihâyet ikinci bir ihtilal biçare Bahtiyar'ın bütün servetini, emlakını tehlikeye attı. İki sene süren bu ihtilalin neticesinde Bahtiyar her şeyini gayp etmişti. Şimdi ise evlenmiş çoluk çocuk sahibi olmuş idi. Son meşun muharebe neticesinde bedbaht Bahtiyar ailesini alıp hicret etmek mecburiyetinde kaldı. Fakat gurbette ne yapsın kime müracaat etsin. İster istemez çalışmak ailesini

geçindirecek bir iş tutmak zorunda idi. Son birkaç mecdiyesi ile kendisine bir sehpa ile bir camekân yaptırdı. Koz helvası satmaya başladı.”⁴²¹ Hikâyede öğrencilere zengin dahi olsalar çalışmayı bırakmamaları gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Aksi takdirde insan ne kadar zengin olursa olsun çalışmaz, gayret etmezse muhtaç hale düşmesinin kaçınılmaz olduğu yukarıdaki hikâye ile somutlaştırılmaya çalışılmaktadır.

İptidai mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinde çalışmanın faydalarının yalnızca kendisi ve ailesi ile sınırlı kalmayacağına vurgu yapılmaktadır. Bu ahlâki değer verilirken faydacı bir ahlâk anlayışının ön plana çıkartıldığı görülmektedir. Çünkü kişi çalışırsa dolaylı olarak da kendisi için çalışmış olacaktır. Ayrıca öğrencilere çalışmanın, çalışkan olmanın toplumsal bir vazife olduğu ifade edilmektedir. Çünkü ülke savaş içerisinde ve ülkede maddi sıkıntı bulunmaktadır. Dolayısıyla öğrenciler hem kendileri hem de toplum için çalışmaya teşvik edilmektedir.

Risalelerde çalışkanlıkla ilgili verilen örnek ve hikâyelerin yalnızca insanın bu dünyada mutlu ve huzurlu olmasına yönelik olduğu dikkat çekmektedir. Allah’ın rızası ve âhiret hayatına yönelik çalışma ve gayrette bulunma konusuna değinilmemektedir. Bu durum, iptidai mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinde Batı ahlâkının kendisini iyiden iyiye hissettirdiğini göstermektedir.

4.1.2. Sabırlı ve Sebatkâr Olmak

Öğrencilere öğretilmek istenen ve övülen davranışlardan birisi de sabır ve metanetli olmaktır. Konu özellikle iptidai mekteplerinin ilk yıllarında okutulan ahlâk kitaplarında geniş yer almaktadır. Eserlerde öncelikle öğrencilere dünyada

⁴²¹ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Vatanîye ve İnsaniye (Devre-i Üla - 2.sene)*, s. 62-63.

uğradıkları çeşitli musibetlere, felaketlere karşı metin olmaları tavsiye edilmektedir. Ayrıca başarılı olmanın yolunun sabırlı olmaktan geçtiği ifade edilmektedir. Dolayısıyla insanın çalışmak için kuvvete ihtiyacı olduğu gibi işinde başarılı olması için de sebat ve metanete ihtiyacı vardır. Aksi takdirde sebatsız insanlar hiçbir şeyi öğrenemedikleri gibi hiçbir meslek sahibi de olamazlar.⁴²²

Yeni şeyler öğrenirken öğrencilerin sebatkâr olmaları gerektiği hikâyede şöyle izah edilmektedir: “Ahmet ile Kâzım kardeşdir. Hem de Cemile ile Sıdika’nın amca çocuklarıdır. Onlara babaları bayramda sicimle çevrili birer topaç almış idi. Topacı çevirmek için sicimi dikkatli dikkatli sarmak, sonra yine dikkatli dikkatli topu yere fırlatmak lazım idi. Dikkatli olunmazsa topacı çevirmek mümkün olmaz. Kâzım birkaç defa topacı tecrübe etti, fakat çevirmeye muvaffak olamadı. Bunu yapabilmek için dikkatle sebat etmeliydi. Kâzım’ın canı sıkıldı, oyuncağını dolaba attı, bir daha da aramadı. Ahmet ise her gün dikkatli dikkatli topacını atarak döndürmesini öğrendi. Şimdi ise topaç güzel güzel dönüyor. Ahmet de bununla güzel güzel eğleniyor.”⁴²³

Hikâyede, hangi konuda olursa olsun başarılı olmanın yolunun sebatkâr olmaktan geçtiğine dikkat çekilmektedir. Dolayısıyla bir konuda başarısız olduğunda hemen ümitsizliğe düşülmemeli, sabır ve gayretle başarı için çalışılmalıdır. Bu çalışmalar başarıyla sonuçlanacaktır.

Sabırlı ve sebatkâr olma konusu iptidailerin devre-i ûla ve devre-i mutavassıta kademelerinde yer alırken devre-i âliye kademesinde yer almadığı görülmektedir. Bu durum sabırlı olmanın erken yaşlarda çocukların kazanması gereken bir alışkanlık

⁴²² Nazima, s. 21.

⁴²³ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, (Devre-i Üla-2.Sene), s. 51-52.

olduğunu göstermektedir. Çünkü küçük yaştan itibaren çocuklar hayatta karşılaştıkları zorluklara karşı sabır göstermezse ümitsizliğe düşebilir.

4.1.3. Cesur Olmak

Ahlâk risalelerinde öğrencilere başlarına gelebilecek musibetlere sabır göstermeleri öğretilirken, aynı zamanda kendi haklarını savunmaları için de cesaret ve şecaatle davranmaları da öğretilmeye çalışılmaktadır.

İptidai mekteplerinin ilk yıllarında cesaret, kişinin kendini, ailesini ve vatanını tehlikelerden koruması olarak ifade edilmektedir. Mesela, bir insan karanlıkta saldırıya maruz kalsa o dakikada korkmaması, itidalli davranması gerekir. Fakat bu da yeterli değildir. Kendisine saldıranın elini tutması, elinden silahını alması veya kendi silahını çekip kullanması gerekir.⁴²⁴ Aynı şekilde cesur bir asker açlığa, susuzluğa, soğuğa katlanır. Düşmanın sayısı ne kadar çok olursa olsun onlardan kaçmaz. Vatani uğruna canını feda etmekten çekinmez.⁴²⁵

İptidai mekteplerinin devre-i âliye dönemine gelindiğinde ise şecaat, kelime anlamı olarak cesurluk, yiğitlik anlamında kullanılmamaktadır. Bu dönemde şecaat elemlere, kederlere, zorluklara karşı durması, bireyin nefesine güvenmesi, namus ve haysiyetine hiçbir kimseyi tecavüz ettirmemesi, hatır ve gönül kırmayarak yahut bir kimseden korkarak doğruyu söylemekten çekinmemesi gibi anlamlarda kullanılmaktadır.⁴²⁶

Ahlâk risalelerinde cesur olmayı yalnızca bireyin kendisini ve vatanını koruması veya zorluklarla mücadele etmesi olarak sınırlandırılmamaktadır. Bunlarla

⁴²⁴ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, (Devre-i Mutavassıta-1.sene), s. 100.

⁴²⁵ Rıza, *İptidailere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, (İptidailerin 2.sınıfları), s. 16.

⁴²⁶ Seydi-Mustafa, *Musahabât-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Medeniye*, (Devre-i Âliye - 1.sene), s. 35.

birlikte bireyin çalışıp geçimini sağlaması ve vatani için faydalı işler yapması da cesaret olarak ifade edilmektedir.⁴²⁷

4.1.4. Yardımsever Olmak

Bir toplumu ayakta tutan temel unsurlardan birisi de toplumu oluşturan bireylerin yardımlaşma ruhuna sahip olmasıdır. Bunun için yardımseverlik özellikle iptidai mekteplerinin ilk yıllarında okutulan ahlâk risalelerinde geniş yer almaktır. Öğrencilere, insanların birbirine yardım etmekle mükellef oldukları öğretilmeye çalışılmaktadır. Eğer insanlar birbirine yardım etmezlerse dünyada yoksulluk ve fakirlik kaçınılmaz olur.⁴²⁸ Fakat herkes birbirine yardım edecek olursa herkes mutlu olur. “Mesela birinin evi yanacak olur da söndürmeye gayret etmezsek evi yanar bedbaht olur. Sonra bizim evimizde yangın çıkarsa o da bizim imdadımıza gelmez, felaket görmüş oluruz. Bize de imdada gelirler, biz de bahtiyar oluruz. İnsan daima yangın zuhur ettiği vakit değil, her gün, her saat başkaları için çalışmalıdır.”⁴²⁹ Bu ahlâki değer verilirken faydacı bir ahlâk anlayışının ön plana çıkartıldığı görülmektedir. Oysaki yardımseverlik gibi gerek birey için gerekse toplum için hayati öneme sahip bir değeri basit bir karşılıklı çıkar ilişkisine indirgemenin yerinde bir davranış olmadığı söylenebilir.

İnsanların birbirine yardım etmesi durumunda zorlukların kolaylıkla aşılabileceği ve hayatın daha kolay olacağı öğrencilere hikâyede şöyle anlatılmaktadır: “Bir adam dağda yolculuk ederken yolun büyük bir taşla kapandığını görür. İki tarafına bakar. Ne sağda ne de solda geçilecek başka bir yer bulamaz. Taşı iterek yolu açmak isterse de gücü yetmez. Çalışmanın faydasının olmadığını anlar. O

⁴²⁷ Rıza, *İptidailere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, (İptidailerin 2.sınıfları), s. 16-17.

⁴²⁸ Nazima, s. 35.

⁴²⁹ Rıza, s. 6-7.

vakit kendi kendine, ‘Ben burada kalacağım. Gece olacak, aç, susuz, silahsız burada ne yapacağım, beni kurtlar yer.’ diye düşünmeye başlar. O esnada bir yolcu daha gelir. O da taşı yuvarlamaya çalışır bunun da gücü yetmez. Oturup düşünmeye başlarlar. Başka yolcular da gelir. Hiçbiri taşı yerinden oynatamaz. O vakit içlerinden biri derki, Arkadaşlar her birimizin yapamadığını hepimiz birlikte yapamaz mıyız? Hepsi birden kalkarlar, taşu dayanırlar, yuvarlarlar, yolu açarlar, yollarına giderler.”⁴³⁰ Hikâyede öğrencilere birlikten kuvvet doğacı düşüncesi verilmeye ve öğrenciler arasında dayanışma ve yardımlaşma teşvik edilmeye çalışılmaktadır.

Yardımseverlik konusu yalnızca iptidai mekteplerinin ilk yıllarında okutulan ahlâk risalelerinde geniş yer alırken iptidai mekteplerinin devre-i mutavassıta ve devre-i âliye kademelerinde yer almadığı görülmektedir. Bu durum yardımseverlik davranışının erken yaşlarda kazanılması gereken değerlerden birisi olduğunu akla getirmektedir.

4.1.5. Tasarruf Etmek

Tasarruf, iptidai mekteplerinin ilk yıllarında, bireyin çalışarak kazandığı maldan bir miktarını ihtiyaç duyduğu zamanlarda kullanmak üzere biriktirmesi olarak tanımlanmaktadır.⁴³¹ Ayrıca insanın niçin tasarruf etmesi gerektiği de şöyle ifade edilir: “Bir kimse kazandığının bütünü sarf edip sonunu saymayanlar sonra sıkıntı çekerler. İnsan her gün çalışır çabalar, kazanır. Fakat bir gün de hasta olup çalışamayacak bir halde bulunur. Eğer vücudu sıhhatte iken çalıştığı zaman kazancından bir miktar para tasarruf edip biriktirmiş ise hastalığı ve çalışmadığı

⁴³⁰ Rıza, s. 7-8.

⁴³¹ Nazima, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 16.

zamanda onu sarf edip sıkıntı çekmez.”⁴³² Sağlıklı ve çalışma imkânı olup da para biriktirmeyen bir kimsenin sonunun ne olduğu hikâyede şöyle anlatılmaktadır: “Muhammet Efendi pek iyi tahsil görmüş ve son derece çalışkan bir tüccardı. Ticaretle iştigal ediyor çok para kazanıyor, bununla beraber her zaman parasız gibidir. Çünkü bütün kazancını sarf ediyor. Muhammed Efendi namuslu bir adam olduğu için tacirlerin, sermayedarların kendisine büyük emniyet ve itibarları vardı. Bu sayede istediği kadar mal ve sermaye bulup ticaretini çeviriyor, pek çok para kazanıyor. Halbuki bugün vefat etse ailesi sokakta kalacak. Henüz bir ev satın almamış, küçük bir servet bile vücuda getirmemiştir. Hasta düşmüş olsa, iki üç ay çalışmasa büyük sıkıntılara duçar olmaz mı? Bir de bir gün olur ki ticaretinde kâr yerine ziyan da edebilir. O vakit sermayedarlar itibarlarını çekerler. O da sermayesizlikle ticaretini çeviremeyerek iflasa mecbur olur, sefaletе düşer.”⁴³³ İptidai mekteplerinin devre-i ûla ve devre-i mutavassıta kademelerinde okutulan ahlâk kitaplarında gerek tasarrufun tanımında gerekse yukarıdaki hikâyede kavramın yalnızca gelecek için para biriktirme anlamı üzerinde durulduğu dikkat çekmektedir.

İptidai mekteplerinin en üst kademesi olan devre-i âliye kısmında okutulan ahlak risalelerinde ise tasarruf, “Benî nevine hizmet ve muavenette bulunmak, hayır ve hasenat yapmak üzere mal veya para artırmak.”⁴³⁴ olarak tanımlanmaktadır. Eserlerde ecdadımızdan bizlere kalan okulların, camilerin, çeşmelerin ve köprülerin büyüklerimizin tasarrufları sayesinde meydana geldiğine vurgu yapılmaktadır.⁴³⁵

İptidailerin ilk yıllarında insanın gelecekte ve hastalandıkları zamanlarında zor duruma düşmemeleri için tasarruf etmeleri gerektiğine vurgu yapılırken,

⁴³² Nazima, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 17

⁴³³ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye, (Devre-i Mutavassıta-Birinci Sene)*, s. 91-92.

⁴³⁴ Seydi- Mustafa, *Muhasabât-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Medeniye, (Devre-i âliye 1. Sene)*, s.44.

⁴³⁵ Seydi- Mustafa, *Muhasabât-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Medeniye, (Devre-i âliye 1. Sene)*, s.44.

iptidailerin son sınıflarında ise tasarrufun bireyin kendisi ile birlikte toplum için de yapılması gerektiğine dikkat çekilmektedir.

4.1.6. Büyüklere Karşı Saygılı Olmak

İptidai mekteplerinde öğrencilerin saygı duyması gereken büyükler anne-baba, öğretmenler ve ecdâd olarak sıralanmaktadır. Özellikle iptidailerin ilk yıllarında saygı gösterilmesi gerekenlerin başında anne-babalar ile öğretmenler birlikte ifade edilmektedir. Çünkü anne-babalar evlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için akşama kadar tarlalarda, bahçelerde ve mağazalarda çalışırlar. Dolayısıyla çocuklarına okuma ve yazma öğretmeye vakitleri bulunmamaktadır. Çocukların bu eksikliklerini öğretmenler giderir. Ahlâk risalelerinde, öğretmenler anne-babaların eksikliklerini giderdikleri için öğrencilerin onlara saygılı olması gerektiğine vurgu yapılmaktadır.⁴³⁶

Eserlerde öğretmenlerden sonra kendilerine saygı gösterilmesi gereken büyükler anne-babalar olarak zikredilmektedir. Öğrencilerin anne-babalarına niçin saygı göstermeleri gerektiğini bir öğretmen öğrencilerine şöyle anlatmaktadır: “Evlatlarım! Bu ilk yaşlarınızı hatırlayınız anneniz kaç defa hasta olduğunuz vakit size ne kadar hizmet etmiş, ne kadar emekler sarf etmiştir. Belki siz bilmezsiniz babanız ananız sizin iyi olmanız, rahat etmeniz için ne kadar geceler ne kadar gündüzler kendi rahatlarını feda etmişlerdir. Annenizin babanızın sizin için çektikleri bu kadar zahmet bu kadar meşakkat mukabilinde onlara hürmet etmeniz sizin borcunuzdur.”⁴³⁷

⁴³⁶ Rıza, *İptidailere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 23-24.

⁴³⁷ Nazima, s. 25; Rıza, s. 20.

Ahlâk risalelerinde öğrencilerin saygı duyması gereken büyüklerden diğer bir grup da büyükanne ve büyükbabalar olarak ifade edilmektedir. Onlar çocukların anne ve babalarını büyüttükleri, okuttukları, terbiyeli bir şekilde yetiştirdikleri için çocukların da büyükanne ve büyükbabalarına saygılı olmaları, onlara hürmet göstermeleri öğütlenmektedir.⁴³⁸

İptidai mekteplerinin devre-i ûla ve devre-i mutavassıta kademelerinde anne-babaya ve büyükanne ve büyükbabaya saygı duymanın gerekçesi şükran-ı nimet olarak ifade edilmektedir. İptidai mekteplerinin devre-i âliye kısmında okutulan ahlâk risalelerinde ise kendisine saygı duyulması gereken büyüklerin sınırları daha da genişletilmektedir. Burada vatani, milleti ve devleti için hizmet eden, gerekirse vatani için gözünü kırpmadan canını feda eden devlet büyüklerine saygı gösterilmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır.⁴³⁹ Çünkü yaş olarak iptidai mekteplerinin devre-i âliye dönemindeki öğrenciler ben merkezîyetçiliğinden çıkmaktadır. Bunun yerine, vatan ve millet sevgisi, devlet büyüklerine saygı duyguları daha ağır basmaktadır. Dolayısıyla iptidai mekteplerinin ilk yıllarındaki anne-babaya, büyükanne ve büyük babaya hürmetin yerini devlet büyüklerine hürmet almaktadır.

4.1.7. İtaatkâr Olmak

İtaat, Osmanlı toplumunda yeni nesillere küçük yaştan itibaren aşılınmaya çalışılan bir değerdir. Bu davranış gerek inançların gerekse gelenek ve göreneklerin gereği olarak ön plana çıkartılmaktadır. İtaatsizlik ise toplumda yadırganan bir davranış olarak görülmektedir. Dolayısıyla itaat, II. Meşrutiyet döneminde de tıpkı II. Abdülhamit dönemi gibi öğrencilerden titizlikle istenen davranışların başında

⁴³⁸ Cevad, *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye, (Devre-i Üla- 2. Sene)*, s. 23.

⁴³⁹ Natan- Sadullah, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Medeniye, Tarihiye, Diniye, (Devre-i Âliye- 2.Sene)*, s. 86-87.

gelmektedir.⁴⁴⁰ Ahlâk risalelerinde, “İtaat her yerde lazımdır. İtaat olmayan yerde intizam bulunmaz. Bir şakirt hocasına, bir asker zâbıtına, bir amele fabrika müdürüne, çırak ustasına, evlat anne-babasına her zaman itaat etmeye mecburdur.”⁴⁴¹ ifadeleriyle itaatin hayatın her noktasında olması gerektiğine vurgu yapılmaktadır.

İptidai mekteplerinin ilk kademesinde okutulan ahlâk risalelerinde itaat konusunda anneye, babaya, hocaya itaat vurgulanmaktadır. Anne-Babaya saygı göstermek çocuklar için bir borç olarak ifade edilmektedir. Bundan dolayı, anne-babalar çocuklarına ne emrederler ise yapılması gerekir. Anne- babalar çocuklarından bir şey yapmalarını istediklerinde, çocukların sorgulama yapmadan istenilen şeyi yapması gerekir.⁴⁴² Burada anne-babaya karşı sorgusuz bir itaat görülmektedir. Çünkü anne-babalar ve öğretmenler tecrübeli oldukları için çocukların sorgusuz itaat etmeleri gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca itaatin intizamın ve huzurun temeli olarak ifade edilmektedir.⁴⁴³

Anne-baba ve öğretmelerinin sözlerini dinlemeyen ve onlara itaatsizlik eden bir öğrencinin başına gelenler hikâyede şöyle anlatılmaktadır: “ Selim adındaki bir öğrenci, ‘kendini tehlikeden sakın’, ‘sonunu düşünmeden hiçbir şey yapma’, gibi tembihleri çok defa annesinden, babasından, mualliminden işitmiş olmasına rağmen hiçbir zaman istifade etmemişti. Bir gün yine mektepten çıkarken bir arabanın geçtiğini gördü, arkasındaki yaya yapışmak hevesiyle kapıldı. Böyle bir işin sonunun ne olacağını düşünmeden arabayı yakalamaya koştu. Araba ağır ağır yürüdüğünden ona yetişmek, yayını tutmak ve yayının üzerine oturmak Selim için güç olmamıştı. Selim şimdi anlıyordu. Araba yürüdükçe kendisini sürüklüyordu ve bu pek hoş bir

⁴⁴⁰ Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme*, s. 128.

⁴⁴¹ Nazima, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye (İptidaiye Mekteplerinin 2. Senesi)*, s. 24.

⁴⁴² Rıza, s. 19.

⁴⁴³ Nazima, s. 25.

şey oluyordu. Araba koşmaya başladı. Koştukça Selim mahallesinden uzaklaşıyor, tanımadıkları sokaklar arasından geçiyor, artık elleri yoruluyor, içi rahatsızlanıyor, meraklanıyordu. Fakat arabanın arkasından nasıl insin ki, araba durmuyor daima, daima ilerliyordu. Selim'in ellerinden kuvvet kalmamıştı. "Arabacı, arabacı!" diye haykırdı. Fakat arabacı arabayı durduracağı yerde korkunç kamçısını arkaya salladı. Kamçının ucu Selim'in başına geldi. Bu darbe çocuğun son kuvvetini bitirdi. Elleri çözüldü, bütün ağırlığı ile kaldırımın üzerine serildi ve o anda bayıldı. Başından kanlar akıyordu. Selim'i kaldırıp eczaneye götürdüler. Doktor yarayı sararken tedbirsiz çocuk ne acılar duyuyordu. Lakin kabahatli olduğunu düşündüğünden dişini sıkıyor, hiç sesini çıkarmıyordu. Ameliyattan sonra annesine götürdüler. Biçare valide işin ne olduğunu öğrendiği zaman son derece kederlendi. Ağlaya ağlaya tedbirsiz çocuğu yatağına yatırdı. Bir aydan ziyade hasta yatan bedbaht Selim'e gece gündüz bakmaya mecbur oldu. Selim için acı bir tecrübe oldu. Selim tedbirsizliğin afacanlığın cezasını çekti. Ondan sonra sonunu düşünmeden hiçbir şey yapmıyordu. Artık terbiyesizlikten vazgeçmişti. Çocuklar, her işin, sonunu düşününüz. Her işte aklınıza danışınız. Tehlikeli olacağını anladığınız bir işi sakın işlemeyiniz. Sonra pişman olursunuz."⁴⁴⁴ Hikâyede anne-babaya itaat etmemenin nelere sebep olabildiği anlatılmaktadır. Ayrıca bu olumsuz sonuçlardan sadece itaatsizlik yapan değil onun çevresindekilerin de etkilendiği görülmektedir.

II. Abdülhamit ve daha önceki dönemlerde itaatin merkezinde Allah ve Resulü, padişah ile ulu'l-emr var iken II. Meşrutiyet döneminde itaatin merkezi, kanunlara itaate kaymaya başlamıştır. Bu durumun etkilerini iptidai mekteplerinin devre-i mutavassıta ve devre-i âliye kademesinde okutulan ahlâk risalelerinde de

⁴⁴⁴ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, (Devre-i Mutavassıta - 1. Sene), s. 24-26.

görmek mümkündür. Eserlerde, “Bir aile mesut olmak için nasıl ailesinin çocukları tarafından pederlerinin büyüklerinin emirlerine, rızasına göre hareket, onların hatırına riâyet etmek lâzım ise manevi bir aile olan bir memleket, bir vatan halkının da manevi pederlerinin, hükümetlerinin emirlerine, kanunlarına riâyet ve itaat etmeleri mecburdur.”⁴⁴⁵ sözleriyle devletler bir aileye benzetilmekte, halkın da ailenin çocuklarının anne-babaya itaat ettiği gibi halkın da devlet büyüklerine ve kanunlara itaat etmesi istenmektedir. Çünkü kanunlar halkın seçmiş oldukları mebusan ve ayan heyetleri tarafından yapılmış ve kabul edilmiştir. Dolayısıyla herkesin kanunlara itaat etmesi mecburdur.⁴⁴⁶

4.1.8. Eğitimin Önemi

II. Meşrutiyet dönemini bir önceki dönemden farklı kılan eğitimin bu dönemde, siyasetten zaman zaman bağımsız olarak, eğitim üzerine teoriler üretecek olan maârif ve fikir adamları tarafından ele alınmaya başlanmış olmasıdır. Bu durum, artık II. Meşrutiyet dönemi içerisinde eğitimin içtimai olayların kıyısında köşesinde diğer sorunlara eklenmiş bir sorun olarak değil de başlı başına bir sorun olarak görülmeye başlandığı ipucunu vermektedir.⁴⁴⁷ Özellikle Balkan savaşlarından sonra çökmekte olan Devleti ancak eğitim ve öğretmenler kurtarır, görüşü benimsenerek toplumda eğitim konularına ilgi artmıştır.⁴⁴⁸ Dolayısıyla ahlâk risalelerinde öğrenciler ilim öğrenmeye, araştırma yapmaya teşvik edilmektedir. Ayrıca, eğer bir

⁴⁴⁵ Seydi-Mustafa, *Musahabât-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Medeniye*, (Devre-i Âliye - 1.sene), s. 65.

⁴⁴⁶ Cevad, *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vatanîye ve İnsaniye*, (Devre-i Mutavassıta- 2. Sene), Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1332/1916, s. 28.

⁴⁴⁷ Mehmedoğlu, s.22

⁴⁴⁸ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 265

birey vatanını seviyorsa, düşmanlardan kurtarmak istiyorsa bunun yollarından birisinin de ancak ilim tahsil etmekle mümkün olacağına vurgu yapılmaktadır.⁴⁴⁹

Ahlâk risalelerinde de kişinin gerek maddi gerekse manevi yönden ilerleyebilmesi için ilmin gerekliliğine ve herkesin ilim tahsil etmeye mecbur olduğuna vurgu yapılmaktadır. Çünkü, “Herkes tahsil-i ilme mecburdur. Cahil insanın hiçbir kadr u şerefi yoktur. Her şeyden evvel nefesine bir kadr u şeref temin etmek için cahil kalmamalıdır. İlim ve marifet maişet yollarını açar bu sebepten herkes sefil ve muhtaç kalmamak için ilm ve marifet tahsiline heves etmelidir.”⁴⁵⁰

Dolayısıyla eğitimsiz bir insan iyi bir vatandaş olamaz. Bir insan hangi sanatta hangi hizmette bulunursa bulunsun görevlerini eksiksiz yapabilmesi için okuyup-yazma bilmesi gerekir. Okuma-yazma bilmeyen bir birey hür değildir. Kendi sanatına, mesleğine dair kitapları okuyabilmelidir. Mesela çiftçiler ziraat ile ilgili kitapları okumalıdır. Bu kitaplar ziraatta kullanılacak faydalı makinelerin nasıl kullanıldığını ziraatın nasıl yapılacağını öğretir.⁴⁵¹

Ahlâk risalelerinde eğitimin kişiye sadece dünyada değil, ahirette de mutluluğu sağlayacak temel fonksiyonlardan biri olarak ifade edilmektedir. Çünkü okuma ve yazma bilmeyen, mektebe gidip bir şey öğrenememiş olanlar fikirlerini terbiye edememiş olduklarından onlar her işte yanlış düşünür ve kendi istifadelerinde bile yanılırlar. İlim yalnız okuyup yazmaktan ibaret değildir. İnsana öğrenmesi lazım pek çok ilimler vardır. Bunların en birincisi din ilimleridir. İlmihâlini bilmeyenler

⁴⁴⁹ Asım-Cevad, s. 94.

⁴⁵⁰ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, (Devre-i Mutavassıta-1. Sene), s. 36.

⁴⁵¹ Rıza, s. 14.

insanın en büyük, en mukaddes vazifesi olan Cenab-ı Hakk’a ibadeti de bilemezler. İbadet etmek isteseler bile bilmeyerek birçok kusur ve hata ederler.⁴⁵²

Bunun için dünyada huzurlu, mutlu bir hayat yaşayabilmek ve Allah’a karşı görevlerde kusur etmemek için herkes erken yaştan itibaren ilim ve marifet tahsiline çalışmalı, ilim ve marifeti sevmeli, okumak ve yazmaktan zevk almalıdır. Çocuklar küçük yaştan itibaren mekteplerine sevine sevine gitmeli, görevlerini seve seve, dikkat ve itina ile yapmalıdır.⁴⁵³

4.1.9. Fedakâr Olmak

Ahlâki bir erdem ve insanın bütün insanlığa karşı vazifelerinden biri olan fedakârlık öğrencilerin öğrenmelerine teşvik edilen görevlerden birisidir. Çünkü insan fedakârlık etmekle yalnız hemcinsini değil, kendisini de mutlu eder.⁴⁵⁴ O halde fedakârlık yapan bir kimse sadece karşısındaki insanları mutlu etmekle kalmaz aynı zamanda kendisi de mutlu ve bahtiyar olur.

Fedakârlık özellikle iptidai mekteplerinin ilk yıllarında üzerinde durulan ve öğrencilere kazandırılmaya çalışılan konuların başında gelmektedir. Bu dönemde okutulan ahlâk risalelerinde fedakârlık, insanın tehlike düşmüş bir kimseyi kurtarmak için malını, canını feda etmesi olarak tanımlanmaktadır.⁴⁵⁵ Ayrıca ahlâk risalelerinde fedakârlığın farklı boyutları da ifade edilmektedir. Mesela yangında, ateşler içinde kalan birini kurtarmak için ateşin içine girerek hayatını tehlikeye koyan bir tulumbacı fedakârdır. Denize düşen birini kurtarmak için kendini denize atan biri fedakârdır.⁴⁵⁶

⁴⁵² Nazima, s. 14.

⁴⁵³ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, (Devre-i Üla - 2. Sene), s. 64.

⁴⁵⁴ Rıza, s. 34.

⁴⁵⁵ Nazima, s.36.

⁴⁵⁶ Nazima, s. 37.

Tanımların geneline bakıldığında fedakârlık zor durumda kalan bir kimseye yardım etmek, ihtiyacını gidermek şeklinde tanımlanmaktadır.

İptidai mekteplerinin ilerleyen dönemlerinde vatan, millet, devlet ve bayrak sevgisi gibi soyut duygular ön plana çıktığı için fedakârlık yapılması gereken konuların içerisine vatan ve millete karşı fedakârlık dahil edilmektedir. Özellikle ülke savaş içerisinde olduğu için, insanın vatanını düşmanlardan kurtarması için canını feda etmesi çok büyük fedakârlık olarak ifade edilmektedir.⁴⁵⁷

Ahlâk risalelerinde fedakârlığın yalnızca insanlara yardım etmek, vatan için can vermekle sınırlı olmadığı, fedakârlığın vücut ile olduğu gibi söz ile de olabileceğine vurgu yapılmaktadır. Mesela, hastaları teselli etmek, zayıfları iyiliğe teşvik etmek, ümitsizliğe düşenleri cesaretlendirmek de birer fedakârlıktır.⁴⁵⁸

4.2. Kaçınılması Gereken Davranışlar

İnsanlık tarihi boyunca insanlar, toplumlar tarafından oluşturulan gelenek ve görenekler, ilahi emirler ve insanlar tarafından oluşturulan yasalarla yönetilmişlerdir. Dolayısıyla insanlar hiçbir zaman başıboş bırakılmamıştır. Eğer böyle bir durumun söz konusu olması hâlinde toplumda kargaşa kaçınılmaz olur. Bunun için iptidai mekteplerinin devre-i ûla kademesinden devre-i âliye kademesine kadarki dönemlerde okutulan ahlâk risalelerinde öğrencilerin kaçınması gereken davranışlara yer verilmiştir. Eserlerde öğrencilerden kaçınmaları istenen davranışların başında, içki içmek, yalan söylemek, hiddet ve tembellik gelmektedir.

⁴⁵⁷ Cevad, *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Vataniye ve İnsaniye, (Devre-i Üla- 2. Sene)*, s. 115; Cevad, *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Vataniye ve İnsaniye, (Devre-i Mutavassıta- 2. Sene)*, s. 131.

⁴⁵⁸ Nazima, s. 37.

4.2.1. İçki İçmek

İptidai mekteplerinin ilk yıllarında öğrencilerin sakınması gereken davranışların başında alkollü içecekler kullanmamak gelmektedir. Alkollü içecekler insanların vücut ve sağlıklarına zarar verdiği için “Hıfzı’s-Sıhha” konusu başlığı altında yer verilmektedir. Dolayısıyla iptidai mekteplerinin ilk yıllarında okutulan ahlâk risalelerinde alkollü içeceklerin insan vücutları üzerindeki olumsuz etkilerine vurgu yapılmaktadır. Ahlak risalesinde alkollü içeceklerin insan üzerindeki olumsuz etkileri ve sonuçları şöyle anlatılmaktadır: “İspirtolu içkiler alkolizm denilen hastalığa yani sarhoşluğa davet eder. Alkolizm hastalıkların en müthişidir. İnsanı öldürür. Alkollü içecekler kuvvetli zehirdir. İçki içen yemek borusu hastalığına yakalanır, sürekli kusarlar. Mideleri yanar, şişer, yaralar ortaya çıkar. Sonra hastalık kalbe gelir. Kan dolaşımı yavaşlar. Bu gibi insanlar genellikle hafıza kaybına uğrarlar. Alkollü içecekler kalpten sonra ciğerleri, nefes borularını yer bitirir. Nihâyet sinirleri hasta eder. Sarhoşların vücutları titrer. Er geç felç olurlar. Sarhoşluk hastalıklarının hepsi ölümcüldür. Bütün sarhoşlar genç iken ölürler. Sarhoşların çocukları da zayıf, hastalıklı, aptal ve divane olur.”⁴⁵⁹

İptidai mekteplerinin ikinci kademesinde okutulan ahlâk risalesinde ise alkollü içeceklerin İslam dini tarafından haram kılındığına⁴⁶⁰ dikkat çekilmektedir. Daha sonra da içki müptelası olan insanların ne gibi sıkıntılarla karşılaştığı bir hikâye ile şöyle anlatılmaktadır: “Ahmed adında bir genç bir zamanlar iyi bir insan iken, zamanla alkollü içecekler kullanmaya başlamış ve içki bağımlısı olduğundan anne-babasını darp etmiş, bir gün de masum bir adamın ölümüne neden olmuştur. On beş

⁴⁵⁹ Rıza, s. 13-14.

⁴⁶⁰ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye, (Devre-i Mutavassıta-1.sene)*, Hilal Matbaası, İstanbul 1334/1918. s.16.

yıl kürek mahkumiyetinden sonra ise, toplumdan utanmış ve kimsenin yüzüne bakamamış, sonunda Ahmed toplum içerisinde yaşayamayıp, tek başına köyün dışındaki ormanda küçük bir kulübe içinde yaşamaya başlamıştır.”⁴⁶¹

Hikâyede, alkollü içeceklerin bireyin hayatını ne kadar olumsuz etkilediği açık bir şekilde görülmektedir. Alkol yüzünden insanlar sağlıklarını kaybettikleri gibi kendisini besleyip büyüten anne-babasını dahi öldürüp hapishanelere düşebilir. Ayrıca bu kötü davranışlarından dolayı toplum tarafından dışlanıp yalnızlığa mahkûm olurlar.

4.2.2. Yalan Söylemek

Yalan söylemek, özellikle iptidai mekteplerinin devre-i ûla ve devre-i mutavassıta dönemlerinde okutulan ahlâk risalelerinde öğrencilerin sakınması gereken ve insanlar tarafından hoş görülme, yerilen davranışlarından birisi olarak ifade edilmektedir. Risalelerde yalan söylemek, başkasını aldatmak olarak tanımlanmaktadır.⁴⁶²

İptidai mekteplerinin ilk yıllarında okutulan ahlâk risalelerinde, yalan söyleme çeşitlerine,⁴⁶³ yalan söylemenin birey ve toplum üzerindeki olumsuz etkilerine değinilmektedir. İptidailerin devre-i mutavassıta kademesinde ise insanların niçin yalan söyledikleri şöyle sıralanmaktadır: “insanlar kendilerine bir

⁴⁶¹ Muhammed Asım- Ahmed Cevad, *Anadolu Yavrusunun Kitabı*, (Devre-i Mutavassıta- 1. Sene), s.77-79; Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, (Devre-i Mutavassıta- 1. Sene), s. 38-40.

⁴⁶² Rıza, *İptidailere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, (İptidailerin 2. Sene), s. 27; Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, (Devre-i Mutavassıta- 1. Sene), s. 52.

⁴⁶³ Rıza, *İptidailere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, (İptidailerin 2. Sene), s. 28.

menfaat celp etmek, bir kusurunu örtmek veya başkaları ile alay etmek için yalan söylerler.”⁴⁶⁴

Ahlâk risalelerinin yalan söylemek konusundaki ortak notası ise, yalan söylemenin sadece bu davranışı sergileyeni değil aynı zaman da bütün toplumu etkilemesidir. Yalanın yaygın olduğu toplumlarda güvensizlik hâkim olur. Çünkü herkes yalan söylediği için kimse kimseye güvenemez hatta birbirlerinde nefret eder hale gelir.⁴⁶⁵ Dolayısıyla böyle bir toplumda güven, huzur ve mutluluktan bahsetmek mümkün değildir.

4.2.3. Hiddet

İptidai mekteplerinde ahlâk derslerinde öğrencilerin sakınması gereken davranışlardan biriside hiddettir. Ahlâk risalelerinde, hiddet yani sinirlenmek insanın mantıklı düşünmesine engel olduğu için, sinirlenen kimse deliye veyahut sarhoşa benzetilmektedir. Bu yüzden insan sinirlendiği zaman ailesine ve arkadaşlarına kötü davranıp onlara zarar verebilirler. Hatta ömür boyu pişmanlık duyabileceği davranışlarda bulunabilir.⁴⁶⁶

Hiddetle yapılan bir hareketin insana ne kadar zarar verdiği hikâyede şöyle anlatılmaktadır: “Mustafa sokağa çıkmamış, pencereden dışarıya bakıyordu. Rüzgâr hafif hafif esmeye başladı. Mustafa’nın güzel bir uçurtması vardı. Arkadaşları rüzgârı görünce koşup kendisini çağırdılar. Haydi uçurtmanı uçurtalım, dediler. Bak rüzgâr ne güzel esiyor. Mustafa da muvafakat etti. Pencereden çekilerek aşağıya indi. Dışarıya çıkmak üzere uçurtmayı eline aldı. Fakat uçurtmanın ipi kuyruğuna karışmış

⁴⁶⁴ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye, (Devre-i Mutavassıta-1.Sene)*, s. 54.

⁴⁶⁵ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye, (Devre-i Mutavassıta- 1. Sene)*, s. 55; Rıza, *İptidailere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye, (İptidailerin 2. Sene)*, s. 27.

⁴⁶⁶ Rıza, *İptidailere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye, (İptidailerin 2. Sene)*, s. 17.

idi. Mustafa ipi ayırmaya çalıştı. Bu esnada ise arkadaşları, çabuk ol Mustafa, rüzgârdan istifade edelim, diyorlardı. Mustafa ipi acele acele bir iki defa çekti. İp ile kuyruk büsbütün karıştı. Mustafa hiddetlendi, daha sert, daha şiddetli olarak çekti. Kuyruk bir yerinden koptu. Hırçın çocuk hiddetini yenemedi. Bir daha, bir daha çekti. O güzel uçurtmayı, kuyruğunu ve ipini parça parça etti. Arkadaşları hâlâ çağırıyorlar, rüzgârın güzel güzel estiğinden bahsediyorlardı. Mustafa kapıdan dışarı çıktı. Fakat elinde artık uçurtma değil, uçurtmanın zavallı parçaları vardı. Hepsini mahzun oldu. Mustafa da artık sokağa çıkmaktan vazgeçti. Mustafa o günden sonra akşamları hep evde kalıyor, can sıkıntıları içinde vakit geçiriyordu.”⁴⁶⁷ Bunun için hiddet etmemek, sakin, sabırlı olmaya gayret edilmelidir. Aksi takdirde hikâyede olduğu gibi kişi bu durumda kendisi zarar görür.

İptidai mekteplerinin ilk yıllarında okutulan ahlâk risalelerinde “Keskin sirke kendi kabına zarar verir.” atasözüyle sinir ve hiddetin öncelikle bireyin kendisine zarar verdiğine vurgu yapılmaktadır. İptidai mekteplerin devre-i mutavassıta döneminde okutulan ahlâk risalelerinde de hiddetten dolayı insanın haklı iken haksız duruma düşebileceğine, hiddetin insana hiçbir hak kazandırmayacağına dikkat çekilmektedir.

Risalelerde öğrencilere sinirlendikleri zaman ne yapmaları gerektiği de şöyle anlatılmaktadır: “Eğer bir kimse biriyle konuşurken hiddetlenilirse hemen oradan çıkmalı, hiddeti geçtikten sonra dönülmelidir. Çünkü cinâyet işleyenlerin çoğu öfkelerini yenemedikleri için katil olmuşlardır.”⁴⁶⁸

⁴⁶⁷ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vatanîye ve İnsaniye, (Devre-i Üla-2. Sene)*, s. 74-75.

⁴⁶⁸ Rıza, s. 18.

4.2.4. Tembellik Etmek

II. Meşrutiyet döneminde öğrencilere ve bütün topluma telkin edilen davranış çalışkan olmak iken, söz konusu dönemde en çok yerilen, devletin çöküş nedenlerinden biri olarak da ifade edilen davranış tembelliktir. Tembellik, iptidai mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinde de öğrencilerin sakınması gereken davranışlar arasında geçmektedir. Çünkü, tembeller ne kuvvetlerinden ne istirahatlarından ne de dünyadan bir lezzet alabilir. Tembellerin vücutları kendileri için ağır bir yük teşkil eder. Tembellik insanın vücudunu vaktinden önce yıpratır. Tembeller herkesin çalışmalarından yararlanırlar.⁴⁶⁹

Tembel insanlar hayattan lezzet alamadıkları gibi elindeki zenginliğin de kıymetini bilmezler. Dolayısıyla onlar ne kadar zengin olursa olsun servetini yavaş yavaş sarf eder, bitirirler. Tembellik sebebiyle de bir iş yapamayacaklarından yeniden para kazanamaz ellindeki bütün servetini kaybederek fakir olurlar.⁴⁷⁰

Risalelerde tembellik tavşana, fakirlik de bir köpeğe benzetilerek, köpeğin tavşanı yakaladığı gibi fakirliğinde tembelliğin peşini bırakmadığı ifade edilmektedir.⁴⁷¹ Dolayısıyla insan ne kadar zengin olursa olsun eğer çalışmazsa tembellik onun peşini bırakmayacağı hikâye şöyle anlatılmaktadır: “Bundan yirmi sene evvel zengin bir insanın tek bir çocuğu var idi. Bu çocuk naz ve nimet içinde büyütülmüş idi. Mektebe gönderilmiş, oldukça ilim de tahsil etmiş idi. Bu çocuk kendi kendine şöyle diyordu, Çalışmak benim neme lazım? Benim babam zengin, anam zengin, bana konaklar, çiftlikler bırakacaklar. Ben çalışsam da rahat rahat yaşayabilirim. Bu çocuk aldanıyor. Çünkü peder ve validesi vefat ettikten sonra

⁴⁶⁹ Nazima, s. 18.

⁴⁷⁰ Cevad, *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye, (Devre-i Mutavassıta - 1. Sene)*, s. 26-27.

⁴⁷¹ Cevad, *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye, (Devre-i Mutavassıta - 1. Sene)*, s. 27.

miras olarak kendisine kalan serveti idare için iktidarı yoktu. Bu sebepten işlerine bakamadı. Emlakı hep azaldı. Sonra birkaç defa kazalar da geçirdi. Konaklar yandı, kuraklık oldu. Artık serveti azalıyordu. Halbuki o yine eskisi gibi debdebe ve tantana ile emrar-ı hayat etmeye devam etti. Fazla olarak kumarda vaktini geçirmeye çalışıyordu. On sene geçmeden pederinden, validesinden kalan bütün serveti mahvolmuş, borçlara girmişti. Çalışmaya alışmamış idi. Dilenmeye, sadaka istemeye mecbur oldu.”⁴⁷²

Hikâyede öğrencilere tembelliğin insanları ne hale düşürdüğü açık bir şekilde ifade edilmektedir. Ayrıca hikâyede tembelliğin insanları maddi yönden fakirleştirdiği gibi onları yetenek bakımından da fakirleştirdiğine dikkat çekilmektedir. Çünkü tembel bir insan ne kadar zengin olursa olsun sahip olduğu serveti yönetemez ve servetinin değerini artıramaz. Nihâyetinde elindeki servetini kaybeder ve fakirliğe mahkûm olur.

4.2.5. Kibir ve Gurur

Ahlak risalelerinde en fena huy⁴⁷³ olarak nitelendirilen kibir ve gurur konusuna, iptidai mekteplerinin devre-i mutavassıta ve devre-i âliye dönemlerinde okutulan ahlâk risalelerinde yer verilmektedir. Kibir ve gurur konusu soyut dönemde anlaşılabilir olmasından dolayı iptidai mekteplerinin söz konusu dönemlerinde okutulmasının sebebi sayılabilir.

⁴⁷² Asım-Cevad, s. 84-85; Cevad, *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye, (Devre-i Mutavassıta - 1. Sene)*, s. 26-27.

⁴⁷³ Cevad, *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye, (Devre-i Mutavassıta - 1. Sene)*, s. 79.

Ahlâk risalelerinde kibir, insanın kendisini olduğundan yüksek görmesi ve başkalarını küçük görmesi olarak tanımlanmaktadır.⁴⁷⁴ Dolayısıyla bu kötü davranışı huy haline getirenlerin Allah ve insanlar tarafından sevilmediğine, insanların bu kötü huy sahiplerinden nefret ettiklerine vurgu yapılmaktadır.⁴⁷⁵ Ayrıca kibir ve gururlu insanlar çevresindekilere büyüklük taslamak için çalışmadıkları ve müsrif bir hayat yaşadıkları için zamanla başkalarına muhtaç hale de gelebilir. Ancak kimse de onlara yardım etmez.⁴⁷⁶

5. Kişinin Görev ve Sorumlulukları

Ahlâkçılar, ahlâk ilmini beş farklı şekilde tanımlamaktadır. Ahlâkçılardan bir grup, ahlâkı, vazifeler ilmi olarak tanımlamıştır.⁴⁷⁷ Bu durum son dönem Osmanlı ahlâkçılarının çoğunluğunun Kant'tan etkilendiklerini göstermektedir.⁴⁷⁸ Kant'a göre, bir eylem vazife olduğu için yapılıyorsa, bu eylemin ahlâkça bir değeri var demektir.

Son Dönem Osmanlı ahlâkçılarında Ali Nazima da ahlâk ilmini, vazifeler ilmi olarak tanımlamaktadır. Ona göre ahlâk ilminin bize öğrettiği şeylere vazife denmektedir. Nazima, vazifeyi de gerek kendimize gerekse bütün insanlara karşı ödeyeceğimiz bir borç olarak ifade etmektedir.⁴⁷⁹

⁴⁷⁴ Seydi-Mustafa, *Muhasabât-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Medeniye*, (Devre-i Âliye- 1.Sene), s. 38; Cevad, *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, (Devre-i Mutavassıta - 1. Sene), s. 78.

⁴⁷⁵ Seydi-Mustafa, *Muhasabât-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Medeniye*, (Devre-i Âliye- 1.Sene), s. 37; Cevad, *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, (Devre-i Mutavassıta - 1. Sene), s. 78.

⁴⁷⁶ Cevad, *Muhasabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, (Devre-i Mutavassıta - 1. Sene), s. 80.

⁴⁷⁷ Erdem, *Ahlâk Felsefesi*, s. 13.

⁴⁷⁸ Güldöşüren- Altuntaş, *Modernleşme Dönemi Ahlâk Kitaplarına Bir Örnek: "Malumât-ı Medeniye ve Ahlâkiye"*, s. 54.

⁴⁷⁹ Nazima, s. 5.

Ahlâk ilmini vazife ilmi olarak tanımlayan Ali Nazima'nın⁴⁸⁰ bu tanımı iptidai mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinin genelinde görmek mümkündür. Eserlerde bireyin yapması gereken görev ve sorumluluklar tablo 43'de verilmektedir:

Tablo 43. Bireyin Yapması Gereken Görev ve Sorumlulukları

Kişinin Allah'a Karşı Görevleri	Kişinin Kendisine Karşı Görevleri	Kişinin Ailesine Karşı Görevleri	Kişinin Devlete Karşı Görevleri
Allah'ın Varlığını Kabul Etmek ve O'na Kulluk Etmek	Temizlik	Eşlerin Birbirlerine Karşı Görevleri	Vatanını Sevmek
	Terli İken Su İçmemek	Anne-Babaların Evlatlarına Karşı Görevleri	Oy Kullanmak
	Jimnastik/İdman	Evladın Anne-Babasına Karşı Görevleri	Vergi Vermek
		Kardeşlerin Birbirlerine Karşı Görevleri	Askerlik Yapmak
		Efendilerin Hizmetçilerine Karşı Görevleri	
		Hizmetçilerin Efendilerine Karşı Görevleri	

5.1. Kişinin Allah'a Karşı Görevleri

Ahlâk risalelerinde bireyin Allah'a karşı görev ve sorumluluğu, vezaif-i itikadi ve vazife-i ameli olmak üzere iki başlık altında incelenmektedir. Risalelerde Allah'ın varlığı ve birliği konusunda Kur'an âyeti veya hadis kullanılmamıştır. Bunun yerine öğrencilere akıllarını kullanarak, yeryüzünde ve gökyüzünde meydana

⁴⁸⁰ Nazima, s. 5.

gelen olaylar üzerinde düşünceleri sağlanarak Allah'ın varlığına inanmalarına çalışılmıştır.⁴⁸¹

İnsanların Allah'a karşı vazifelerinden birisi de O'na kulluk etmektir. Çünkü Allah kullarına hayat, akıl gibi çok nimetler vermiştir. Ayrıca insanları doğru yola ulaştırması için peygamberler göndermiştir. Bunun için insanlar İslam'ın beş şartını yerine getirmekle sorumludur.⁴⁸²

Bireyin Allah'a karşı görev ve sorumluluklarının anlatımında âyet ve hadis yerine akıl tabiatındaki olaylar kullanılmaktadır. Çünkü II. Meşrutiyet döneminde Batı'nın etkisiyle akıl ve bilim her şeyin önüne geçmiştir. Dolayısıyla söz konusu durumdan ahlâk risalelerin de etkilendiğini söylenebilir. Burada da öğrencilerden akıllarını kullanmaları istenmiştir.

5.2. Kişinin Kendisine Karşı Görevleri

Ahlâk risalelerinde tablo 47'de ifade edilen görev ve sorumlulukların temeline bireyin kendisine karşı sorumlulukları konulmaktadır. Çünkü insan kendisine karşı görev ve sorumluluklarını yerine getiremiyorsa, çevresindekilere karşı görevlerini yerine getiremez. İptidai mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinde bireyin kendisine karşı sorumluluğu hıfzu's sıhha (bireyin sağlığını koruması) ile başlamakta ve risalelerde hıfzu's sıhha ahlâkın bir kısmı olarak görülmektedir. Çünkü vücudu sağlam ve salim olmayanlar hiçbir iş yapamazlar. Vücuduna bakmayanlar hasta olur ve vücut sahibine hizmet edemez. Bilakis sahibini rahatsız

⁴⁸¹ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vatanîye ve İnsaniye*, (Devre-i Mutavassıta- 1. Sene), s. 3; Seydi-Mustafa, *Musahabât-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Medeniye (Devre-i Âliye- 1. Sene)*, s.96-97.

⁴⁸² Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vatanîye ve İnsaniye*, (Devre-i Mutavassıta- 1. Sene), s. 4; Seydi-Mustafa, *Musahabât-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Medeniye (Devre-i Âliye- 1. Sene)*, s. 98.

eder. Kendine ait vazifeleri ifa etmeyen başkalarına karşı yapmaya mecbur olduğu görevleri yapamaz.⁴⁸³ Dolayısıyla bireyin sağlığını koruması kendisine karşı en önemli vazifesi olduğu için temizlik, idman, terli iken su içmeme gibi konulara dikkat etmesi gerekmektedir.⁴⁸⁴

5.2.1. Temizlik

Ahlâk risalelerinde bireyin sağlığını koruyabilmesi için her şeyden önce bireyin temizliğine dikkat etmesi gerektiğine dikkat çekilmektedir. Vücudun sağlıklı ve kuvvetli olması temizliğe bağlanmaktadır.⁴⁸⁵ Çünkü hem bedenin hem de zihnin sağlıklı olabilmesinin yolu temizlikten geçer. Eğer insan daima temiz olur ise birçok hastalığa tutulmaz. Temiz olmazsa er geç tehlikeli bir hastalığa yakalanacağına şüphe yoktur.⁴⁸⁶

Risalelerde, temizliğin kişinin vücut sağlığını koruduğu gibi kişinin toplum içerisinde saygınlığını da koruduğuna vurgu yapılmaktadır. Aksi takdirde temizliğine dikkat etmeyen kişi sağlığını kaybettiği gibi toplum içerisinde de sevilmez ve saygınlığını yitirir. Bir hikâyede bu durum şöyle anlatılmaktadır: “Vaktiyle kirli, pis, murdar bir çocuk vardı. Her vakit üstü başı çamurlu, elleri yağlı, tırnakları simsiyah idi. Nereye dokunsa nereye otursa orayı da kirletirdi. Mektepte hiçbir çocuk onunla oynamak istemezdi. Her kime ‘kardeşim, gel de beraber oynayalım’ diye yalvarmış olsa derhal red cevabı alırdı. Kendisine hep ‘haydi şuradan murdar, nasıl kardeş

⁴⁸³ Nazima, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 7.

⁴⁸⁴ Nazima, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 8-10; Rıza, *İptidailere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 8-11; Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, (Devre-i Mutavassıta- 1. Sene), s. 6-26; Seydi-Mustafa, *Musahabât-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Medeniye (Devre-i Âliye- 1. Sene)*, s. 10-17.

⁴⁸⁵ Rıza, *İptidailere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 8; Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, (Devre-i Mutavassıta- 1. Sene), s. 8.

⁴⁸⁶ Rıza, *İptidailere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 9; Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, (Devre-i Mutavassıta- 1. Sene), s. 7.

oluyor muşuz?’ derler, pisliğini yüzüne vururlardı. Bir Cuma günü mahallenin meydancığında, tam dokuz çocuğa beraber oynamayı teklif etmişti de hiç biri muvafakat etmemişti. Yoldan geçen bir küfeci çocuk onun yanına gelerek, Bak biz birbirimize benziyoruz, istersen gel de arka sokaktaki çöplüğe gidelim, orada oynayalım demişti. Bunun üzerine temizliği sevmeyen o çocuk halini düşünmeye başladı, o günden itibaren temiz bir çocuk olmaya karar verdi. Hemen evine koşarak validesine kararını anlattı. Validesi memnun oldu, çocuğu güzelce, baştan ayağa kadar yıkadı, çamaşırını, esvabını değiştirdi. Ertesi gün mektebe geldiği zaman herkes onunla oynamaya razı oldu. Artık o da bahtiyar olmuştu.”⁴⁸⁷

Hikâyede, temizliğine dikkat etmeyen çocukların arkadaşları tarafından sevilmediklerine ve onlar tarafından dışlandıklarına dikkat çekilmektedir. Böylelikle temizliğin öğrencinin bedenini korumakla birlikte arkadaşları tarafından sevilmesi ve dışlanmaması için de önemli olduğuna vurgu yapılmaktadır.

İptidai mekteplerinde temizliğin yalnızca insan sağlığı ve toplum içerisinde saygınlığı için yapılması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Bu konuda İslam kaynakları hakkında herhangi bilgiye başvurulmamaktadır. Oysaki gerek I. Meşrutiyet gerekse daha önceki dönemlerde okutulan ahlâk risalelerinde temizliğin ilahi bir emir olduğuna vurgu yapılmaktaydı.⁴⁸⁸

5.2.2. Terli İken Su İçmemek

Kişinin, sağlığını koruyabilmek için kendisine karşı vazifelerinden birisi de terli iken su içmemesidir. Terli iken su içen kişinin başına gelenler şöyle anlatılır: “Terli terli su içerseniz o zaman size bir hastalık gelir. Öksürürseniz vücudunuz

⁴⁸⁷ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sihhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye, (Devre-i Mutavassıta-1.Sene)*, s. 78.

⁴⁸⁸ Nuri Doğan, s. 146.

ateşler içerisinde yanar. Elinizi ayağınızı kımıldatamayacak halde dermansız kalırsanız artık yatmaktan başka bir işiniz kalmaz. Mektebe gidemediğiniz için dersinizden geri kalırsınız. Ananız babanız sizin iyi olmanız için hekim getirirler, ilaç alırlar. Elhasıl gerek rahatsızlık yüzünden gerek ilaç ve hekim masrafı cihetinden birçok zararlara duçar olursunuz. Buna sebep ihtiyatsızlık ederek terli iken içtiğiniz bir bardak sudur.”⁴⁸⁹

Terli iken su içen öğrenci bu davranışı ile yalnızca sağlığını tehlikeye atmakla kalmaz. O, hastalandığı için anne-babası onu doktora götüreceği için ve ilaç satın alacağı için maddi sıkıntıya girecektir. Ayrıca, okuluna gidemeyeceği için eğitim-öğretiminde eksiklikler olacaktır.

5.2.3. Jimnastik (İdman)

Ahlâk risalelerinde, sağlıklarını koruyabilmeleri için öğrencilerin yapmaları gereken nefsine karşı vazifelerden birisinin de idman (jimnastik) yapmak olduğu ifade edilmektedir.⁴⁹⁰ Çünkü idman, kişinin vücudunu yorgunluğa alıştırarak bedeninin kuvvetlenmesini sağlar.⁴⁹¹ Son Dönem Osmanlı ahlâkçılarından Mustafa Satı Bey de idman yapmanın insanı yorgunluğa, susuzluğa, rüzgara, yağmura, hastalık sebeplerine karşı koyma ve dayanıklılık gibi bedensel sağlık başarı ve sağlıkta en önemli şartlar arasında saymaktadır.⁴⁹²

Risalelerde idman yapmanın sağlığı korumak için önemli olduğu açıklandıktan sonra, öğrencilerden açık havada idman yapmaları yani uzun uzadıya

⁴⁸⁹ Nazima, s. 8.

⁴⁹⁰ Cevdat, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye, (Devre-i Mutavassıta-1.Sene)*, s. 22.; Asım-Cevad, s. 81.

⁴⁹¹ Nazima, s. 8.

⁴⁹² Mustafa Satı, *Mustafa Satı Bey ve Eğitim Bilimi*, s. 205.

yorulmaları, koşmaları, atlamaları, yüzmeleri ve ağır yükler taşımaları istenmektedir. Bunların kasları kuvvetlendireceği, nefes yollarını açacağı ifade edilmektedir.⁴⁹³

Bir kimsenin başta kendisine olmak üzere, vatanına ve milletine, dinine karşı sorumluluklarını yerine getirebilmesi için sağlıklı bir bedene ihtiyacı vardır. Bu sağlıklı ve güçlü bedeni elde etmenin yollarında birisi de idman yapmaktır. Bundan dolayı II. Meşrutiyet dönemin ahlâk risalelerinde bu konu geniş yer tutmaktadır.

5.3. Kişinin Ailesine Karşı Görevleri

Osmanlı Devletinin peş peşe yaşamış olduğu savaşlar, iç isyanlar ve bunalım devreleri Osmanlı toplumda ekonomik, sosyal ve ahlâki dengelerin bozulmasına neden olmuştur. Uzun süren savaşlardan dolayı erkek nüfusu azalmış ve aileler dağılmıştır. II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde kırsaldan kentlere göç ve Batı'nın da etkisiyle Osmanlı toplum yapısında bunalımlar iyiden iyiye artmıştır.⁴⁹⁴ II. Meşrutiyet döneminde toplumu yeniden inşa etmek amacıyla iptida mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinde toplumun en küçük parçası olan aile ve aile bireylerinin birbirlerine karşı görevleri konularına geniş yer verildiği görülmektedir.

5.3.1. Aile

Ahlâk risalelerine göre aile, “İnsanın aralarında doğup büyüdüğü, kan veya canıyla bağlı bulunduğu kimselerin umumu”⁴⁹⁵ olarak tanımlanmaktadır. Risalelerde aile bireylerini anne-baba, büyükanne, büyükbaba, amca, dayı, hala, teyze, lala, dayı, sütnine oluşturmaktadır.⁴⁹⁶

⁴⁹³ Rıza, s. 9.

⁴⁹⁴ Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, s. 46.

⁴⁹⁵ Seydi- Mustafa, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Medeniye, Devre-i Âliye- 1.Sene*, s. 50.

⁴⁹⁶ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sihhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye, (Devre-i Mutavassıta- 1.Sene)*, s. 117; Nazima, s. 22.

Aile konusuna genel itibariyle iptidailerin ilk yıllarında okutulan ahlâk risalelerinde yer verilmektedir. Özellikle kuşların yavruları ile ilgilenmeleri⁴⁹⁷ ve annesini kaybetmiş öksüz bir kuş yavrusunun⁴⁹⁸ çektiği sıkıntıları içeren hikâyelerle öğrencilere ailenin önemi ve gerekliliği anlatılmaya çalışılmaktadır.

Hikâyelerde mutlu bir aile tablosu çizildikten sonra, çocukların hayatlarını sürdürebilmeleri için ailenin önemine dikkat çekilmektedir. Ayrıca ailenin temel taşları olan anne ve babanın aile içerisindeki görevleri anlatılmaya çalışılmaktadır. Baba evin ihtiyaçlarını karşılamak için dışarı çıkıp çalışırken anne evde kalıp evini ve yavrularını korumakta, çocuklarının bakımlarıyla ilgilenmektedir.⁴⁹⁹

Bir çocuk için nimet olan ailede huzur ve mutluluğun olabilmesi için aileyi oluşturan anne-baba, kardeşler ve hizmetlilerin birbirlerine karşı olan vazifelerini eksiksiz yerine getirmeleriyle mümkündür. Bir ailenin içinde her fert kendi vazifesini layıkıyla yaparsa, diğerlerini sever ve sevdiğini ispat ederse o aile fakir de olsa bahtiyar olur.⁵⁰⁰ Aile bireyleri eğer üzerlerine düşen ve birbirlerine karşı olan vazifelerini yerine getirmezlerse o ailede huzur ve mutluluktan bahsetmek mümkün değildir.

Ahlâk risalelerinde aile bireylerinin birbirlerine karşı olan vazifeleri ayrıntılı olarak yer almaktadır. Bunlar çocukların anne-babaya karşı vazifeleri, kardeşlerin birbirlerine karşı vazifeleri, efendilerin hizmetçilere karşı vazifeleri ve hizmetçilerin efendilerine karşı vazifeleridir.

⁴⁹⁷ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, (Devre-i Üla- 2.Sene), s. 3-4.

⁴⁹⁸ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, (Devre-i Üla- 2.Sene), s. 11-12.

⁴⁹⁹ Seydi- Mustafa, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Medeniye*, Devre-i Âliye- 1.Sene), s. 51.

⁵⁰⁰ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, (Devre-i Üla- 2.Sene), s. 7.

5.3.2. Evladın Anne-Babasına Karşı Görev ve Sorumlulukları

İptidai mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinde evlatların anne-babalarına karşı görevleri, minnettarlık, itaat, hürmet, muhabbet, yardım ve hizmet olarak ifade edilmektedir.⁵⁰¹

Risalelerde çocukların ana-babalarına karşı ilk ve en önemli vazifesi olarak onları sevmek ve onlara yardım etme konusu ön plana çıkartılmaktadır. Çünkü anne-babalar çocukları için her türlü zahmet ve meşakkate katlanmış, fedakârlıklarda bulunmuş, yıllarca çocuklarını besleyip büyütmüş, eğitimleri için masraflar yapmıştır. Dolayısıyla çocuklar da anne-babalarına şükran-ı nimette bulunup, kendilerini dünyaya getiren, büyütüp besleyen anne ve babalarına⁵⁰² yardım etmeli, onları beslemeli, yaşlandıklarında, hastalandıklarında onlarla ilgilenmeli ve ihtiyaçlarını gidermelidir.⁵⁰³

Çocukların anne-babalarına karşı görevlerinden birisi de kayıtsız şartsız onlara itaattir. Çünkü çocuklar zayıf ve tecrübesiz oldukları için kendilerini yönetmekte yetersizdir. Anne ve babalarının uyarılarına ve nasihatlerine ihtiyaçları vardır. Bundan dolayı çocuklar onların tecrübelerinden faydalanmalıdır. Hatta büyüyüp yetişkin yaşa gelindiğinde bile anne-babalarının tavsiyelerini tutulmalıdır.⁵⁰⁴

Gerek hikâyede gerekse açıklamalarda, anne ve babalar çocukları küçük yaşta iken onlara baktıkları ve ilgilendikleri, çocukları için zahmet çektikleri için anne-babaya saygı ve hürmet gösterilmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır.

⁵⁰¹ Nazima, s. 23-24; Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, (Devre-i Üla- 2.Sene), s. 8; Seydi-Mustafa, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Medeniye*, s. 51.

⁵⁰² Nazima, s. 25.

⁵⁰³ Rıza, s. 20; Nazima, s. 25; Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, (Devre-i Üla- 1.Sene), s. 7; Seydi-Mustafa, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Medeniye*, s. 51.

⁵⁰⁴ Nazima, s. 25; Rıza, s. 20.

5.3.3. Kardeşlerin Birbirlerine Karşı Görev ve Sorumlulukları

Ailenin kuruluş amaçlarından birisi olan çocuklar saygı, paylaşma, arkadaşlık ve dayanışma gibi davranışları kardeşlerinden öğrenirler. Böylelikle kişisel gelişimleri daha hızlı olur. Ayrıca aynı mekânı ve duyguları paylaşmanın neticesinde oluşan kardeşler arasındaki sevgi, birbirleriyle iyi geçinme ve birbirlerine yardım gibi güzel huylar aileyi mutlu eder.⁵⁰⁵ Ailedeki mutluluğun, sevgi ve saygının artırması ve devam etmesi için erkek ve kız kardeşlerin birbirlerine karşı birçok görevleri vardır. Mesela, erkek kardeşler büyüdükları zaman kız kardeşlerine yardım etmelidir. Onları küçük iken dövmemeli, eziyet etmemelidir. Erkek kardeşler kız kardeşlerine gâyet nazik davranmalıdır. Çünkü kız kardeşlerine kötü söz söyleyen veya kötü davranan erkek kardeşler pek fena bir kardeştir.⁵⁰⁶

Kardeşlerin birbirlerine karşı vazifeleri ve bu vazifeleri yerine getirmenin aile bireylerine verdiği huzur hikâyede şöyle anlatılmaktadır: “Selim ile Cemile, yemekten sonra, derslerini okumak için masa başına geçtiler. Yan yana oturarak kitaplarını açtılar, çalışmaya başladılar. Kendileri dikmiş oldukları çiçek saksısını da karşılıklarına aldılar. Selim sekiz, Cemile yedi yaşındadır. Cemile ancak bir aydan beri mektebe gidiyor. Çok defa hecelemeyi beceremiyor, ağabeyi Selim’den soruyor. Selim de o anda kendi işini bırakıyor, Cemile’nin müşkülünü hallediyor. Hiçbir zaman küçük hemşiresinin ricasını reddetmiyor, ona ekşi çehre göstermiyor, yüzüne karşı bağırıyor, onu hırpalamıyor, güzel güzel anlatıyor ve ‘anlamadın mı!’ diye soruyor. Anlamamış ise bir daha tekrar ediyor. Selim ile Cemile oyun oynuyorken de asla kavga etmezler. Bu iki kardeş daima birbirinin hatırını sorar, biri diğerini

⁵⁰⁵ Nazima, s. 26.

⁵⁰⁶ Rıza, s. 22.

gücendirmemeye çalışır. Böyle yaptıkları için her zaman yüzleri güler. Kalpleri ferah içinde olur, hasılı hiçbir kederleri olmaz.”⁵⁰⁷

Mutlu bir kardeş ilişkisinin resmedildiği hikâyede kardeşlerin birbirlerine yardım etmelerine dikkat çekilmektedir. Ayrıca büyük çocukların küçük kardeşlerine merhametli davranmaları ve onların ihtiyaçlarını gidermeleri gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Çünkü büyük kardeşler küçüklere göre daha tecrübeli ve bilgilidir. Buna karşılık küçük kardeşlerin de büyüklerine karşı saygı göstermelerine ve onlara itaat etmelerine vurgu yapılmaktadır.

5.3.4. Efendilerin Hizmetçilerine Karşı Görev ve Sorumlulukları

Ahlak risalelerinde aile fertlerinin isimleri zikredilirken hizmetçilerin de aile bireyi olarak ifade edildiği görülmektedir.⁵⁰⁸ Ailenin bir ferdi olarak görülen hizmetçiler bulunmuş olduğu evin huzur kaynağı olabildiği gibi huzursuzluğun kaynağı da olabilir. Bunun için de ev sahibi ile hizmetli arasında birbirlerine karşı yapmaları gereken vazifeler vardır. Bu vazifelerin yerine getirilmesi durumunda ailede mutluluk ve huzur olur.

Öncelikle efendiler, hizmetçiler hakkında adaletle muamele etmeli ve unutmamalıdır ki Allah katında onların da efendilerinden hiçbir farkları yoktur. Efendiler hizmetçileri çalışmalarını karşılığında işe alır. Efendiler onlara esir gibi değil insan gibi davranması gerekir. Ev sahiplerinin hizmetçilere kendini sevdirmek için şu kaidelere riâyet etmelidir:

- Kendilerine gâyet tatlı söylemeli ve şiddet göstermemeli, teklifsizlik göstermemekle birlikte hüsn-ü zanda bulunmalıdır.

⁵⁰⁷ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, (Devre-i Üla- 2. Sene), s. 7-8.

⁵⁰⁸ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, (Devre-i Mutavassıta- 1.Sene), s. 117; Nazima, s. 22.

- Haklı ve meşru' olmayan bir şeyi hizmetçilere emretmemelidirler.
- Doğru bir iş gösterdiklerinde her zaman nâzikâne teşekkür etmeli, ehemmiyetli bir sebep olmadıkça azarlamamalı ve bir kusuru görüldüğü zaman yabancı yanında takdir edip mahcup etmemelidir.
- Kendilerinden bir günde son derece yorulacak kadar iş istememelidir, hasta oldukları zaman onlara baktırıp aylıklarını kesmemelidir.⁵⁰⁹

5.3.5. Hizmetçilerin Efendilerine Karşı Görev ve Sorumlulukları

Efendilerin hizmetlilere karşı vazifeleri olduğu gibi hizmetlilerin de efendilerine karşı görev ve sorumlulukları vardır. Hizmetlilerin efendilerine karşı vazifelerini şöylece özetlemek mümkündür: “Hizmetkârlar efendilerine karşı sağdık, namuslu, çalışkan ve dirâyetli olmalıdırlar. Hizmetkârlar efendilerine hürmet ve itaat etmeye borçludurlar. Vazifelerinde kusur eden hizmetkârlar mükâfata lütuf ve ihsana layık olamazlar.”⁵¹⁰

Burada hizmetlilerden ev sahiplerine karşı katıksız itaat ve saygı göstermeleri beklenmektedir. Ev sahiplerinin de, hizmetlilerin birer insan olduğunu unutmayıp onlara kötü davranmamaları gerektiği vurgulanmaktadır. Çünkü ev sahipleri evde olmadıkları veya çocuklarıyla ilgilenemedikleri zamanlarda onların bu boşluklarını hizmetliler doldurmaktadır.

II. Meşrutiyet dönemi özellikle Osmanlı'nın sosyal ve ekonomik yönden en sıkıntılı olduğu dönemlerden birisidir. Bu durumda herkesin evinde hizmetli bulundurması oldukça zor bir olasılıktır. Osmanlı tebaasından herkese açık iptidai

⁵⁰⁹ Nazima, s. 27-28; Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, (Devre-i Üla- 2. Sene), s. 49.

⁵¹⁰ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, (Devre-i Üla- 2. Sene), s. 49.

mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinde böyle bir konunun yer alması çok dikkat çekicidir.

5.4. Kişinin Devletine Karşı Görev ve Sorumlulukları

Tarih boyunca insanlar toplumlar halinde yaşamıştır. Toplum halinde yaşamamanın gereği olarak bireylerin devletine ve milletine karşı görevleri vardır. Eğer toplumu oluşturan bireyler üzerlerine düşen görevleri yerine getirirlerse hem millet hem de devlet mutlu ve huzurlu bir hayat yaşayabilirler. Ahlâk risalelerinde vatan sevgisi, oy kullanma, vergi vermek ve askerlik yapmak bireyin devletine ve milletine karşı görevleri olarak ifade edilmektedir.

5.4.1. Vatanını Sevmek

Ahlâk risalelerinde vatanseverlik şöyle tanımlanmaktadır: “Vatanın yalnız müdafaası değil terakki ve tealisi de gaye-i emel add etmek en büyük vatanperverliktir. Vatanperverlik sadece bir vazife değildir ulvi ve mukaddes bir mefkûredir.”⁵¹¹ Vatan bir milletin yaşadığı topraklar, hâkim olduğu kıtalarıdır. Bir insanın vatani doğduğu, büyüdüğü memleket değildir. Mensup olduğu milletin bütün memleketleri, bütün şehirleri, bütün köyleri, elhasıl bütün toprakları onun vatanıdır. Bir vücuttan hiçbir azaya ayırmak nasıl kabil değilse bir vatandan bir cüzünü ayırmak öyle kabil değildir. Nasıl ki bir vücutta her aza yalnız kendisi için değil, diğer azalarla beraber bütün vücut için çalışırsa toplumda da bir kimse yalnız kendisi için değil diğerleriyle beraber umum için, millet için, vatan için elhasıl insaniyet için

⁵¹¹ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, (Devre-i Mutavassıta-1.Sene), s. 130.

çalışır.⁵¹² Bunun için de kişinin milletine ve devletine karşı ilk vazifesi vatanını sevmesidir. Çünkü vatan milletin anası gibidir.⁵¹³ Dolayısıyla insan validesini nasıl severse vatanını da öyle sevmelidir. Vatanını sevmeyen haindir. İnsan ancak vatanının saadetini, selametini görürse bütün ailesiyle ve aynı toprak üzerinde yaşayan kardeşleriyle mutlu yaşar.⁵¹⁴

Kişinin vatanını sevdiğinin göstergesi ise vatan için fedakârlıkta bulunmak,⁵¹⁵ gerektiğinde vatan uğruna canını feda etmek ve vatanın kanunlarına itaat etmektir.⁵¹⁶ Dolayısıyla bireyin devletine ve milletine karşı ilk vazifesi vatanını sevmesi ve onların uğruna gerekirse canlarını feda etmesidir.

5.4.2. Oy Kullanmak

Bireyin mensubu olduğu milletine ve devletine karşı vazifelerinden birisi de oy kullanmaktır. Oy kullanmak, vatandaşın en büyük siyasi hakkı, bu hakkın yerine getirilmesi son derece önemli ve nazik bir vatanî görevdir.⁵¹⁷ Ahlâk risalelerinde oy kullanmak ayrıca vatanseverlik olarak da görülmektedir. Milletvekili seçiminde oy kullanma şartlarını taşıyanların oy vermeleri vatanperverlik vazifelerindendir. Çünkü Osmanlı milleti seçmiş oldukları milletvekillerinin bilgi, tecrübe ve yetenekleriyle yönetilmektedir.⁵¹⁸

Ahlâk risalelerinde kimlerin oy kullanıp kullanmayacağı hakkında da bilgi verilmektedir. Buna göre milletvekili seçiminde bir kimsenin oy kullanabilmesi için

⁵¹² Hazık, *Malumât-ı Medeniye*, Birinci Kısım, (Umum Mekâtib-i İptidaiyede Tedris Olunmak Üzere), İkdâm Matbaası, Dersaadet 1325/1909, s. 14.

⁵¹³ Nazima, s. 31.

⁵¹⁴ Rıza, s. 39.

⁵¹⁵ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vatanîye ve İnsaniye*, (Devre-i Üla- 2. Sene), s. 114.

⁵¹⁶ Nazima, s. 32.

⁵¹⁷ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vatanîye ve İnsaniye*, (Devre-i Mutavassıta- 2. Sene), s. 65.

⁵¹⁸ Rıza, s. 44; Nazima, s. 52.

şu şartları taşımaları gerekir: “Yirmi beş yaşını bitirmiş, devlete vergi veren ve hükmen hukuk-u medeniyeden sâkit olmayanlar, kimseye kölelik etmemiş olanlar.”⁵¹⁹ Ancak, “Çocuklar, kadınlar, mahkemece iflasına hüküm olunanlar ve ecnebi tebaasından bulunmak iddiasında olanlar milletvekili seçiminde oy kullanamazlar.”⁵²⁰

II. Meşrutiyet’in ilanına kadar Osmanlı toplumda oy kullanma, seçme ve seçilme gibi uygulamalar bulunmamaktaydı. Toplumun bu konuda herhangi bir bilgi ve tecrübesi bulunmamaktaydı. Dolayısıyla iptidai mekteplerinin bütün dönemlerinde okutulan ahlâk risalelerinde oy kullanmanın anlamı, kimlerin oy kullanabileceği, kimlerin oy kullanamayacağı ayrıntılı bir şekilde izah edilmektedir. Bütün ahlâk risalelerinde oy kullanmanın bireyin devletine ve milletine karşı en önemli görevlerinden birisi olduğuna vurgu yapılmaktadır.

5.4.3. Vergi Vermek

Bir ferdin milletine ve devletine karşı yapması gereken vazifelerin birisi de vergi vermektir. Çünkü devletin vatandaşlarının refah ve saadeti, vatanın gelişmesi ve selameti, memleketin imarı ve idaresi için paraya ihtiyacı vardır. Vergi, “Menafi Umûmiyeye sarf edilmek için ahalinin her birinin hissesine tahsil edilmiş bir miktar paradır.”⁵²¹ şeklinde tanımlanmaktadır. Kişinin vermekle yükümlü olduğu bu vergilerin miktarı her sene meclis-i umumi tarafından bir sonraki yıl için belirlenir. Meclis-i Umuminin izni olmadığı müddetçe hiçbir vergi tahsil edilemez.⁵²²

⁵¹⁹ Rıza, s. 44; Nazima, s. 52.

⁵²⁰ Nazima, s. 52.

⁵²¹ Nazima, s. 53; Hazık, *Malumât-ı Medeniye*, s. 44; Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vatanîye ve İnsaniye, (Devre-i Mutavassıta-2. Sene)*, s. 31.

⁵²² Nazima, s. 54; Hazık, *Malumât-ı Medeniye*, s. 44.

Söz konusu verginin toplanış amacına gelince, Osmanlılar bir millet olduğu gibi aralarındaki yardımlaşma yani birbirine yardım etmek amacıyla yararları ve ihtiyaçları ortaktır. Toplumun her türlü sıkıntısını gidermek ve korumak için para gereklidir. İşte bu sebeple devlet, umumun ihtiyaçlarını karşılamak ve menfaatlerini sağlamak için “vergi” veya “tekalif” adıyla milletinden tahsil eder.⁵²³

Devletin vatandaşlarından tahsil ettiği vergiler yine millet için harcanmaktadır. Bundan dolayı vatandaşlar her şeyden önce zamanında vergilerini vermeli, vergi hakkında hiçbir şekilde hileye başvurmamalıdır.⁵²⁴

5.4.4. Askerlik Yapmak

Askerlik, dış düşmanlara karşı milletin hak ve hukukunu korumak, içeride ise bazı fesat ve bozguncuların tahriki ile meydana gelecek isyanları bastırarak kuvvettir. İnsanlarda hırs ve açgözlülük oldukça, aralarında mücadele eksik olmayacağından her devlet ve millet bu kuvveti bulundurmak zorundadır.⁵²⁵ Dolayısıyla her Osmanlı vatandaşının devletine karşı en önemli görevlerinden birisi de askerlik yapmaktır. Bütün Osmanlıların hasta ve sakat olmayanlarının dışındaki vatandaşları yirmi yaşından itibaren askerlik yapmakla yükümlüdür.⁵²⁶

Vatanı ve devleti içerideki ve dışarıdaki düşmanlardan koruma ve kanuna itaat etmeyen ve insanların hukukuna saldıran kimseleri durdurma gibi görevleri yerine getirmekle görevli olan askerlerin⁵²⁷ görev süresi üç yıl olup, askerlik süreleri bittikten sonra tezkerelerini alıp memleketlerine dönerler.⁵²⁸

⁵²³ Rıza, s. 56.

⁵²⁴ Nazima, s. 54.

⁵²⁵ Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri*, İstanbul 1968, s. 215.

⁵²⁶ Rıza, s. 59.

⁵²⁷ Rıza, s. 59; Hazık, *Malumât-ı Medeniye*, s. 48-53.

⁵²⁸ Nazima, s. 58.

Osmanlı devleti II. Meşrutiyet dönemine geldiğinde birçok toprağını kaybetmişti ve bu dönemde de elindeki topraklarını korumak için mücadele etmekteydi. Ülke içerisinde ve dışarısında Osmanlı devletinin aleyhine çalışanlar bulunmaktaydı. O dönemde Osmanlı'nın topraklarına göz dikenleri ve aleyhine çalışanları amaçlarından vazgeçirmenin yolu askerî güçtü. Dolayısıyla iptidai mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinde askerlik yapmanın önemine, faziletine ve bireyin devletine karşı en önemli görevlerinden biri olduğuna vurgu yapılmaktadır.

6. Kişinin Bütün İnsanlığa Karşı Görev ve Sorumlulukları

İnsanların kendisine, ailesine devletine ve milletine karşı vazifeleri olduğu gibi bütün insanlığa karşı da vazifeleri vardır. Hangi millet ve mezhepten olursa olsun bütün insanları sevmeliyiz.⁵²⁹ Çünkü Cenab-ı Hak insanları eşit yaratmıştır. “Senin bir ağzın, iki gözün, iki kulağın, iki ayağın olduğu gibi dünyada ne kadar insan varsa hepsi de böyledir. Sen nasıl gıdaya ve gıdanı hasıl etmek için çalışmaya muhtaç isen bütün insanlar da böyledir. İnsanlar her histe, her fikirde, her vazifede eşittir. Cenab-ı Hakk'ın bu kadar denk ve müşabih yarattığı insanlar dünyada mesut olmak için kardeş olduklarını anlayıp birbirine kardeş muamelesi etmelidir.”⁵³⁰ Bu yüzden insanlara karşı ilk vazifemiz bütün insanlara yardımcı olmaktır. Çünkü biz başkalarına yardım edersek onlar da bizlere yardım eder.⁵³¹

Yeryüzündeki insanlarla kardeş olmanın gereği bütün insanlara karşı vazifelerden birisi de nezakettir. Nazik olmak, birbirine bir şey söylerken kaba sözler kullanmamaktır. Bir şey istenileceği vakit ‘lütfen’ ve bir şey alındığı vakit ‘teşekkür ederim’ demeyi unutmamalıdır. Biriyle konuşulduğu vakit can sıkacak bir şey olsa

⁵²⁹ Rıza, s. 26

⁵³⁰ Nazima, s. 38.

⁵³¹ Rıza, s. 26

bile sonuna kadar dinlemelidir. Vapurda, trenvayda yolculuk yaparken hasta veyahut ihtiyara yer vermelidir. Gerek sözüyle gerek hareketiyle diğer insanları mutlu edecek şeyleri yapmalıdır. Eğer nezaket olmasa insanlar bir arada yaşayamaz ve mutlu olamazlar.⁵³²

İnsanın bütün insanlığa karşı diğer bir vazifesi de başkalarının ne hayatına, ne şahsına, ne malına, ne namusuna, hiçbir gün zarar vermemektir. Kimse kimseyi öldüremez. Çünkü insanın hayatı muazzezdir. Kimsenin hiçbir şeyini çalamaz. Çünkü hırsızlık fena ve ayıp bir iştir. Komşusunun ırzına, namusuna zarar verecek hiçbir iş yapamaz. Çünkü ırz, namus insanın ahlâki bir malıdır. İnsanın malına zarar vermek nasıl bir cinâyet ise ahlâki olan malına da zarar vermek bir cinâyettir.⁵³³

İnsanın bütün insanlığa karşı vazifesi: “Size yapılmasını istemediğiniz şeyleri siz de başkalarına yapmayınız. Kendinize yapılmasını istediğiniz şeyleri başkalarına yapınız.”⁵³⁴ şeklinde özetlenmektedir.

7. Kişinin Hayvanlara Karşı Görev ve Sorumlulukları

II. Meşrutiyet döneminde toplumunun çoğu kırsal kesimlerde yaşamakta ve geçimlerini çiftçilik ve hayvancılıktan sağlamaktaydı. Dolayısıyla iptidai mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinde hayvanlarla ilgili hikâye ve örneklerle geniş yer verilmekteydi. Böylelikle çocukların içinde yaşadığı çevreden örnekleri anlamaları daha kolay olmaktaydı.

Ahlâk risalelerinde merkeplerin, katırların, ineklerin, koyunların, atların, evlerin bekçiliğini yapan köpeklerin ve ötüşleriyle etraflarına neşe saçan kuşların

⁵³² Rıza, s. 32

⁵³³ Nazima, s. 34.

⁵³⁴ Nazima, s. 34.

insan için yararlarına ve insanoğluna hizmetlerine⁵³⁵ geniş bir yer verildiği görülmektedir. Dolayısıyla insanın kendisine, ailesine ve bütün insanlığa faydalı olan hayvanlara karşı da ahlâki vazifeleri vardır. Öncelikle hayvanlara hiçbir şekilde merhametsizce davranılmamalıdır. Hayvanlara merhametsizce eziyet edip zahmet veren bir kimse arkadaşlarına da meşakkat verir. Çünkü zavallı bir hayvanın zahmetinden etkilenmeyen hemcinsinin başına gelen sıkıntıdan da müteessir olamaz.⁵³⁶

İnsanlar hangi canlı türü olursa olsun ona merhamet etmezse insana da merhamet etmez. Bundan dolayı bireyin merhamet duygusunun gelişmesi ve hemcinsine karşı hassas olabilmesi için başta hayvanlar olmak üzere bütün canlılara şefkat ve merhametle davranmalıdır. Ayrıca hayvanlar insanlara beslenme, giyinme, ulaşım vb. konularda hizmet ettikleri için insanlar da hayvanlara merhametsizce davranmamalıdır. Onlara eziyet edip öldürmemelidirler. Tam tersi durumda yeryüzündeki çevre dengesi bozulur ve bütün insanlar bundan zarar görür.

Sonuç olarak, iptidai mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinin fiziki özellikleri incelendiğinde, kitaplar boyut olarak iptidailerin bütün kademelerinde aynıdır. Sayfa sayısı olarak iptidailerin ilk yıllarında okutulan ahlak risaleleri daha az iken ilerleyen sınıflarda risalelerin sayfa sayısı artmaktadır.

Eserler çoğunlukla kartonla ciltlenmektedir. Dış kapaklarda eserin, yazarın, basıldığı matbaanın, basıldığı şehrin ismi ve basım tarihi gibi bilgiler yer almaktadır. Bazı ahlak risalelerinin dış kapaklarında yukarıdaki bilgilerle birlikte resim de bulunmaktadır.

⁵³⁵ Nazima, s. 38-39; Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye (Devre-i Üla-2.Sene)*, s. 152; Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye (Devre-i Mutavassıta-1.Sene)*, s. 31-34.

⁵³⁶ Nazima, s. 38.

Ahlâk risalelerinde kullanılan yazı puntosu iptidai mekteplerin ilk sınıflarındaki ile son sınıflarındaki aynı büyüklüktedir. Hatta iptidailerin devre-i mutavassıta ve devre-i âliye kademelerinde konu başlıkları için daha büyük punto kullanılırken iptidailerin ilk yıllarında okutulan ahlâk risalelerinde konu başlıkları da diğer metinlerle aynı büyüklüktedir. Oysaki okula yeni başlayan ve okumayı yeni öğrenen öğrenciler için yazı puntolarının daha büyük olması oldukça önemli iken ahlâk risalelerinde bu ayrıma dikkat edilmediği görülmektedir.

İptidailerin ilk yıllarında okutulan ahlâk risalelerinde kullanılan cümleler kısa, sade ve anlaşılırdır. Aynı şekilde bu dönemdeki risalelerdeki paragraflar da kısa ve yalnızca bir düşüncüyü içermektedir. Ancak iptidailerin üst kademelerinde okutulan ahlâk risalelerinde ise cümlelerin ve paragrafların daha uzun olduğu görülmektedir. İptidailerin ilk ve orta kademelerinde okutulan ahlâk risalelerinde kullanılan kelimeler genel itibariyle günlük yaşamda sıkça kullanılan ve anlaşılır durumdadır. Fakat iptidailerin son sınıflarında ahlâk risalelerinde Arapça ve Farsça kelime ve terkipler kullanıldığı için dilin biraz daha ağır olduğu söylenebilir. Ancak ahlâk risalelerinin sonuna konulan sözlüklerle yabancı kelimelerin anlaşılması sağlanmaktadır.

İptidai mekteplerinde okutulan ahlâk risaleleri içerik olarak incelendiğinde çalışkan olmak, sabırlı ve sebatkâr olmak, cesur olmak, yardımsever olmak, fedakâr olmak, tasarruf etmek, büyüklere karşı saygılı olmak, itaatkâr olmak, ilim öğrenmek gibi öğrencilerin öğrenmeleri gereken olumlu değerler ile içki içmek, yalan söylemek, hiddet, tembellik etmek gibi öğrencilerin kaçınması gereken olumsuz davranışlar ön plana çıkartılmaktadır.

Eserlerde yer alan söz konusu değerlerin sayısal oranlarına bakıldığında olumlu ve öğrencilerin öğrenmesi gereken değerlere daha fazla yer aldığı görülmektedir. Ayrıca ön plana çıkan olumlu değerlerin iptidai mekteplerinin ilk yıllarında okutulan ahlâk risalelerinde yer verildiği dikkat çekmektedir.

Ahlâk risalelerinde yer alan önemli konulardan diğeri de bireyin kendisine, ailesine, devletine ve milletine, bütün insanlığa ve hayvanlara karşı görev ve sorumluluklarıdır. Söz konusu görev ve sorumluluk konularının iptidai mekteplerinin bütün kademelerinde okutulan ahlâk risalelerinde yer aldığı görülmektedir. Bireyin görev sorumlulukları ile ilgili konular iptidailerin ilk yıllarında kısa ve özet halde verilirken daha sonraki dönemlerdeki dönemlerde daha ayrıntılı verilmektedir. Öğrencilerin yapmaları ve yapmamaları gereken davranışlar ile bireyin görev ve sorumlulukları ile konuların çoğunlukla iptidai mekteplerin devre-i ûla ve devre-i mutavassıta dönemlerinde okutulan ahlâk risalelerinde yer aldığı görülmektedir. İptidailerin devre-i âliye kademesinde okutulan ahlâk risalelerinde ise vatandaşlık bilgilerine yer verilmektedir.

Ahlâk kitaplarında konular işlenirken çok sayıda hikâyeye yer verilmektedir. Hikayeler anlatılmak istenen konu ile direkt ilgili olup kahramanları çocuklardan ve öğrencilerin yakın çevrelerinden seçilmektedir. Böylelikle öğrencilerin hikâyelerin kahramanları ile kendilerini özdeşleştirmeleri sağlanmıştır. Hikâyeler iptidailerin ilk sınıflarında kısa ve daha anlaşılır iken iptidailerin üst sınıflarında ise daha uzun ve karmaşık yapıdadır. Fakat bazı hikâyelerin iptidailerin farklı sınıflarında kullanıldığı dikkat çekmektedir. Hikâyelerde konular resimler eşliğinde anlatılmaktadır. Olayların gelişimi resim ile de anlatılmaya çalışılmaktadır. Özellikle iptidailerin ilk

yıllarında resimler geniş yer alırken daha sonraki dönemlerdeki hikâyelerde ise daha az sayıda resim bulunmaktadır.

Ahlâk risalelerinde konu anlatımında hikâyelerden sonra kullanılan kaynakları Müslüman ve Batılı bilim adamlarının konu ile ilgili görüşlerinden oluşmaktadır. Eserlerde kullanılan söz konusu bilgilerin bazılarının kime ait olduğu belirtilirken bazıları ise belirtilmemektedir. Ahlâk risalelerinde kullanılan kaynaklardan en az ve sonuncusu âyet ve hadislerdir. Risalelerde az sayıda âyet ve hadis kullanılması dikkat çekicidir. Oysaki I. Meşrutiyet ve daha önceki dönmlerde ahlâk konuları âyet ve hadisler ışığında anlatılırken II. Meşrutiyet döneminde durum tam tersine dönmektedir. Konular hikâyeler, Batılı bilim adamlarının görüşleri ışığında açıklanmaya çalışılmaktadır. Risalelerde az sayıda kullanılan âyet ve hadislerin yalnızca tercümeleri verilmektedir. Fakat söz konusu tercümelerin de eksik verildiği dikkat çekicidir.

Ahlâk risalelerinde kullanılan gerek âyet ve hadislerin gerekse hikâye, Müslüman, Batılı bilim adamlarına ait düşüncelerin hangi kaynaklarda alındığı, kaynaklarının sağlamlığı konusunda herhangi bir bilgiye yer verilmediği görülmektedir. Bu durum ahlâk risalelerinin herhangi bir plan ve program, araştırma yapılmadan kaleme alındığını, eser yazarlarının bu konuda herhangi bir eğitim almadıklarını akla getirmektedir.

B. RÜŞTİYE MEKTEPLERİNDE OKUTULAN AHLAK KİTAPLARININ TANITIMI

Okullarda kullanılan en önemli eğitim-öğretim materyallerinden birisi ders kitaplarıdır. Bu kitaplar hazırlanırken bazı hususların göz önünde bulundurulması gerekir. Öğrencilerin gelişim düzeyleri ve ihtiyaçları dikkate alınmadan hazırlanan

ders kitaplarının yazılış amaçlarına hizmet etmeleri düşünülemez. Dolayısıyla ders kitaplarının dış kapağı, ciltleme, yazı büyüklüğü, cümle ve paragraf yapısı gibi biçimsel özellikler ile konu, kullanılan örnekler ve bilgilerin bilimselliği gibi içerik özellikleri ders kitapları için çok önemlidir.

II. Meşrutiyet dönemi rüştiye mekteplerinde okutulmak üzere çok sayıda ahlâk risalesi devlet kontrolünde yazdırılıp basılmaktadır. Burada söz konusu ders kitaplarının künyesi, yazılış amacı ile kitapların biçimsel (fiziki özellikleri) ve içerik özellikleri incelenerek ders kitaplarında olması gereken özelliklerin olup olmadığı tespit edilmektedir.

1. Rüştiye Mekteplerinde Okutulan Ahlâk Risalelerinin Fiziki Özellikleri

Rüştiye mekteplerinin kurulduğu ilk yıllarda özellikle erkek rüştiyelerinde ahlâk dersleri, ders programlarında ayrı bir ders olarak yer almamaktadır. Önce kız rüştiyelerinde daha sonra da erkek rüştiyelerinde ahlâk ders programlarında müstakil ders olarak yer almaya başlamaktadır. II. Meşrutiyet döneminde de rüştiyelerin ders programlarında ahlâk dersi ayrı bir ders olarak yer almaktadır. Bu derslerde okutulmak amacıyla ahlâk risaleleri yazılmakta ve bastırılmaktadır. Bu bölümde dönemin rüştiye mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinin künyesi, yazılış amacı, fiziksel, dil ve anlatım özellikleri hakkında bilgi verilmektedir.

1.1. Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye

1.1.1. Künyesi

Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye⁵³⁷, Mehmet Hazık⁵³⁸ tarafından kaleme alınmıştır. Kitabın kapağında yazarın ismi bulunmamaktadır. Erzurum Sabiha Özge Kütüphanesi katalogunda kitabın yazarı Dr. Hazık olarak ifade edilmektedir. Kitap 1328 (1912) tarihinde İstanbul’da Kütüphane-i Bedrusyan Matbaasında basılmıştır. Eser 144 sayfadan oluşmaktadır.

1.1.2. Amacı

Kitabın yazılış amacı kitabın dış kapağında “Mekatib-i Rüştîye ve İdadiye Mekteplerinde okutulmak üzere tab olunmuştur.” şeklinde ifade edilmektedir. Ancak, Erzurum Sabiha Özge Kütüphanesi katalogunda ise kitabın Rüştîye Mekteplerinin üçüncü sınıflarında okutulmak üzere basıldığı bilgisi bulunmaktadır.

1.1.3. Fiziksel Özellikleri

Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye, eğitim-öğretim kademesi olarak rüştîyelerde okutulmakta ve 10-14 yaş grubu öğrencilere hitap etmektedir. Dolayısıyla o yaş grubu öğrencilerin kitaptan yararlanabilmeleri için kitabın içeriği ile birlikte fiziksel özelliklerinin de zengin olması önemlidir.

⁵³⁷ Mehmet Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, Bedrusyan Matbaası, İstanbul 1328/1912.

⁵³⁸ Mekteplerde okutulmak üzere çok sayıda ahlâk risalesi kaleme alan Mehmet Hazık hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

1.1.3.1. Kitabın Dış Görünüşü

Kitabın dış kapağında eserin, yayınevinin ve basıldığı yerin adı, yayın tarihi ve hangi tür okullar için basıldığı bilgilerine yer verilirken, eserin müellifinin isminin yazılmadığı görülmektedir.

1.1.3.2. Yazı Büyüklüğü

Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye’de kullanılan yazı büyüklüğü iptidai mekteplerinde okutulan ahlâk risaleleri ile aynı büyüklüktedir. Yalnızca konu başlıkları iptidailerinken küçüktür. Yazılar okunaklı ve gözü rahatsız etmeyecek büyüklüktedir.

1.1.4. Dil ve Anlatım Özellikleri

Kitapta kullanılan dil iptidailere göre biraz daha üst düzeydedir. Eserde Arapça kelime ve terkiplere yer verilmektedir. Ancak kullanılan söz konusu kelime ve terkipler öğrencilerin anlayamayacağı derecede anlaşılmaz ve zor değildir.

1.1.4.1. Cümle Yapıları

Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye kitabında yazar, bazı yerlerde çok uzun cümleler kurmaktadır. Bazı cümlelerin uzunluğu üç satırı bulmaktadır.⁵³⁹ Bu da öğrencinin konunun başlangıcı ile bitişi arasında bağlantı kurmasını güçleştirmektedir. Ayrıca cümlenin sağlıklı bir şekilde anlaşılmasını zorlaştırmaktadır.

⁵³⁹ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 23, 32, 42.

1.1.4.2. Paragraf Nitelikleri

Kitapta dikkat çeken unsurlardan birisi de paragrafların uzunluğudur. Bazı yerlerde bir sayfadan daha fazla uzunlukta paragraflar bulunmaktadır.⁵⁴⁰ Bu durum öğrencinin konu bütünlüğünü yakalamasını olumsuz yönde etkilemesine neden olabilir.

1.1.4.3. Anlatımda Kullanılan Örnekler

Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye’de yazar konuları anlatırken örnek vermemiştir. Oysaki konuların somutlaştırılması ve kalıcı hale gelebilmesi için konu ile ilgili öğrencinin seviyesine, ihtiyaçlarına uygun örneklerin verilmesi çok önemlidir. Yazar, konuları sadece âyet ve hadislerle açıklama yoluna gitmiştir.⁵⁴¹

1.2. Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri

1.2.1. Künyesi

Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri⁵⁴², II. Meşrutiyet döneminde çok sayıda ahlâk risalesi kaleme alan Ahmed Cevad (Emre)’in kitaplarından biridir. Kitap 1328/1912 tarihinde İstanbul’da Mahmut Bey Matbaasında basılmış olup, kitabın ikinci baskısıdır. Eser 208 sayfadan oluşmaktadır.

1.2.2. Amacı

“Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri”, Maârif Nezâreti tarafından belirlenen programa uygun olarak bütün rüştiye mekteplerinde okutulmak üzere hazırlanmıştır.

⁵⁴⁰ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 8, 12, 21, 32.

⁵⁴¹ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 4, 7, 11, 68, 123, vd.

⁵⁴² Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1328/1912.

1.2.3. Fiziksel Özellikleri

Okullarda okutulan ders kitaplarının hepsinin hitap ettiği kitle ve yazılış amacı ortaktır. Dolayısıyla hangi dönemde olursa olsun ders kitapları benzer özellikleri taşımaktadır. Bu ortak niteliklerden birisi de eserlerin fiziki özellikleridir.

1.2.3.1. Kitabın Dış Görünüşü

Eser ciltlenme ve boyut olarak diğer ahlâk risaleleri ile aynı durumdadır. Fakat dış kapakta yer alan bilgiler farklılık göstermektedir. Kitabın kapağı çiçek resimleriyle süslenmiştir. Ayrıca kapakta kır gezisindeki bir öğretmen ile öğrencisinin resmi bulunmaktadır.

Genellikle ders kitaplarının dış kapağında yer alan eserin yayınevi, yayın tarihi, basıldığı şehir ismi ve kitabın kaçınıcı baskı olduğu gibi bilgilere eserin iç sayfasında yer verilmiştir. Tab ve neşreden ismi çiçekli bir çelenk içerisinde verilmiştir.

1.2.3.2. Yazı Büyüklüğü

Kitabın yazı büyüklüğü rüştiyelerde okutulan diğer ahlâk risaleleriyle aynıdır. Onlardan farkı başlıkların metin yazısından daha büyük olmasıdır. Harfler okunaklı ve birbirine girmemiş hâldedir.

Yazı konusunda Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri adlı ahlâk kitabını rüştiyelerde okutulan diğer ahlâk risalelerinden farklı kılan, farklı yazı türünün kullanılmasıdır. Yazar, her konunun bitiminde “Hülâsa” başlığında konu ile ilgili özet bilgiler vermektedir. Bu bilgiler rik’a yazı türü ile yazılmıştır. Bu yazı türü matbuaya göre daha küçük ve okunması daha güçtür. Ayrıca, yazar konu sonlarında,

konu değerlendirmesi amacıyla “Sual” başlığı altında değerlendirme sorularına yer vermiştir. Buradaki yazıların boyutu daha kúçúktür.

1.2.4. Dil ve Anlatım Özellikleri

Kitapta kullanılan dilin öğrencinin seviyesinin ústünde olmadığı söylenebilir. Yazarın eserinde öğrencilerin günlük yaşamlarında kullandıkları kelimeleri tercih ettiği görúlmektedir. Dolayısıyla öğrencinin kitaptaki anlatımı benimsemesi kolay olmuştur.

1.2.4.1. Cümle Yapıları

Eserde uzun cúmlelerle birlikte kısa cúmleler de kullanılmaktadır. Çünkü kitapta zaman zaman karşılıklı konuşma metinlerine de yer verilmiştir.⁵⁴³ Yazar genellikle düz cúmleler kullanmakla birlikte eserinde soru ve devrik cúmlelere de yer vermiştir.

1.2.4.2. Paragraf Nitelikleri

Eserde paragraflar genellikle orta büyüklüktedir. Bununla birlikte azda olsa neredeyse bir sayfayı kaplayacak bütünlükte paragraflar da bulunmaktadır.⁵⁴⁴ Paragraflarda bir düşünceye yer verilmektedir.

1.2.4.3. Anlatımda Kullanılan Örnekler

Eserde çok sayıda küçük hikâyeciklere yer verilmiştir. Yazar konunun başlangıcına öğrencilerin anlayacağı düzeyde ve onların çevrelerinde meydana

⁵⁴³ Cevad, *Mektepte Malumât-ı Alâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 53-56.

⁵⁴⁴ Cevad, *Mektepte Malumât-ı Alâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 21, 42, 53.

gelebilecek bir hikâye vermektir.⁵⁴⁵ Daha sonra bu hikâyeden yola çıkılarak konu somutlaştırılmaya çalışılmaktadır. Bu durum, öğrencileri hikâyede geçen kahramanlarla kendilerini özdeşleştirerek konuyu içselleştirebilme imkânını sunmaktadır.

1.3. Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye

1.3.1. Künyesi

Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye⁵⁴⁶ adlı eser II. Meşrutiyet döneminde özellikle okullarda okutulmak üzere çok sayıda ahlâk risalesi kaleme alan Ali Seydi⁵⁴⁷ tarafından yazılmıştır. Kitap 1328/1912 tarihinde İstanbul'da Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaasında basılmış olup 160 sayfadan oluşmaktadır.

1.3.2. Amacı

Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye, Maârif Nezâreti tarafından belirlenen en son programa uygun olarak bütün rüştiye ve idadiye mekteplerinde okutulmak üzere hazırlanmıştır.

⁵⁴⁵ Hikâye için bkz. Cevad, *Mektepte Malumât-ı Alâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 80-83.

⁵⁴⁶ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul 1328/1912.

⁵⁴⁷ 1286/1870 yılında Erzincan'da dünyaya gelen Ali Seydi Askerî Rüştiyesi ve Mülkiyede eğitim görmüştür. Tarih-i Osmanî Encümeni'nin daimî azalıklarında bulunan Ali Seydi, muallimlik, valilik gibi devlet memurlukları yapmıştır. Türkiye Büyük Meclisine seçildiği 1933 yılında vefat etmiştir. Ali Seydi'nin eserleri eğitim ve fikir hayatına yönelik olmuş ve II. Meşrutiyet döneminde çoğunlukla ders kitapları hazırlamıştır. Ali Seydi'nin dönemin mektepleri için hazırlamış olduğu eserleri konularına göre üç grupta tasnif etmek mümkündür. Bunlar, sözlükler, tarihi kitaplar ve ahlâk eğitimi ile ilgili Usul-u Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye, Musahabât-ı Ahlâkiye, Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye gibi eserlerdir. Mustafa Uzun, "Ali Seydi", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1989, C. 2, s. 442-445; İhsan Işık, *Resimli ve Metin Örnekli Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*, Elvan Yayınları, Ankara 2006, C. 1, s. 252.

1.3.3. Fiziksel Özellikleri

Gereksinimler, algıda seçicilik ve dikkat düzeyi öğrencinin gelişim düzeyine göre farklılık göstermektedir. Eğitim-öğretimin vazgeçilmez unsurlarından olan ders kitaplarının öğrencilerin bilişsel ve duyuşsal gelişim düzeylerine uygun olmaları gerekir. Bu uygunluk kitapların dış görünümü, yazı büyüklükleri gibi fiziksel özelliklerle başlar.

1.3.3.1. Kitabın Dış Görünüşü

Kitap, dış görünüş olarak diğer ahlâk risalelerinden farklılık göstermektedir. Ders kitaplarında içindekiler eserlerin iç sayfalarında yer alırken Usul-u Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye’de ise dış kapakta “Muhteviyât” başlığında verilmektedir. Ayrıca eserin dış kapağında diğer ahlâk risalelerin dış kapağında bulunan bilgiler de bulunmaktadır.

1.3.3.2. Yazı Büyüklüğü

Eser yazı büyüklüğü olarak diğer ahlâk risaleleri ile aynı durumdadır. Eserin metin gövdesi normal büyüklükte iken dipnotlarda daha küçük yazı kullanılmaktadır. Konu başlıkları için metin gövdesine göre daha büyük yazı tercih edilmektedir.

1.3.4. Dil ve Anlatım Özellikleri

Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye adlı eserde kullanılan dil, yoğun olarak Arapça kökenli kelime ve terimlerden meydana gelmektedir. Yazar, bazı yerlerde Farsça kökenli kelimeler de kullanılmaktadır. Mesela, “Aileye Karşı Vazifeler” konusu anlatılırken anne için mâdır⁵⁴⁸ ifadesi kullanılmaktadır. Yazar,

⁵⁴⁸ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 54.

bazı kelimelerin anlamlarını dipnotta açıklamaktadır. Dipnotlardaki bilgiler sadece kelimelerin anlamlarıyla sınırlı kalmamaktadır. Ayrıca yazar dipnotlarda konu ile ilgili bilim adamlarının görüşlerine ve açıklamalarına da yer vermektedir.

1.3.4.1. Cümle Yapıları

Yazar genellikle konuları maddeleştirerek anlatmaya çalışmaktadır.⁵⁴⁹ Dolayısıyla eserde farklı yapıda ve uzunlukta cümleler bulunmaktadır. Bazı yerlerde cümleler bir paragraf oluşturacak kadar uzun iken bazı yerlerde ise birkaç kelimedenden oluşmaktadır.

1.3.4.2. Paragraf Nitelikleri

Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiyye ve Medeniyye adlı eserinde uzun paragraf kullanmaktan kaçınan yazar, çoğunlukla kısa paragraflar kullanmaktadır. Bununla birlikte eserde az miktarda da olsa uzun paragraflara da rastlamak mümkündür.⁵⁵⁰

1.3.4.3. Anlatımda Kullanılan Örnekler

Yazar, eserinde yeteri kadar örnek ve benzetmeye yer vermektedir. Eserde konuların anlaşılması için alıntılar yapılmaktadır. Alıntılar tırnak içerisinde verilmektedir. Eserde Osmanlı padişahları ve Batılı bilim adamlarının sözlerinden, Avrupa ülkelerinde yapılan uygulamalardan ve âyetlerden örnekler bulunmaktadır. Ancak bu örnekler içerisinde en az sayıyı âyetler oluşturmaktadır.

Diğer ahlâk risalelerinde de olduğu gibi burada da alıntıların yerleri belirtilmemiş ve bu konuda herhangi izahatta bulunulmamıştır. Bu durum, eserde kullanılan bilgilerin doğruluğu ve güvenilirliğine gölge düşürebilir.

⁵⁴⁹ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiyye ve Medeniyye*, s. 14-16, 56-57.

⁵⁵⁰ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiyye ve Medeniyye*, s. 63.

2. Kullanılan Kaynakların Bilimselliği

Rüştiye mektepleri, II. Meşrutiyet dönemi iptidai mekteplerinin üstünde bulunan örgün eğitim kurumudur. Kız rüştiye mekteplerinde kuruldukları yıldan itibaren ahlâk derslerine ayrı bir ders olarak yer verilirken, erkek rüştiyelerinde ise farklı bir durum söz konusudur. Erkek rüştiyeleri ilk kurulduklarında ahlâk eğitimi kıraat dersleri içerisinde verilmektedir. Ahlâk dersleri 1899 tarihinden itibaren erkek rüştiyelerinin ders programlarında ayrı bir ders olarak yer almaya başlamaktadır.⁵⁵¹

II. Meşrutiyet döneminde de ahlâk dersleri erkek rüştiyelerinde okutulmaya devam etmektedir. Bu dönemde rüştiye mekteplerinde okutulmak üzere çok sayıda ahlâk risaleleri yazılmaktadır. İptidai mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinde olduğu gibi bu ders kitaplarının bilgi kaynağının tamamını İslam dini referansları oluşturmamaktadır. Hatta Batılı bilim adamlarının düşünce ve fikirlerine dini kaynaklardan daha fazla yer almaktadır. Rüştiye mekteplerinde okutulmak üzere yazılan “Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye” adlı ahlâk risalesi “Besmele” ile başlanmasına rağmen az sayıda âyet ve hadis içermektedir. Eserde diğer ahlâk risalelerinde farklı olarak âyet ve hadisler “Etteharatü minel iman”⁵⁵², “Hubbul vatan mine’l-iman”⁵⁵³, “Velâtegul lehüma üffin”⁵⁵⁴, “Leyse li’l insâni illâ mâ sea”⁵⁵⁵ şeklinde orijinal metinleriyle verilmektedir. Âyet ve hadislerin bir kısmının meali verilirken bir kısmının meali ise verilmemektedir. Bununla birlikte âyetlerin Kur’an-ı Kerim’in hangi suresinde geçtiği ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca âyetlerin tamamı değil, belirli bir kısmı verilmektedir. Aynı şekilde hadislerin de hangi hadis kaynaklarında geçtiği ile ilgili bir bilgi verilmemektedir.

⁵⁵¹ Rüştiye mekteplerinin ders programları ile ilgili daha geniş bilgi için I. Bölüme bakınız.

⁵⁵² Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 30.

⁵⁵³ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 69.

⁵⁵⁴ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 56.

⁵⁵⁵ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 115.

Yazar eserinde âyet ve hadislerle birlikte Hz. Ebu Bekir⁵⁵⁶, Hz. Ömer⁵⁵⁷ ve Hz. Ali⁵⁵⁸ döneminde yaşanan olaylardan da örnekler vermektedir. Ayrıca eserde Kanuni Sultan Süleyman⁵⁵⁹ ve Şeyh Sadi'ye⁵⁶⁰ ait söz ve düşüncelere de yer almaktadır. Eserde İslam dinine ait motiflerle birlikte Eflatun,⁵⁶¹ Montesquieu,⁵⁶² ve Sokrates⁵⁶³ gibi meşhur Batılı bilim adamlarına ait görüşlere de geniş yer verilmektedir. Söz konusu Batılı bilim adamlarından bazılarının ismi verilirken bazen de “Garb Şuarasından birisi şöyle dedi.”⁵⁶⁴ ifadesi kullanılmaktadır.

Yazarın eserinde kullandığı bilgilerin hiçbirinin kaynağını vermemesi dikkat çekmektedir. Oysaki eserlerde kullanılan bilgilerin doğruluğu, güvenilirliği ve objektifliği o bilgilerin dayandığı kaynaklara bağlıdır.

II. Meşrutiyet dönemi rüştiye mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinden birisi de “Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye”dir. Eserde konular âyet ve hadislerin ışığında anlatılmaya çalışılmaktadır. Hatta bazı konu başlıklarının altına âyet veya hadis meali verdikten sonra konu ile ilgili diğer bilgi ve açıklamalara geçilmektedir. Mesela, “Dördüncü Ders”⁵⁶⁵te aile ve aile ocağı konusu anlatılırken “Sizin hayırlılarınız ailesine hayırlı olanlardır.” hadisi ile başlanmaktadır. Eser bu yönüyle II. Meşrutiyet döneminde iptidai ve rüştiye mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinden farklılık göstermektedir. Çünkü bu dönemde ahlâk risalelerinde az sayıda âyet ve hadis bulunmaktadır. Fakat “Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye” adlı

⁵⁵⁶ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 76.

⁵⁵⁷ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 108.

⁵⁵⁸ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 111.

⁵⁵⁹ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 28.

⁵⁶⁰ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 112.

⁵⁶¹ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 5.

⁵⁶² Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 74.

⁵⁶³ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 88.

⁵⁶⁴ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 88.

⁵⁶⁵ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 10.

eserde çok sayıda âyet ve hadise yer verilirken, Batılı bilim adamlarına ait görüş ve düşüncelere yer verilmemektedir.

Eserde diğer ahlâk risalelerinde olduğu gibi âyetlerin metinleri değil yalnızca mealleri verilmektedir. Yazar kullandığı hadislerin kaynağını vermezken âyetlerin hangi sürede, surenin kaçınıcı âyeti olduğunu belirtmektedir. Ancak kullanılan âyetin tamamı değil, belirli bir kısmı yer almaktadır. Bununla birlikte, âyet meallerinin orijinal metnin tam karşılığı olmadığı görülmektedir. Mesela “Vazâif-i Ailenin Tarifi ve Taksimi” konusunda kullanılan “Hâsirler nefislerine ve ailelerine zulüm ve ziyan eden kimselerdir.”⁵⁶⁶ âyetin mealinin bir kısmı verilmektedir. Ayrıca risalelerde verilen âyet mealleri ile orijinal metin karşılaştırıldığında meallerde bazı kelimelerin eksik olduğu görülmektedir.

Rüştiye mekteplerinde okutulan diğer ahlâk risalesi “Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye”dir. Eser yukarıdaki ahlâk risalesinin aksine, konu başlıklarının altına âyet ve hadis yerine Benjamin Franklin⁵⁶⁷, Montesquie⁵⁶⁸ ve Pastör⁵⁶⁹ gibi Batılı bilim adamlarına ait bir söze yer verilmektedir. Daha sonra konu ile ilgili bazen kısa bazen de uzun bir hikâyeye yer verilmektedir. Bunun üzerinden konular somutlaştırılarak öğrencilere sunulmaktadır.

Ahlâk risalelerinin bilgi kaynaklarını âyet ve hadisler oluştururken Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri adlı ahlâk risalesinde böyle bir durum söz konusu değildir. Bunların yerine Batılı bilim adamlarının görüşlerine yer verilmektedir. Yazar, yapmış olduğu alıntılarının kaynağını göstermemektedir. Ayrıca

⁵⁶⁶ Siz de Allah’tan başka dilediğiniz şeylere ibadet edin! De ki: Şüphesiz hüsrana uğrayanlar, kıyamet gününde kendilerini ve ailelerini hüsrana sokanlardır. İyi bilin ki bu, apaçık hüsrana ta kendisidir. (Zümer, 39/15)

⁵⁶⁷ Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 26, 29, 31, 36 vd.

⁵⁶⁸ Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 52.

⁵⁶⁹ Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 116.

görüşlerinden faydalandığı bilim adamları ve savundukları fikirleri hakkında herhangi bir bilgi vermemiş ve açıklamada bulunmamıştır. Yazar eserinde konuların anlaşılmasına katkı sağlayacak, öğrencinin gelişim düzeyine uygun çok sayıda hikâye kullanmıştır. Bununla birlikte hikâyelerin kendisine mi ait yoksa başka birisine mi ait olduğu belirtilmemiştir.

Eserde asıl dikkati çeken nokta çok sayıda resmin kullanılmasıdır. Yazar konuları anlatırken resimleri de kullanmıştır. “İnsanın Kendi Nefsine Karşı Vazâifi”⁵⁷⁰ başlığında öğrencilerin sağlıklarını korumaları için yapmaları ve yapmamaları gerekenler anlatılmaktadır. Burada, öğretmenin tavsiyelerine uymadığından hastalanan bir öğrencinin niçin hastalandığı hem hikâye ile hem de kademeli olarak iki resimde anlatılmaktadır.

3. Değerlerin İşlenişi

Ders kitaplarında bilginin çokluğu, doğruluğu ve bilimselliği kadar soyut konuların somutlaştırılması, salt bilgilerin anlamlandırılarak öğrencilerin anlayabileceği hâle getirilmesi de o kadar önemlidir. Eğer ders kitaplarındaki bilgiler öğrenciler için bir anlam ifade etmiyorsa o ders kitabı ve içindeki bilgiler amaçlarına ulaşamamıştır. Dolayısıyla ders kitaplarındaki değerlerin öğrencilerin anlayabileceği şekilde işlenişi çok önemlidir.

II. Meşrutiyet dönemi rüştiye mekteplerinde okutulan “Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye” adlı ahlâk risalesinde değerler teorik bilgi olarak verilmektedir. Daha sonra konu somut bir örnekle anlamlandırılmaya çalışılmaktadır. Mesela, yazar insanların toplumlar halinde yaşamalarının gerekliliği ve bireyin toplum içindeki görevleri konularını anlattıktan sonra konu ile ilgili şöyle bir örnek

⁵⁷⁰ Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 3.

vermektedir: “Cemiyet-i beşeriye bir vücuda teşbiye edecek olurisek efrad-ı beşerden her birinde o vücut-ı maneviye birer a‘zasına benzetebiliriz. A‘zâ-yı vücudun yekdiğeriyle pek büyük, gayri münfekk irtibatları, münasebetleri olduğu gibi cemiyet-i beşeriye birer uzvu olan insanların ma‘nen birbirleriyle pek mühim bir surette irtibat ve münasebetleri vardır. Bi’l-farz vücudumuzu teşkil eyleyen azadan her birinin, hüciratın, ensicenin âsabın, midenin, emanın, ciğerlerin, kalbin, a‘za-yı havâssın ayrı ayrı birer vazifeside varsada bu a‘zalar ve bu vazifeler arasında dahi pek samimi münasebet mevcuttur. Birinin ifa-yı vazifeden kalması ve mesla midenin, em‘anın tatil fa‘aliyet etmesi a‘za-yı sair vücuttan her biri üzerinde az çok bir tesir, bir atâlet husule getirir. Göze, el ve kola, kulağa arız olan elemeler temadi intizâm hayata hâlel verir. Parmakları kesilen bir adam esbab-ı ma‘îşetini zorlukla tedarik eyler. Ciğerlerine afet arız olan bir adam fîraş-ı ızdıraptan ayrılamaz. Binaen aleyh a‘zâ-yı vücut arasında olduğu gibi azayı cemiyet-i beşeriye arasında dahi böyle büyük büyük irtibatların vücudu inkâr olunamaz ve bütün insanların birbirinin hadim ve mu‘aveni olduğunda şüphe edilemez.”⁵⁷¹ Yazar toplumu insanın organlarına benzetmektedir. Örnekte, insanın vücudundaki bir organın görevini yapmaması durumunda bütün vücut bundan rahatsız oluyorsa, toplumdaki bir ferdin üzerine düşen görevleri yerine getirmemesi durumunda bütün toplum etkileneceğine vurgu yapılmaktadır. Eserde çok sayıda bu tür örneklere yer verilmektedir. Dolayısıyla konular somutlaştırılarak daha kolay anlaşılması sağlanmaktadır.

Eserde değerlerle ilgili hikâyelere yer verilmemektedir. Değerler, Müslüman ve Batılı bilim adamlarının görüşleri ve tarihte yaşanan olaylardan örnekler verilerek işlenmeye çalışılmaktadır. Mesela yazar vergi konusunu anlatırken: “Hz. Ebu

⁵⁷¹ Seydi, *Usul-u Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 7-8.

Bekir'in döneminde ilk ve en önemli gazvenin, devlete vergi vermeyenlere karşı yapıldığı⁵⁷² olayını örnek olarak vermektedir. Yazar konu ile ilgili tarihte yaşanan olaylardan örnekler sunarak konunun hayata geçirilebilir ve toplum için önemli olduğuna vurgu yapmaktadır.

Yazar eserinde değerleri, az sayıda da olsa âyet ve hadis kullanarak işlemeye gayret etmektedir. Âyet ve hadislerin orijinal metinleri verilirken birçoğunun meali verilmemektedir. Oysaki ahlâk risalelerinin temel kaynakları olan âyet ve hadislerin tam ve eksiksiz verilmesi gerekmektedir.

II. Meşrutiyet dönemi rüştiye mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinden birisi olan “Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye” adlı eserde değerler âyet ve hadislerle işlenirken, aynı dönemde rüştiye mekteplerinde okutulan “Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri” adlı ahlâk risalesinde ise âyet ve hadise yer verilmemektedir. Eserde değerler Batılı bilim adamlarının görüşleri ve konu ile ilgili hikâyelerle işlenmeye çalışılmaktadır. Yazar tutumlu olma değerini yazarı ve kaynağı belirtilmeyen hikâyede şöyle anlatmaktadır: “ Hulki Bey'in pederi de tacir idi. Küçük Hulki altı yaşında iken babası ona her gün on para vermeye başlamış, bu paraları saklamasını tavsiye etmiş idi. Hulki'nin hiçbir ihtiyacı yoktu. Babası her şeyini alıyor, veriyordu. Hulki neden on paralarını sarf etsin? Öbür çocuklar kırmızı sarı boyalı şekerler, fıstıklar, çiy kestaneler satın alarak midelerini bozuyorlardı. Küçük Hulki onluklarını saklıyor, her dört günde bir onları babasına vererek kendisinden güzel, çil bir kuruş alıyordu. Bayramlarda ise annesi, amca ve dayıları, hala ve teyzeleri de Hulki'ye oyuncak yerine para vermişlerdi. Bir sene nihâyetinde küçük Hulki'nin tam bir buçuk sarı sarı altını vardı. Babası Hulki'nin böyle iktisadı

⁵⁷² Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 76-77.

sever bir çocuk olduğunu görünce bu parayı emniyet sandığına verirse oradan senede yüzde üç kuruş faiz alabileceğini anlattı. Bir buçuk lira emniyet sandığına teslim edildi. Buna mukabil sandık küçük Hulki'nin namına bir defter teslim etti. Parada oraya kaydedilmiş oldu. Hulki'nin pederi o günden itibaren Hulki'ye günde yirmi para vermeye başladı. Bayram bahşişlerini de çoğalttı. Hulki o parayı saklıyor, her üç ayda bir yarım lira olarak emniyet sandığına teslim ediyordu. Hulki büyüdü, sermayesi de çoğalıyordu. İdadiyeden çıktığı zaman on dokuz yaşında idi. Hulki bir zaman babasıyla beraber dükkânlarında çalıştı, amele gibi ücret aldı. Sonra babası bu paraya biraz daha katarak Hulki'ye bir dükkân açtı. İşte on sene sonra Hulki Bey büyük bir tâcir olmuştu...⁵⁷³ Hikâyede tutumlu insanların neler yaptığı ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Ayrıca tutumlu insanların zamanla zengin olduklarını bu yüzden çocuklara harçlıklarını israf etmeyip biriktirmeleri tavsiye edilmektedir.

Hikâyenin uzunluk, içerik ve hikâyede kullanılan ifadeler, kavramlar, olay örgüsü bakımından rüştiye öğrencilerinin anlayabileceği seviide olduğu söylenebilir. Bununla birlikte hikâyede iki konu dikkat çekmektedir. Birincisi ahlâk risalelerinin çoğunda olduğu gibi hikâyenin kahramanlarının çocuklardan olmasıdır. İkincisi ise hikâyede, babanın oğluna parasını faize yatırmayı tavsiye etmesidir. Oysaki İslam dinine göre faiz haram iken okullarda ders kitabı olarak okutulan ahlâk risalesinde böyle bir bilgiye yer verilmesi çok dikkat çekicidir.

4. İçerik Açısından İncelenmesi

Rüştiyelerde okutulan ahlâk risalelerinin genelinde ahlâk kelimesinin yapısı, sözlük anlamı ve ahlâk ile ilgili teorik bilgilere yer verilmemektedir. Bundan daha çok ahlâk risalelerinde ahlâk ilminin tanımına yer verilmektedir. Buna göre ahlâk

⁵⁷³ Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 39-41.

ilmi, “İnsanların nasıl olup da yavaş yavaş eski çirkinlikten, cehaletten, vahşilikten, adaletsizlikten çıkıp kurtulduğunu ve en eski ecdadımız olan o insaniyetsiz barbarlardan bize erişen, intikal eden fenalıklardan nefsimizi tahlis için neden dolayı kendi kendimizi terbiyeye, alayı nefse mecbur olduğumuzu tedkik eder ve öğretir.”⁵⁷⁴; “Hayat-ı şahsî ve ictimâ’iyemizin muhafaza-i ahenk, saadet ve selameti için hem nefsimize, hem de nefsimizin gayrine karşı ifâsını manen ve mecburen deruhde eylediğimiz ef’al ve hususatlardır.”⁵⁷⁵; “İlm-i ahlâk meslek-i hakiki-i beşeriyei tayin eyleyen kuvva-yı nefs-i natıkayı ıslah ve ikmal ile asliyeden bahisdir.”⁵⁷⁶ şeklinde tanımlanmaktadır.

Risalelerde ahlâk ilminin tanımı yapılırken tanımların iki noktada toplandığı söylenebilir. İlk olarak insanın nefsindeki kötü huylardan kurtulup kemale, iyiliğe ve güzelliğe ulaşmasına vurgu yapılmaktadır. İkinci olarak da insanın kendi dışındakilerle olan ilişkilerinde olgunluğa ulaşmasına vurgu yapılmaktadır.

Rüştiye mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinde ahlâk ilminin tanımı ile birlikte ahlâk ilminin amaçlarına da yer verilmektedir. Buna göre eserlerde ahlâk ilminin amaçları, “Bir milletin şan ü şerefi, satvetü azameti (büyük bir adım) nüfusunun kesretiyle değil, kıymet-i ilmiyesiyle, marifâtü kemalâtıyla, medeniyetiyle, insaniyete olan hizmetiyle, keşfiyyatıyla, kabiliyet-i fikriye ve ahlâkiyesinin tekamülüyle mütenasibtir.”⁵⁷⁷; “Ecnebi istilasına uğrayan bir milletin ahlâkı büsbütün bozulmamış ise hukukunu yavaş yavaş istirdad edebilir. Fakat ahlâksızlığın damarlarına işlediği bir milleti hiç birşey kurtaramaz.”⁵⁷⁸ şeklinde ifade

⁵⁷⁴ Jules Payot, (Mütercim: M.E.F.), *Mektepte Terbiyeyi Ahlâkiye ve Vataniye*, Matbaa-ı Hayriye ve Şürekası, İstanbul 1330, s. 2.

⁵⁷⁶ Seydi, *Usul-u Terbiyey-i Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 6.

⁵⁷⁷ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 51-52.

⁵⁷⁸ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 118.

edilmektedir. Dolayısıyla ahlâk ilmi bir toplumu maddi ve manevi yönden ayakta tutacak nesiller yetiştirmeyi amaçlamaktadır. Çünkü bir toplum nüfus, ilim, keşif ve icatlar bakımından ne kadar üstün olursa olsun eğer toplumda ahlâksızlık hâkimse bozulma ve yıkılma kaçınılmazdır.

Rüştiye mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinde vazife, mesuliyet, eşitlik, hürriyet, devlet, vatan ve millet gibi teorik bilgilerle birlikte bireyin kendisine, devletine ve bütün insanlığa karşı vazifeleri gibi vazife ahlâkına daha geniş yer verildiği görülmektedir. Çünkü rüştiye mekteplerinden mezun olan öğrencilerin hayata atılmadan önce toplumda kendilerini bekleyen görevlere hazır olmaları için bu tür görev ve sorumlulukların ahlâk risalelerinde genişçe yer alması bunun nedeni olabilir.

Ahlak ders kitaplarının içeriğini oluşturan ahlâk ile ilgili diğer konular da bireyin öğrenmesi ve kaçınması gereken değerlerdir. Bu değerlerin alt başlıkları tablo 44’de verilmektedir:

Tablo 44. Bireyin Kazanması ve Kaçınması Gereken Davranışlar

Kişinin Kazanması Gereken Davranışlar	Kişinin Kaçınması Gereken Davranışlar
Çalışkan Olmak	Taassup
Azim ve Metanet	İçki İçmek
Tevazu	Yalancılık
Akrabalara Saygı	Kibir ve Haset
Adaletli Olmak	Tembellik
Hoşgörülü Olmak	İntihar
İtaatkâr Olmak	
İlim Öğrenmek	
Kişisel Teşebbüs (Teşebbüs-i Şahsi)	

4.1. Teşvik Edilen Değerler

Rüştiye mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinde öğrencilerin öğrenmeleri gereken değerlere daha çok yer verilirken, öğrencilerin sakınması gereken olumsuz davranışlara daha az yer verilmesi dikkat çekmektedir. Eserlerde yer alan değerlerin öğrencilerin gelişim düzeylerine uygun olduğu söylenebilir. Ahlâk risalelerinde çalışkan olmak, azim ve metanet, tevazu, akrabalara saygı, adaletli olmak, hoşgörülü olmak, itaatkâr olmak, ilim öğrenmek ve teşebbüs-i şahsi gibi değerler teşvik edilmekte ve ön plana çıkartılmaktadır.

4.1.1. Çalışkan Olmak

Bütün ahlâk risalelerinde çalışmak öğrencilerin kendileri, anne-babaları, vatan ve milletlerine karşı bir görev olarak ifade edilmektedir. Ayrıca hem zengin olmak, dünyada rahat bir hayat yaşamak için hem de derslerde başarılı olmak için öğrenciler çalışmaya ve çalışkan olmaya teşvik edilmektedir. Çünkü insanlar ancak çalışmaları sayesinde hürriyetlerini elde edebilirler. Eğer çalışma ve gayret olmazsa insanlar fakirliğe ve yoksulluğa düşerler.⁵⁷⁹

Bu bağlamda, “Çalışkan insan daima lazım olduğu kadar para kazanır, kendinin ve ailesinin maişetini temin eder. Yalan söylemeye, hırsızlık etmeye, avuç açmaya, âb-ı ru dökmeye mecbur kalmaz. Namus ve haysiyetini, faziletini muhafaza eyler. Bunun için ‘İş faziletin bekçisidir.’ demişler. Hakikaten de öyledir. Fazilet, namus ve haysiyet göz bebeği gibi muhafaza olunacak kıymettar bir serveti maneviyedir. İnsanı insan eden fazilettir. İnsan fazileti anlar ve sever. Fakat fazilet sahibi kalması için vesait maddiye ye, servete muhtaçtır. Servet ise ancak çalışkanlık

⁵⁷⁹ Payot, *Mektepte Terbiyeyi Ahlâkiye ve Vataniye*, s. 89, 137.

ile temin olunur. O halde faziletin muhafazası ancak çalışkanlık ile mümkündür.”⁵⁸⁰

Dolayısıyla insan, gerek kendisinin gerekse ailesinin maddi ve manevi yönden huzurlu bir hayat yaşamasını istiyorsa, fazilet sahibi olmak istiyorsa çalışmak ve çalışkan olmak zorundadır.

4.1.2. Azim ve Metanet

II. Meşrutiyet döneminde insanların en çok ihtiyaç duyduğu şeyler sabır, azim ve metanetti. Çünkü ülke savaş ve kıtlık içerisindeydi. İnsanlar sıkıntılı günler yaşamaktaydı. Bu durumdan kurtulmanın yolu sabırlı ve azimli olmaktan geçmekteydi. Bu anlamda ahlâk risalelerinde öğrencilere azimli, sabırlı ve sebatkâr olmaları öğretilmektedir. İnsan bir musibetle karşı karşıya kaldığı zaman metanet göstermelidir. Dolayısıyla “İnsan kendini her türlü felaketlere, kederlere, ızdıraplara karşı ruhunu metin bulundurmalıdır. Ruhu zayıf olan bir insan hiçbir zaman üzüntünden ve telaştan kurtulamaz. Çünkü en ufak bir aksilik bile onun için büyük bir felaket olabilir. Halbuki ruhunu tahammüle alıştıran bir insan ufak kederlerden, zararlardan, küçük aksiliklerden etkilenmez. Büyük musibetlere, felaketlere karşı dahi ruhu dayanıklı olur. Evet tahammül ve feragat ruhumuzu mesaib ve âlâme karşı muhafaza eden bir zırhdır. Bunun için kendimizi her gün tesadüf olunan âlâm ve ekdara katlanmaya alıştırmalıyız.”⁵⁸¹

Sosyal hayatta insanın zorlukların üstesinden gelebilmesi ve mutluluğu yakalayabilmesi için sabırlı ve azimli olması gerekiyorsa ilim öğrenirken de aynı sabır ve azmi göstermesi gerekir. Gerek sosyal hayatta gerekse okul hayatında insanları başarılı kılacak temel fonksiyonlardan birisi de sabırla, az çok demeden

⁵⁸⁰ Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 34-35.

⁵⁸¹ Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 70

gayrette bulunmasıdır. Ahlâk risalelerinde de bu durum bir hikâyede şöyle anlatılmaktadır: “Bir gün hava pek güzeldi. Öğleden sonra muallim şakirdlerini alarak ormanda gezmeye, top oynama, saf hava teneffüs etmeye götürdü. Hepsini memnun idiler. Şehirden çıkar çıkmaz hepsi deliler gibi koşmaya, şetaretlerini izhara başladılar. Ormana girdikleri zaman bir oduncu kurumaya başlamış kocaman bir meşe ağacının gövdesini balta ile kesmeye çalışıyordu. Meşe ağacı o kadar cesim idi ki oduncu onun yanında pek ufacık görünüyordu. Hele baltası meşe ağacının en küçük dalından da küçük idi. Muallim kayıtsız, düşüncesiz koşan, oynayan şakirdleri çağırdı. Onlara kocaman meşeyi, aciz oduncuyu, küçücük baltayı gösterdi. Bakın, dedi. Şu adamcağız ne yapmaya uğraşıyor. Elinde ufacık bir balta olduğu halde sabahtan akşama kadar çabalıyor. Küçük küçük darbelerle şu dağ kadar meşeyi devirmeye çalışıyor. Birkaç günlük bir gayret ile bu maksadına nail olacak, meşeyi devirecektir. Her arzu da böylelikle, gayret ve hevesle, meram ile elde edilir. Siz şimdi okumayı, yazmayı, tahsili pek güç buluyorsunuz. Lakin her gün bir parça öğrenmeye gayret ederseniz pek yakında bir gün gelecek ki cehaletten kurtulmuş bulunacaksınız. Şu adamcağız aczine bakmayarak, ufacık bir balta ile dağ kadar bir meşeyi devirmeye azm etmiş, muvaffak olacağı şüphesizdir.”⁵⁸²

Hikayede öğrencilere, hangi konuda olursa olsun başarılı olmanın yolunun sabırlı ve metanetli olmaktan geçtiği öğretilmeye çalışılmaktadır. Bunun için ümitsizliğe kapılmadan hedefe ulaşabilmek için az da olsa çaba ve gayret gösterilmelidir.

⁵⁸² Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 47.

4.1.3. Tevazu

Ahlâk, insanın ruhuna yerleşen alışkanlıklardır. Ruhlara iyi alışkanlıklar yerleşirse, düşünce ve davranışlar iyi olur.⁵⁸³ Bu da ahlâk eğitiminin ruh eğitimi olduğunu göstermektedir. Ruh eğitiminde başarılı olmak ise, ciddi kararlar vermek ve ameli tecrübeler yapmakla mümkündür. Bunun ilk adımı mütevazi olmaktır.⁵⁸⁴ Mütevazi olmak ise insanın kendisinde bulunan üstün özelliklerini dile getirmemesi ve bu tür davranışlardan uzak durmasıdır. Çünkü bir insan iyi olursa onu herkes görür, kendisinin iyiliklerini söylemesine gerek yoktur. Öğünecek olursa alim ondan bizar olur, halbuki susarda o iyiliği elzem bir vazife gibi addederse tabi insanlar onu takdir eder. Zaten iyi olmak, iyilik etmek, faziletli olmak insanın kendi nefsi için faydalıdır. O halde insanın kendisini öğrenmesine gerek yoktur.⁵⁸⁵

4.1.4. Akrabalara Saygı

Ahlâk risalelerinde, büyüklere hürmet etmemek, saygı göstermemek ahlâksızlık ve terbiyesizlik olarak ifade edilmektedir.⁵⁸⁶ Çünkü “Peder ve validemizin ebeveynleri onları büyüttüler, beslediler, terbiye ettiler. Onları sanat ve meslek sahibi ettiler ki bu sayede onlar da bizi büyüttüler. O halde büyük ebeveynimize hürmet ve muhabbet ile ebeveynlerimizin borçlarını ödemeliyiz. Ve büyük ebeveynlerimizin, ebeveynlerimiz hakkında olduğu gibi bizim hakkımızda da pek kıymetli olduklarını daima hatır etmeliyiz ve son günlerini saadet ve refah ile geçirmelerine çalışmalıyız.”⁵⁸⁷

⁵⁸³ Ahmet Çağlayan, *Ahlâk Pusulası Ahlâk ve Değerler Eğitimi*, Dem Yay., İstanbul 2005, s. 17.

⁵⁸⁴ Gurbetoğlu, *II. Meşrutiyet döneminde Yayımlanan Çocuk Dergilerinin Eğitim Açısından İncelenmesi*, s. 362.

⁵⁸⁵ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 64-65.

⁵⁸⁶ Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 45.

⁵⁸⁷ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 27.

O halde şükran-ı nimet olarak anne ve babalarımızın anne-babalarına karşı saygılı olunmalıdır. Ayrıca onların ihtiyaçları karşılanarak mutlu ve huzurlu bir hayat yaşamaları sağlanmalıdır. Ancak burada dikkat çeken büyüklere saygı dinin gereği olarak değil de, onların bizim anne-babamızı beslemeleri ve büyütmelerinden dolayıdır.

4.1.5. Adaletli Olmak

II. Meşrutiyet döneminde gündemde en çok yer alan ve öğrenciler tarafından kazanılması istenen davranışlardan birisi de adaletli olmaktır. Ahlâk risalelerinde adalet kavramına geniş bir şekilde yer verilmektedir. Adalet, “herkese hakkını vermek”⁵⁸⁸, “Adil olmak, zalim ve gaddar olmamak, hiç haksızlık etmemektir.”⁵⁸⁹ şeklinde tanımlanmaktadır.

Ahlâk risalelerinde bir davranışın adil olup olmadığına empati yoluyla karar verilmektedir. Durum şöyle anlatılmaktadır: “Haksızlığı, zulmü ve gaddarlığı tanımak için kaide vardır. Başkasına yaptığımız bir şeyi evvela nefsimizle tecrübe etmeliyiz. Hiç olmazsa aynı muamelenin başkası tarafından bizim hakkımızda yapıldığını arzu edip etmediğimizi düşünmeliyiz. Kendimiz için iyi bulmadığımız bir işi başkasına hiçbir zaman reva görmemeliyiz. Haksızlığın takdirine hizmet eden diğer bir kaidede şudur. Yaptığımız bir işi kaide-i Umûmiye olarak farz ve tasavvur etmek bir arkadaşımıza bir tokat atmak istiyoruz. Bu işin bir haksızlık olup olmadığını anlamak için düşünmeliyiz. Bize birinin tokat attığını ister miyiz? Hayır istemeyiz. O halde başkasına tokat atmak haksızlıktır. Ondan içtinap etmeliyiz.”⁵⁹⁰

⁵⁸⁸ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 137.

⁵⁸⁹ Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 114.

⁵⁹⁰ Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 113.

Adaletin hem bireye hem de topluma kazandırdıkları vardır. Adaletin bireye kazandırdıklarını “Adalet, bizi iftira etmekten ve yalan söylemekten iftira ve yalan söyleyenleri dinlemekten men ediyor. Adalet, diğerlerinin hayatlarına, mallarına, hürriyetlerine, fikirlerine, hislerine, namuslarına taarruz ve tecavüz etmemekliğimiz hususunda bizi mecbur tutuyor.”⁵⁹¹ şeklinde sıralamak mümkündür.

Toplum açısından bakıldığında da adalet, toplumda huzur ve mutluluğun temel esaslarından birisidir. Haksızlık etmek cemiyetle yaşamaya zarar verir, bir kişiye verilen zarar sadece o kişiye değil bütün topluma fenalık etmiş gibidir. Sonuç olarak her zalim, her gaddar, her haksız bütün toplumun düşmanıdır.⁵⁹²

4.1.6. Hoşgörülü Olmak

Farklı dil, din ve ırklardan meydana gelen devletlerde hoşgörülü bireyler yetiştirmek hayati önem arz etmektedir. Çünkü söz konusu farklılıkları içselleştiremeyen ve bunları tehdit unsuru olarak algılayan bireylerden oluşan devletlerde kaos hâkim olur. Dolayısıyla ahlâk risalelerinde hoşgörülü ve bağışlayıcı olmanın öğrenciler tarafından kazanılması gereken davranışlar arasında ifade edilmektedir.

Herkesin duygu ve düşünceleri bir değildir. Fakat insanlar birbirlerinin fikir ve düşüncelerine saygı göstermelidir. Bu durum ancak insanların gönüllerine hoşgörülülük ve bağışlayıcılık duygusu yerleştirilirse söz konusu olabilir. Bunun için insanları gereksiz yere gücendirmek, onların hissiyatına, tabiatına aykırı davranışta bulunmak uygun değildir. Diğerlerinin izzet-i nefislerini yaralayıcı, onların arzu ve muhabbetlerinin ortaya çıkmasına engel olan, onlarda kötü davranışların ortaya

⁵⁹¹ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 115, 121.

⁵⁹² Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 114.

çıkmasına çalışan kimseler millete ve devlete karşı görevlerine ihanet ettikleri gibi kendilerine karşı da düşmanların oluşmasına neden olurlar.⁵⁹³ Bunun için aynı topraklar üzerinde yaşayan vatandaşlar birbirlerinin duygu ve düşüncelerine saygı duymalıdır. Aksi takdirde toplumda kargaşa kaçınılmaz olur.

4.1.7. İtaatkâr Olmak

İtaat, II. Meşrutiyet döneminde de II. Abdülhamit döneminde olduğu gibi öğrencilerden titizlikle istenen bir davranış şeklidir.⁵⁹⁴ II. Meşrutiyet dönemi itaat anlayışını şu cümlelerle özetlemek mümkündür; “Cenab-ı Hak, Allah’a Peygamber’e, ulu’l emre ve kavanin-i umumiyyeye itaat eylemekliğimizi emr ediyor. Kavanin-i diniye Allah’ın ve peygamberin emirleridir, kavanin-i mevzua ise ulu’l emr tarafından yani milletin uluları tarafından konulan kavânindir. Milletin uluları ise devletin yani başta halife olduğu halde kuvve-i kanuniye ile kuvve-i icraiye’nin mecmu’dur.”⁵⁹⁵ Burada Allah’a ve Resulü’ne ve idarecilere itaat ile birlikte kanunlara itaat de ön plana çıkarılmaktadır.

II. Meşrutiyet döneminde Padişaha itaat padişahın meşrutiyetperver olmasına ve milletvekillerinin Kanun-u Esasi’ye bağlı kalmalarına bağlanmıştır. Bunun aksi durumunda Padişah’a ve milletvekillerine itaatın gerekmeyeceği anlayışı yaygındı. “Bir Padişah ki meşrutiyetperverdir. Bir heyet-i vükela ki Kanun-u Esasi’ye sadıktır. Onlara karşı hürmet, muhabbet taşımak, onların emirlerine riâyet ve itaat etmemek hamiyetsizliktir. Ama Padişah müstebit olur, tebasına zulmederse tabiidir ki o sevilmez ve öyle hükümdarın vükelasına itimat edilmez.”⁵⁹⁶

⁵⁹³ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 109.

⁵⁹⁴ Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme*, s. 128.

⁵⁹⁵ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 127.

⁵⁹⁶ Seydi, *Muhasabât-ı Ahlâkiye*, Hilal Matbaası, İstanbul 1332, s. 21.

Bu dönemde artık itaat edilmesi gereken merkez kanuna kaymıştır. Çünkü “II. Meşrutiyet döneminde kanun, toplumun yararı için konulmuş bir düstur-u harekettir. Kanuna itaat etmeyen bir kimse isyankâr sayılır ve o şiddetle cezalandırılır. Toplumun menfaatini temin eden bir şeyi kabul etmemek veya ona itaat eylememek topluma karşı bir hiyanettir.”⁵⁹⁷ sözleriyle ifade edilmektedir.

Ayrıca ahlâk risalelerinde evladın anne-babaya itaati, öğrencinin öğretmenine itaati ve askerin komutanına itaati vurgulanmaktadır. Eğer bu konularda itaatsizlik olursa cezalandırmanın gerekliliğine değinilmektedir.

4.1.8. İlim Öğrenmek

İlim, Osmanlı için Batı karşısındaki zayıflığını giderme reçetesidir. İlim ilerleme, Avrupa gibi hâkimiyet kurma, zengin olma yoludur. Avrupa milletleri o dönemde dünyanın diğer milletlerine hâkim bulunuyor. Afrika’yı, Asya’nın büyük bir kısmını aralarında paylaşmışlardır. Bağımsız olan ülkelerin de bütün kazançlarını yine onlar çekiyorlar. Mesela “Osmanlı Devletinde bütün şimendiferler, tramvaylar, vapurlar, madenler onlarındır ve onlar tarafından işletilmektedir. En büyük mağazalar, bankalar da Avrupalılarındır. Memleket bizim olduğu halde bütün servetleri varidatı onların eline geçiyor. Çünkü Avrupalılar bizden bu cesim menfaatleri muharebe ile değil ilim sayesinde alıyor.”⁵⁹⁸

Ahlâk risalelerinde ilimle ilgili üzerinde durulan diğer bir nokta da ilmin sürekli geliştiğine, insanın hayat boyu öğrenmeye muhtaç olduğuna dikkat çekilmektedir. Bu durum bir hikâyede şöyle anlatılmaktadır: “Hikmet bundan evvel zan ediyordu ki birkaç sene mektebde okuduktan sonra çıkacak bir meslek bir iş

⁵⁹⁷ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 127.

⁵⁹⁸ Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 57.

tutacak ve artık öğrenmek tahsil-i ilm ve maârifet etmek ihtiyacından vareste kalacaktı. Halbuki bir gün muallim siyah tahtanın üzerine şöyle bir cümle yazdı ‘ilmin fazlası olmaz’. Ba‘dehu bunu anlayıp anlamadıklarını şakirdlerden sordu. Çocuklar ne diyeceklerini iyi bilmiyordu. Muallim şöyle izah etti; insan hiçbir zaman öğrenmekten vareste kalmaz insan her bildiğini öğrenmeğe çalışmalıdır. Halbuki insanların bilmedikleri şeylerin pek çok bildiklerinden pek ziyade daha çoktur. Siz bil-farz geçen sene mektebden çıkmış olsa idiniz bir daha hiç mütalaa etmeyeceğiniz zan edeceğinizden ki insanların ilmi işte sizin gördüğünüz bilmediğiniz kadardır. Halbuki bu sene de yeni şeyler okuyunca anlıyorsunuz ki şimdiye kadar öğrenmiş olduğunuz şeylerden maada daha pek çok öğrenilecek şeyler vardır. Hep öyledir yavrularım, insanlar öğrendikçe anlarlar ki bilmedikleri şeyler pek çoktur ve o nisbette mechulleri olan şeyleri de öğrenmeğe heves ederler. Bir ilmi öğrenen insan neden diğer bir ilmi öğrenmesin. İlimler o kadar çoktur ki insan bütün müddet ömründe çalışmış olsa ihadaya muvaffak olamaz. Halbuki diğer bir şeyi daha var, her ilim artık tekmil etmiş sayılamaz. Her gün ilimde yeni yeni şeyler keşf edilmektedir. Bu keşifler insanların mütemadiyen mütalaa ve tetebbu‘ etmesiyle meydana gelir. Yoksa insanlar bildikleri şeylerle iktifa etmiş olsalar beşeriyet bulunduğu yerde kalır ilerlemek kabil olamaz.”⁵⁹⁹ Dolayısıyla insanoğlu hayatta kaldığı sürece ilmî çalışmalar devam etmek durumundadır. Çünkü her geçen gün insanların ihtiyaçları ve problemleri artmaktadır. Söz konusu ihtiyaçların ve problemlerin çözüme kavuşturulabilmesi için araştırmaların, keşiflerin ve icatların yapılması gerekmektedir. Risalelerde, bireyin hangi meslekte olursa olsun, ömrü boyunca bir şeyler öğrenmeye, bilgilerine yeni bilgiler eklemeye ve kendisini günün gerekleri ile

⁵⁹⁹ Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 58-59.

donatmaya mecbur olduğuna ve öğrenmenin, araştırmanın sonunun olmadığına vurgu yapılmaktadır.

4.1.9. Kişisel Teşebbüs (Teşebbüs-i Şahsi)

II. Meşrutiyet bütün ders kitaplarında öğrenciler zengin, çalışkan, girişimci olmaya teşvik edilmiştir. Bunun yolunun da ancak teşebbüs-ü şahsi ile yani serbest girişimle olabileceği vurgulanmıştır. Dönemin siyasi iradesi de her fırsatta serbest girişimciliği desteklemiş ve tercihini bu yönde kullanmıştır.

Kişisel teşebbüs fikri, dönemin ahlâk risalelerinde de geniş bir şekilde yer alıp, şöyle tanımlanmaktadır: “Bir cemiyet teşkil eden efraddan her birinin o yahut herhangi cemiyette olursa olsun yaşamak için ailesine, akrabasına, hükûmetine dayanacağı yerde doğrudan doğruya kendine güvenmesi, muvaffakiyetini kendi teşebbüsünde aramasıdır.”⁶⁰⁰ Tanımdan da anlaşıldığı gibi öğrenciler kendi ayakları üzerinde durabilme ve özgürce karar verebilmeye teşvik edilmektedir.

Son Dönem Osmanlı ahlâkçılarından Ahmed Cevad ahlâk risalelerindeki teşebbüs-ü şahsinin amacını şöyle özetlemektedir: “Gençler mekteplerden sonra hükûmetin memuriyetlerine göz dikmemeli emellerini onlara hasr etmemelidir. Servet menbaları üçtür; ziraat, sanat, ticaret. Gençler memleketimizde bu menabı ilerletmeye çalışmalıdır. Evvela hizmetkâr veya memur olarak bu mesleklerden birine intisap etmeli, onu iyice tedkik eylemeli, mesleğin her yolunu öğrenmeli, ondan sonra şahsi teşebbüslere girilmelidir.”⁶⁰¹

Yukarıda bahsi geçen bu durum, dönemin iktidarının görüş ve hedeflerinin ahlâk risalelerine de yansıdığını göstermektedir. İktidarda olan Batıcılar her zaman

⁶⁰⁰ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 114.

⁶⁰¹ Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 88.

teşebbüs-ü şahsi düşüncesini desteklemiş, yeni yetişen neslin kendisine güvenen ve girişken bir fitratta olmalarını hedeflemişlerdir.

4.2. Kaçınılması Gereken Davranışlar

Toplum halinde yaşayan insanların birlikte yaşamanın gereği olarak yapmaları zorunlu olan değerler olduğu gibi insanların kaçınması gereken davranışlar da vardır. Eğer bu tür davranışlar toplumda yaygınlaşırsa huzursuzluk ve mutsuzluk ortaya çıkar. Dolayısıyla rüştiye mekteplerinde okutulan ahlâk kitaplarında da öğrencilerin sakınmaları gereken davranışlara yer verilmiştir. Eserlerde söz konusu davranışlar taassup, içki içmek, yalan söylemek, kibir ve haset, tembellik ve intihar etmek olarak yer almaktadır.

4.2.1. Taassup

Sözlükte, bağnazlık, aşırı taraftarlık tutuculuk, körü körüne bağlılık ve fanatizm, bir dine, bir görüş ve düşünceye körü körüne bağlanma anlamlarına gelen taassup, terim olarak din, ahlâk, adet gibi konularda haksızlık ve husumet derecesine ulaşacak derece saplantıya düşmek demektir.⁶⁰²

İnsanların birbirlerinin fikirlerine saygı göstermeyip kendi fikirlerinde ısrar etmeleri anlamına gelen taassup, milletlerin uzak durması ve sakınması gereken en zararlı davranışlardan birisi olarak ifade edilmektedir. Çünkü taassup milletleri harap eden ve zarar veren tahrip edici davranışlardan birisidir. Taassup sadece dinde olmaz her şeyde olur. Taassup gerek dini olsun gerek fikri olsun insanlara hiçbir zaman yarar vermemiştir. İslam dini de insanoğluna zararlı her türlü kötü ahlâkı yasakladığı

⁶⁰² Fikret Karaman, “*Taassub*”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006; Ahmet Nedim Serinsu (Editör), *Dini Terimler Sözlüğü*, MEB, Ankara 2009, s. 345.

gibi taassubu da yasaklamıştır.⁶⁰³ Burada dikkat çeken taassubun zararlarının yalnızca bireyle sınırlı kalmadığıdır. Aynı zamanda taassubun bütün insanlığa zarar verdiğidir. Bundan dolayı bütün dinler taassubu yasaklamışlardır.

4.2.2. İçki İçmek

Ahlâk risalelerinde içki kullanmanın ve içkiye bağımlılığın insana çok büyük zararlar verdiği ayrıntılı olarak anlatılmakta⁶⁰⁴ ve alkollü içeceklerin zararlarının yalnızca kullanıcı ile sınırlı kalmadığına vurgu yapılmaktadır. İlk olarak içki kullanan kişi en büyük kötülüğü çocuklarına yapmış olur. Çünkü onun çocukları sağlık problemleri yaşar. Ailesinin ihtiyaçlarını karşılamadığı için eşini ve çocuklarını zor durumda bırakır. Bununla birlikte içki içen kimse tembelliği ve ahmaklığıyla topluma zarar verir. Sarhoşluk yüzün hastanelerde yatmakta olan kimseler millete yük olur.⁶⁰⁵

İnsanlar kendi sağlığı ve ailelerinin mutluluğu için alkollü içecekler kullanmamalıdır. Ayrıca alkol toplumun da maddi ve manevi huzurunu bozduğu için ondan uzak durulmalıdır.

4.2.3. Yalan Söylemek

Kötü davranışların başında gelenlerden birisi de “yalancılık”tır. Eskiden beri hoş karşılanmayan yalan söylemek, ahlâk risalelerinde de şiddetli bir şekilde yerilen davranışlardan birisi olmuştur. Ahlâk risalelerinde yalan söylemek alçaklık ve korkaklık olarak nitelendirilmektedir. Yalancılığın nedeni zaaf, korkaklık,

⁶⁰³ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 101.

⁶⁰⁴ Alkollü içeceklerin insana verdiği zarar ile ilgili hikâye için bkz. Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 16-20.

⁶⁰⁵ Payot, *Mektepte Terbiyeyi Ahlâkiye ve Vataniye*, s. 96.

ahlâksızlıktan alçaklıktan ibarettir. Mesela, “Bazı çocuklar cezadan, ihtardan korkarak yalan söylerler. Üstünü kirletip boyunlarını ıslatmış ve pantolonunu yırtmış bir çocuk eve avdetinde ebeveynine birçok yalan hikâyeler anlatarak kendini kabahatsiz göstermeye ve akli sıra ebeveynini kandırmaya uğraşır. Şüphesiz ebeveyn o hikâyelere asla inanmaz. Çocuğun bu hali cesaretsizliktir.”⁶⁰⁶

Bu durum aynı zamanda insanların birbirine olan güvenini sarsmaktadır. Çünkü bireylerin birbirlerinden şüphelenmesi güveni zedeler.⁶⁰⁷ Eğer bir toplumda insanlar birbirine güvenmiyorsa o toplumda huzurdan söz etmek mümkün değildir. Çünkü toplumda güven ve emniyet insanların birbirlerine güvenmeleriyle mümkündür.⁶⁰⁸

Yalancılık bireyin kendisine güvenini zedelediği gibi toplumun da bireye güvenini zedeler. Ayrıca yalanın yaygın olduğu toplumlarda huzur ve mutluluk, insanların birbirlerine olan samimiyeti zayıflatır.

4.2.4. Kibir ve Haset

Ahlâk risalelerinde sakınılması istenen davranışlardan birisi de kibir ve hasettir. Çünkü kibir ve haset insan için en kötü huylardandır. Kibrin insana ne gibi zararları olduğu şöyle anlatılmaktadır: “Tazim, kibir ve nahvet en fena huylardan biridir. İnsan nefsinin büyük ve âli, başkalarını küçük ve hakir görmemelidir. Çünkü herkes nefsinin sever, bu sebepten başkası tarafından hakir görüldüğünü elbette arzu etmez ve buna tahammül edemez. Kibirli bir insan er geç herkesin nefretini celp eder. Böyle bir insan zengin ve sahib-i refahta olsa akıbet fakr ve zarurete ve hacaletе duçar olur. Çünkü servet devam edemez. Servet ile tazim bir arada iken, şüphesiz

⁶⁰⁶ Payot, *Mektepte Terbiyeyi Ahlâkiye ve Vataniye*, s. 111.

⁶⁰⁷ Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 72.

⁶⁰⁸ Payot, *Mektepte Terbiyeyi Ahlâkiye ve Vataniye*, s. 111.

israfı getirir. Azamet satmak için kibirli insanlar israfa da düşerler, çalışmaktan tevki ederler. Bu suretle fakr ve zaruret baş gösterir.”⁶⁰⁹ Bunun için nasıl ki bir birey başkasının kendisini hakir görmesine tahammül edemiyorsa, o da başkalarını küçük görüp, kibirlenmemelidir. Eğer tam tersi bir davranışta bulunursa insanların nefretini çeker ve toplum tarafından dışlanır. İnsanlara muhtaç olduğu zamanlarda kimse yardımına koşmaz.

Ahlâk risalelerinde sakındırılmak istenen kötü huylardan birisi de hasettir. Dünyada haset gibi fena bir tabiat yoktur. Çünkü haset, başkalarında bulunan güzel hasletlerin ve nimetlerin yok olmasını istemek demektir ki insan onuru ile hiçbir şekilde bağdaşmaz. Dolayısıyla bir adamın mal ve mülkünü kaybetmesini kalben istemekle o adama hiçbir şekilde kötülük edilmiş olmaz. Tam tersine böyle bir davranışta bulunan kimse kendisine zarar vermiş olur.⁶¹⁰ Bundan dolayı kibir ve haset hastalığına yakalanan kimseler iç huzura ulaşamazlar. Çünkü kibrinden dolayı toplum tarafından sevilmez. Ayrıca başkalarında olan özellikleri kıskandığı için sürekli rahatsız olur. Bunun için öğrencilerden bu tür davranışlardan uzak durmaları istenilmektedir.

4.2.5. Tembellik

Alın teri ve emek harcamadan hayatı devam ettirmek ve bunu alışkanlık haline getirmek anlamına gelen tembellik ahlâk risalelerinde bir ahlâk sorunu olarak görülmektedir. Çünkü tembellik irade bozukluğuna, kıskançlığa ve başkalarına iftira

⁶⁰⁹ Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 44-45.

⁶¹⁰ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 106.

atmaya neden olabilir.⁶¹¹ Dolayısıyla ahlâk derslerinde öğrencilere tembellikten sakınmaları ve tembelliğin zararları anlatılmaktadır.

Tembelliğin insanın ruhuyla birlikte maddi konularda zarar verdiği bir hikâyede şöyle anlatılmaktadır: “Bundan yirmi sene evvel zengin bir insanın tek bir çocuğu vardı. Bu çocuk naz ve nimet içinde büyütülmüştü. Mektebe gönderiliyordu. Oldukça ilimde tahsil etmişti. Lakin küçüklüğünden beri tembelliğe alışmıştı. Hocası her zaman kendisine çalışkan olmasını tavsiye ettiği halde o yine kulak asmazdı. Eskisi gibi tembellikte devam ederdi. Bu çocuk kendi kendine şöyle diyordu. Çalışmak benim neme lazım? Benim babam zengin, anam zengin. Bana konaklar, çiftlikler, bırakacaklar. Ben çalışsam da rahat rahat yaşayabilirim. Bu çocuk aldanıyordu. Çünkü peder ve validesi vefat ettikten sonra miras olarak kendisine kalan serveti idare edecek iktidarı yoktu. İşlerine bakamadı. Akaratin iradı hep azaldı. Sonra birer birer kazalar geçirdi. Konaklar yandı, kuraklık oldu. Artık serveti tenakus ediyordu. Hâlbuki o yine eskisi gibi debdebe ve tantana ile emrarahiyet etmekte devam idi. Fazla olarak kumara da alıştı. Boş dura dura canı sıkılıyor, oyunla, kumarla vaktini geçirmeye çalışıyordu. On sene geçmeden pederinden, validesinden kalan bütün serveti mahvolmuştu. Borçlara girmişti. Tembellikle çalışmadığından dilenmeye, sadaka istemeye muhtaç kaldı. Unutmayınız yavrularım, tembelliği daima fakr ve zaruret kovalar ve az zamanda ona yetişir.”⁶¹² İnsan ne kadar zengin olursa olsun eğer çalışmazsa malını ve mülkünü kaybetmesi kaçınılmaz bir son olur. Bunun için zengin de olsa çalışmaya ve üretmeye mecburdur.

⁶¹¹ Payot, *Mektepte Terbiyeyi Ahlâkiye ve Vataniye*, s. 127.

⁶¹² Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 29-30.

4.2.6. İntihar Etmek

Ahlâk risalelerinde sakınılması istenen davranışlarından birisi de intihardır. İntihar risalelerde cinâyet ve vazifeye ihanet olarak ifade edilmektedir. Çünkü yaşamak, musibetlere tahammül etmek birer vazifedir. Hayat yolculuğunda maruz kalınan sıkıntı ve felaketlerin üstesinden ancak sabır ve metanetle gelinebilir. İnsanın sabır ve metanete sarılarak dayanıklılık göstermesi gerekirken bu sıkıntı ve musibetlere tahammül edemeyip intihar etmesi gerçekten lanetlenmeye layıktır.⁶¹³

“İntihar Ne Mezmum Bir Harektir.” başlığı altında insanların niçin intihar etmemeleri gerektiği şöyle anlatılmaktadır: “İnsanlar her türlü ızdırabatıyla beraber intihar etmemelidir. Cenabı hakkın lütuf ve merhameti büyüktür, belki insan sıkıntılarında ve hastalıklarında kurtulabilir. İntihar etmese yine bir ümit vardır. Hayatından bütün edibbanın ümidi kesildiği halde birkaç hafta zarfında iyileşen, kalkan, tekrar bahtiyarane yaşayan insanlar az değildir. Bunu her vakit unutmamalı. Bir felaket geldiği zaman o felakete saburane mütehammil olmalı, vazifemiz budur. Zahmet çekmek meşakkate dayanmak, felakete tahammül etmek. İşte insanın kadir ve kıymeti bununla anlaşılabilir. Kim en büyük zahmetlere katlanırsa o adamın kıymeti, meziyeti en çok olur. Fakat diğer bir mülâhaza daha var. Bu adamın velev ızdırap içinde olsun, intihar etmemeliydi. Bakınız bu intihar eden biçare için bugün kaç kişi matem içindedir. İnsan yalnız nefisini değil yanındakileri de düşünmelidir. Bu intihar eden adam yaşadıkça ailesi ümitle müteselli oluyordu. Şimdi ise bu ümit de mahvoldu. O adama acırız, lakin hareketini tahsin edemeyiz. O adam fena yaptı, hodkamlık etti. Dünyada pek çok insanlar ölümden kurtulmanın kalmadığını bildikleri halde ölmekten korkmayarak, sabır ve tahammül ile muntazır olurlar. Asıl

⁶¹³ Seydi, *Usul-u Malumât-ı Medeniye ve Ahlâkiye*, s. 27.

muradlık buna denir. Yoksa felaketten kurtulmak için nefisini öldürmek korkaklıktır. Fazla olarak intihar hilkate ve halka karşı isyandır.”⁶¹⁴

Bu durum şunu göstermektedir ki, insan intihar etmekle tekrar iyileşme şansını kaybetmiş olur. Ayrıca kendisine verilen emanete hıyanet etmiş olur. Bununla birlikte kendisini seven ailesini üzmüş olur. Bunun için intiharın bir kurtuluş yolu olmadığı ahlâk risalelerinde çok defa vurgulanmıştır.

5. Kişinin Görev ve Sorumlulukları

Rüştiye mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinde en çok yer ayrılan konuların başında bireyin görev ve sorumlulukları yer almaktadır. Eserlerde insanın görev ve sorumlulukları iki ana başlık altında incelenmekte olup tablo 45’de verilmektedir:

Tablo 45. Bireyin Yapması Gereken Görev ve Sorumlulukları

Kişinin Kendisine Karşı Görevleri		Kişinin Ailesine Karşı Görev ve Sorumlulukları	Kişinin Devletine Karşı Görev ve Sorumlulukları	Kişinin İnsanlığa Karşı Görev ve Sorumlulukları	Kişinin Hayvanlara Karşı Görev ve Sorumlulukları
Beden ile ilgili görevler	Nefis ile ilgili görevler	Aile	Vatanını Sevmek		
		Eşlerin Birbirlerine Karşı Görev ve Sorumlulukları	Milletini Sevmek		
		Evladın Anne-Babasına Karşı Görev ve Sorumlulukları	Askerlik Yapmak		
		Kardeşlerin Birbirlerine Karşı Görev ve Sorumlulukları	Vergi Vermek		
		Efendilerin Hizmetçilere Karşı Görev ve Sorumlulukları	Memurluk Hizmeti		
		Hizmetçilerin Efendilerine Karşı Görev ve Sorumlulukları			

⁶¹⁴ Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 24-25.

5.1. Kişinin Kendisine Karşı Görevleri

İnsanların ilk ve önemli sorumluluğu kendi üzerine düşen vazifelerini yerine getirmekle başlar. Çünkü bireyin anne-babasına, vatanına ve milletine karşı görevlerini yerine getirebilmesi için hem maddi olarak hem de manevi olarak sağlıklı olması gerekir.

5.1.1. Beden İle İlgili Görevleri

İnsanın kendine karşı sorumluluğu bedenine karşı vazifelerini yerine getirmekle başlar. Bu durum ahlâk risâlelerinde şöyle anlatılmaktadır: “Vezâif-i cismaniyemiz daima sıhhat ve afiyet bedeniyemizi halelden vikaye ve sıyanet, i’ğva-yı nefsaniyeden, her türlü ef’âl ve hareket-ı mefrutadan mücanebet, kavâ’id hıfzı-sıhha ile pençeleşmek ve inde’l-hace hudut boyunda eda-yı vatanla metinane bir surette uğraşabilmek üzere kavi, daima kavi ve metin olmaya gayret eylemekten ve muntazam bir devre-i hayat geçirmekten ibarettir. Ve’l-hasıl vezâif-i nefsiye-i cismaniyemiz icabınca hayatımızı muhafaza ve kuvve-yi bedenimizi tezyit içinde son derecede çalışmalıyız. Sıhhatimiz yerinde olmadıkça, ne şahsımıza, ne ailemize, ne milletimize karşı hiç bir faydalı iş göremeyiz. Hatta Cenab-ı Hakka karşı bile vazifemizi ifa edemeyiz. Hukemadan biri saadeti ‘Sağlam bir vücutta salim bir fikir.’ diye tarif etmiştir ki. Fi’l-hakika sıhhat bedeniye kadar âlem de büyük bir nimet olamayacağı gibi alil bir vücutta dahi sağlam bir fikir bulamayacağı cihetle dünyada her şeyin yegane esasının, ruhunun sıhhat bedeniye olduğuna şüphe edilemez.”⁶¹⁵

Burada insanın Allah’a karşı görevlerini yerine getirebilmesi ve iyi bir şekilde düşünüp bilimsel çalışmalar yapabilmesi için sağlıklı bir bedene sahip olması

⁶¹⁵ Seydi, *Usul Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 24, 28.

gerekir. Bunun için insanın bedenine bakması ve sağlığını koruması gerektiğine vurgu yapılmaktadır.

Ahlâk risalelerinde insanların beden olarak güçlü olabilmeleri için yapmaları gereken vazifelerden bahsedilmektedir. Bunlar, terli iken su içmemek, cereyan hava olan yerde kalmamak, idman yapmak ve temizliğe dikkat etmektir.

Terli iken su içen ve cereyan havada kalan Ali ismindeki bir öğrencinin, insanların ölümüne neden olabilecek tifo hastalığına yakalandığı ve hem derslerinden geri kaldığı hem de ailesine sıkıntı verdiği hikâyede⁶¹⁶ anlatılmaktadır. Öğrencilere de bu hususta dikkatli olmaları öğretilmektedir. Bunun için risalelerde öğrencilerin terli iken su içmemeleri ve cereyan hava olan yerde kalmamaları vurgulanmaktadır.

Vücudun sağlıklı ve güçlü olabilmesi için insanın yapması gerekenlerden birisi de temizlik vazifesidir. İnsanın güçlü ve sağlıklı olabilmesi için temizliğe özen göstermesi gerekmektedir. Ahlâk risalelerinde öğrencilere temizlik ile ilgili şunlar önerilmektedir: “Sıhhatimizi muhafaza için temizliğe riâyete mecburuz. Temizlik için vücudu kâmilten ve azayı ayrı ayrı sabun ile yıkamalıyız. Mütemadiyen terleyen vücudun müsamâtı kapalı olur. Sık sık yıkanırsak bu müsamât açılır, vücut lazım olduğu gibi teneffüs eder. Yıkanmazsak cildimizde bir takım kızılıklar, isilikler, çibanlar vesair marazlar peyda olur. Cüzzam kellik ve uyuzlukta pislikten gelir. Vücutta başta bit olur. Pis insanlardan herkes nefret eder. Tırnakları kesmek, saçları kısa tutmak gerekir.”⁶¹⁷

Ahlâk risalelerinde, beden eğitimi (idman), kişinin kabiliyetini artırmak için temel esaslardan biri olarak kabul edilmektedir. Ancak beden eğitiminin okullarda ihmal edildiği ifade edilmektedir. “Oysaki tarihlerimizin şهادetiyle de sabittir ki

⁶¹⁶ Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 79.

⁶¹⁷ Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 79.

ecdadımız bünye ve vücut ve kuvvetçe bize, bizlere faik imişler. Onun için azim ve sebat ve teşebbüsatta muvaffakiyete nail olmak itibarıyla da bizi çok geçmişler. Çünkü onlar ekser vakitlerini kırlarda cirit, kalkan, kılıç oyunları, at koşuları, güreş icrası gibi şeylerle emrar ederler. Riyaziyat bedeniyeenin en rana ve mutenası olan bu gibi hareket-i cismaniye ile vücutlarını terbiye, uzlelerini takviye eylerler. Bununla birlikte Allah’a karşı olan görevlerimizi yerine getirmek için de sağlam ve kuvvetli bir vücuda sahip olunması gerekmektedir. Avrupa’da vezâif-i cismaniyeenin bu kısmına "terbiye-i cismaniye veya bedeniye" namı verilip bunlara dair müteaddit eserler, kitaplar yazılmış ve muhtelif derecelerde ki mekteblerin programına ders suretinde ilave edilmiştir.”⁶¹⁸

Beden eğitiminin çeşitleri şöyle özetlenmektedir: “İdmanlar pek çoktur. En faydalıları kıra çıkıp saf hava teneffüs etmek, yol yürümek, top oynamak, güneşten istifade etmektir. Bu sayede insanın bacakları, elleri, vücudu kuvvetli ve sağlam olur. Göz idmanı da pek faydalıdır. İnsan hangi uzvunu çok istimal ederse o uzuv kuvvet kesb eder. Her uzvumuzu lüzumu kadar istimal edip kuvvetini artırmalıyız. Diğer faydalı idmanlarda yük kaldırmak, atlamak, ata binmek, denizde yüzmektir.”⁶¹⁹

Burada iki durum dikkati çekmektedir. Konu anlatımında dini motiflerden örnek verilirken Batı’dan da örnek verilmiştir. Ahlâk risalelerin genelinde ne tamamen dini refarenslerden yararlanılmış ne de tamamen yeni tarz ahlâk anlayışına yer verilmiştir.

⁶¹⁸ Seydi, *Usul-u Malumât-ı Medeniye ve Ahlâkiye*, s. 29-30.

⁶¹⁹ Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 13.

5.1.2. Nefis İle İlgili Görevleri

İnsan sadece görünürden baret değildir. İnsanın aynı zamanda manevi yönü de vardır. İnsanın nasıl ki vücudunun gelişmesi, güçlü olabilmesi için eğitime ihtiyacı varsa; manevi yönden de gelişmeye ihtiyacı vardır. Bunun için de ahlâk risalelerinde insanın sahip olmuş olduğu manevi yönüne karşı vazifeleri vardır. Bu durum risalelerde şu şekilde yer alır: “Vezâif-i ruhaniyemiz ise vicdanımızı, melekât-ı akliyemizi el-hasıl terbiye-i ahlâkiyeye müvazi olarak kuva-yı maneviyemizi ta küçük yaştan itibaren tehzib ve terbiye etmekten ve şarka-i ilim ve ma‘rifetle tenvir eylemekten ve bütün manasıyla fazileti iktisaba, hakiki insan olmaya kemaliyle çalışmaktan başka bir şey değildir. Cismani vezâifemizin şeraitını ilm-i hıfz-ı sıhha ile terbiye-i bedeniyeyle dair yazılmış eserler ta‘yîn edebileceği vezâif-i maneviyemizide ruhun ilim hıfz-ı sıhhası olan ulum-ı ahlâkiye ve terbiye ta‘yîn ve takdir eyler.”⁶²⁰

5.2. Kişinin Ailesine Karşı Görev ve Sorumlulukları

İnsan tek başına değil bir toplum içerisinde yaşayan varlıktır. Bunun için sadece kendisine değil iletişim içerisinde bulunduğu herkese ve her şeye karşı görev ve sorumlulukları vardır. Bunların başında aile bireylerine, devlete ve millete, bütün insanlığa, hayvanlara karşı olan sorumluluklar gelmektedir.

5.2.1. Aile

Ahlâk risalelerinde ailenin tanımı yapılırken geniş aile tanımı yapılmaktadır. Aile, “Zevce ve zevceden, çocuklar, dostlar ve hizmetçilerden ibaret olan bu küçük ailede amca, yenge gibi menşe’leri bir olan ve aynı ailenin ismini taşıyan kimseler

⁶²⁰ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 24.

dahi ahz-i mevkı ederler.”⁶²¹ Aile karı, koca, çocuklar, dostlar, hizmetçiler, aynı soyadı taşıyan kimselerden oluşmaktadır.

İnsan için emniyet ve dünya saadetine en temel esaslarından olan ailede bu emniyet ve mutluluğun elde edilebilmesi için aile ferlerinden her birinin birbirlerine karşı yapması zorunlu olan görevleri vardır.⁶²² Mutlu bir aile tablosu çizilen hikâyede, aile içerisindeki bireylerin yapmaları gereken görevler şöyle anlatılmaktadır: “Necip gâyet iyi ve mesut bir aileye mensuptu. Ebeveyni henüz genç olduğu gibi pederinin ihtiyar validesi de hayattaydı. Her sabah babası, işine gitmeden evvel validesinin odasına gidiyor, elini öpüyor hatırını soruyordu. Necip’in babası tacirdir. Sabahtan akşama kadar çalışıyor, bu sayede ailesini mesutane geçindirecek kadar para kazanıyor. Kendisi şimdi ihtiyar validesini rahat ettirdiğinden pek memnun, pek bahtiyardır. Bir hizmetçi kız ancak cici ninenin işini görüyor.

Necip’in validesi kayınvalidesine çok hürmet ve riâyet ediyor. Kocasını, oğlunu ve küçük kızı Nezihe’yi çok seviyor. Evine dikkatle ve anlayışla bakıyor. Çocuklar birbirlerini ebeveynlerini, cici nineyi çok seviyorlar. Hepsinin sözünü dinliyorlar. Cici nine oğlunun yavrularını görmekle son derece bahtiyardır. Necip ve Nezihe cici ninenin odalarına girdikleri zaman ihtiyar kadın gâyet derin bir bahtiyarlık hisseder, Cenab-ı Hakk’a hamd ve şükreyler, oğluna ve ailesine dualar eder.

Necip’in annesi çocukların terbiyesine çok dikkat eder. Üst başlarını kirletmelerine, yırtmalarına, sandalye, masa ve kanepeleri tahrip etmelerine müsaade etmez. Oyuncaklarını kırdırtmaz. Necip ile Nezihe dedelerine ve uşak Muhammet Ağa’ya hiç fena muamele etmezler. Dede ile Muhammet Ağa da küçük bey ve

⁶²¹ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 10.

⁶²² Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 8, 10, 12.

hanımın terbiyeli olduklarına hayrandırlar. Onları çok severler ve onlara riâyet ederler.

Necip'in babası her akşam, işinden sonra evine gelir, akşam yemeğini bütün ailesiyle beraber yer. Tekmil aile sofrada toplanır. Yemekte herkes yüzünde bir sürur ve şatarat vardır. Peder lazım olduğu kadar ahval-i âlemden bahseder. Valide evde olup bitenden malumat verir. İhtiyar cici nine her şeyin yoluyla cereyanından memnuniyetini beyan eder. Yemekten sonra aile salonda toplanır. Bazen Necip'in validesi piyanoda güzel parça çalar. Necip'in validesi, pederi iyi şiir okur. Şimdi Necip de büyüdüğünden ara sıra cici ninesine ve Nezihe'ye seyahat kitaplarından hikayeler okur.

Cuma günleri hava iyi olduğu zaman bütün aile gezmeye gider. Kış geceleri kendilerine misafirler geldiği gibi onlarda bazen misafirliğe giderler. Yazın sayfiyede bulunan bazı akrabaya iki üç hafta için bile oturmaya davet olunurlar. Hasılı Necip'in ailesi, pederinin cehd ve gayreti, validesinin dikkat ve ihtimamı ve cici ninenin lütufkar ve memnun kalbi sayesinde mesudiyetle emrar-ı vakit etmektedir. Necip ile hemşiresi pek bahtiyardırlar. Büyüdükleri zaman onlarda iyi bir aile babası ve ev hanımı olmaya azim ve meram ediyorlar.⁶²³Hikâyede aile bireylerinin her birinin kendi üzerine düşen bir görevi olduğu görülmektedir. Bundan dolayı da aile içerisinde mutlu ve huzurlu bir hayat yaşandığı vurgulanmaktadır.

5.2.2. Eşlerin Birbirlerine Karşı Görev ve Sorumlulukları

Mutlu bir ailede huzur ve saadetin en temelinde aile fertlerinden her birinin üzerine düşen görevi eksiksiz yerine getirmesiyle mümkün olabilir. Öncelikle bir ailenin oluşumunun temel unsuru olan anne ve babanın kanunlara uygun bir şekilde

⁶²³ Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 89-91.

hayatlarını birleştirmiş olup, bu ailenin devam edebilmesi için onlardan her birinin üzerine düşen görevleri güzel bir şekilde yerine getirmesiyle mümkündür. Bu karşılıklı vazifeleri güven, birbirine bağlılık ve sadakat, yardımlaşma kelimeleriyle özetlemek mümkündür.

Erkeğin en büyük görevi çocukların terbiye ve ıslahını sağlamaktır.⁶²⁴ Daha sonra ailesini beslemek, ailesinin hayat ve namusunu korumak, aile fertlerini himaye etmek ve eşine muhabbet etmektir.

Kadının görevleri ise öncelikle eşine son derece saygı göstermek ve ona itaat etmektir. Kadın, eşi eve geldiğinde onun rahat etmesini sağlamaya gayret etmeli, eşinin namusuna helal getirecek davranışlardan sakınmalıdır. Ayrıca eşinin getirmiş olduğu paraları tasarruflu bir şekilde kullanıp, saçıp savurmamalıdır. Evini ve çocuklarını gelebilecek her türlü kötülüklerden korumalıdır.⁶²⁵

5.2.3. Evladın Anne ve Babasına Karşı Görev ve Sorumlulukları

Çocuklar kendilerinin varlık sebebi olan anne-babalarına karşı itaat, hürmet, saygı göstermelidir. Onlar yaşlandıkları ve hastalandıkları zaman onlara bakmakla sorumludurlar. Çünkü “Peder ve madırımız sebab-i hayatımız oldukları, doğduğumuz günden beri her türlü zahmetlerimizi çektikleri, senelerce infak ve iaşemiz ve talim ve terbiyemiz için bir çok masraflar fedakarlıklar icra eyledikleri cihetle onlara karşı daimen müntedar bulunmaklığımız, emir ve arzularına kemaliyle itaat, şahıslarına tamamıyla ihtiyaç ve hastalık ve ihtiyarlık zamanlarında kendilerine

⁶²⁴ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 22.

⁶²⁵ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 51-54.

son kuvvet ve kudret ve istidaatımız ile hizmet ve muavenet eylemekliğimiz mecburiyet katiyeyi vicdaniye altındadır.”⁶²⁶

Ahlâk risalelerinde anne babaya karşı saygı göstermemizin sebebini sadece bizi dünyaya getirdikleri düşüncesiyle sınırlamamaktadır. Ayrıca ebveynimize karşı sevgi ve saygı göstermenin Allah’ın bir emri olduğuna dair “Rabbin, kendisinden başkasına asla ibadet etmemenizi, ana-babaya iyi davranmanızı kesin olarak emretti. Eğer onlardan biri, ya da her ikisi senin yanında ihtiyarlık çağına ulaşırsa, sakın onlara “öf” bile deme; onları azarlama; onlara tatlı ve güzel söz söyle. Onlara merhamet ederek tevazu kanadını indir ve deki: “Rabbim!, Tıpkı beni küçükken koruyup yetiştirdikleri gibi sen de onlara acı.” Rabbiniz içinizde olanı en iyi bilendir.”⁶²⁷; “İnsana, anne-babasına iyi davranmasını emrettik. Annesi onu hergün biraz daha güçsüz düşerek karnında taşımıştır. Onun sütten kesilmesi de iki yıl içinde olur. İşte onun için insana şöyle emrettik: “Bana ve anne babana şükret. Dönüş banadır.”⁶²⁸ âyetlerle açıklamaktadır. Ayrıca konu ile ilgili “Cennet ebeveyne hürmet ve riâyetle mümkündür.” Hz. Peygamber’in sözüyle de evlatların anne-babaya saygı ve sevgi göstermelerinin Allah’ın ve O’nun Rasulü’nün bir emri olduğu vurgulanmaktadır.⁶²⁹ Ahlâk risalelerinde çocukların anne-babalarına karşı görevleri,

⁶²⁶ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 55.

⁶²⁷ Rabbin, kendisinden başkasına asla ibadet etmemenizi, annaya-babaya iyi davranmanızı kesin olarak emretti. Eğer onlardan biri, ya da her ikisi senin yanında ihtiyarlık çağına ulaşırsa, sakın onlara “öf” bile deme; onları azarlama; onlara tatlı ve güzel söz söyle. Onlara merhamet ederek tevazu kanadını indir ve deki: “Rabbim! Tıpkı beni küçükken koruyup yetiştirdikleri gibi sen de onlara acı. Rabbiniz, içinde olanı en iyi bilendir. Eğer siz iyi kişiler olursanız, şunu iyi bilin ki Allah tövbeye yönelenleri çok bağışlayandır.(İsrâ, 17/23-25)

⁶²⁸ İnsana da anne babasına iyi davranmasını emrettik. Annesi, onu her gün biraz daha güçsüz düşerek karnında taşımıştır. Onun sütten kesilmesi de iki yıl içinde olur. (İşte onun için) insana şöyle emrettik: “Bana ve anne babana şükret. Dönüş banadır.”(Lokmân, 31/14)

⁶²⁹ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 19-20.

minnettarlık, itaat, saygı ve hürmet, muhabbet, yardım etmek şeklinde özetlenmektedir.⁶³⁰

5.2.4. Kardeşlerin Birbirlerine Karşı Vazifeleri

Bir ailenin mutluluk kaynaklarından biri olan çocuklar aynı zamanda ailenin mutsuzluğuna da neden olabilir. Bu mutluluğun bozulmaması ve devamı için kardeşlerin birbirlerine karşı görevleri vardır. Çünkü “Kardeşlerin menşe-i hayatları, hisleri, menfa‘at ve namus ve haysiyetleri müşterek olmak hasebiyle birbirlerine karşı olan vazifeleri oldukça mühimdir.”⁶³¹

Bunun için bir aile içerisinde çocuklar birbirlerini sevmeye, birbirlerine hürmet ve riâyet etmeye birbirlerine karşı uslu ve terbiyeli ve lütufkâr olmaya mecburdurlar. Büyükler küçükleri himaye etmeye, onlara karşı anne-baba gibi davranmaya mecburdurlar. Küçük kardeşler de büyüklerini sevmeye, saygı göstermeye ve itaat etmeye mecburdurlar. Erkek kardeşler, kız kardeşlerini sevmeye, onları korumaya ve onlara nazik davranmaya, saygı göstermeye mecburdurlar.⁶³² Çünkü kardeşini sevmeyen kimse dünyada hiçbir kimseyi sevemez. Kardeşlerine kötü muamelede bulunan insan dünyada başkalarını asla sevmez ve merhamet gösteremez.⁶³³ Bunun için kardeşler birbirlerini sevmeli, korumalı ve birbirlerine kötü davranmamalıdır.

5.2.5. Efendilerin Hizmetçilere Karşı Vazifeleri

Risalelerde ailenin bir ferdi olarak sayılan hizmetçilere karşı efendilerin bazı görevlerinin olduğuna yer verilmektedir. Bunlardan ilki, ev sahiplerinin hizmetçileri

⁶³⁰ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 54.

⁶³¹ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 57.

⁶³² Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 24.

⁶³³ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 57.

seçerken dikkatli olmaları konusudur. Onlara nazarat etmelidir. Onların çalışmaları ve iffet sahibi olmaları hususunda onlara güvenmelidir. Ev sahipleri mümkün olduğu kadar onları korumalıdır. Ayrıca eski hizmetçilere karşı iyi ve şükran-ı nimette bulunulmalıdır. Onların insan olduklarını asla unutmamalı ve çocukların onlara karşı kötü muamele yapmalarına izin verilmemelidir. İnsanların ihtiyaçlarını karşılamak için Allah insanları zenginlikçe birbirlerine eşit yaratmamıştır. Ancak bütün insanlar insan olmalarının gereği olarak hukukça birbirleriyle eşit kılınmıştır.⁶³⁴ Bu durumun dinin gereği olduğu “Allah rızıkça bazınızı bazınıza tafzil etti. Fakat kendi kölesine rızık vermekle tafzil olanların bizzat o kölelerden hiçbir farkları yoktur, hepsi müsavidir.”⁶³⁵ âyetiyle açıklanmaktadır.

Bu bağlamda, ev sahipleri her ne kadar maddi yönden hizmetlilerine göre üstün olsalar da, insan olmalarının gereği ev sahipleri ile hizmetlileri eşittir. Çünkü bu konuda ilahi beyanat bulunmaktadır. Dolayısıyla risalelerde, insanların hukuken eşit olduklarına, kimsenin kimseyi küçük düşürmeye, hakir görmeye hakkının olmadığına vurgu yapılmaktadır.

5.2.6. Hizmetçilerin Efendilerine Karşı Vazifeleri

Kendilerine evlerinin kapılarını açan, ailenin bir ferdi olarak kabul eden ve onları ailenin diğer bireylerinden ayırt etmeyen efendilerine karşı hizmetçilerin de bazı görevleri vardır. Hizmetçilerin efendilerine karşı görevleri risalelerde şöyle ifade edilmektedir: “Efendilerine hürmet ve riâyetle beraber vazifelerini hakkıyla yapmalı ve çocukların terbiyesinde ebeveyne yardım etmeli, terbiyeli, uslu ve hatırşinas olmalıdır. Hizmetçiler, namuslu, gayretli, uslu, hatırşinas olmakla beraber

⁶³⁴ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 33-34.

⁶³⁵ Allah, rızık konusunda kiminizi kiminizden üstün kıldı. Üstün kılınanlar, rızıklarını ellerinin altındakilere vermezler ki rızıkta hesap eşit olsun. Şimdi Allah’ın nimetini mi inkâr ediyorlar. (Nahl Suresi, 16/71)

çocuklara daima iyi nasihatler, iyi öğütler vermelidir. İyilik ve muhabbet gördükleri efendilerinin hanelerinden uzunca müddet kalmalıdır.”⁶³⁶

Ahlâk risalelerindeki bazı konuların hayatın gerçekleriyle uymadığını söylemek mümkündür. Bu konulara örnek olarak; “Efendilerin Hizmetçilere Karşı Vazifeleri”, “Hizmetçilerin Efendilerine Karşı Vazifeleri” başlıkları verilebilir. Çünkü II. Meşrutiyet dönemi ülkenin savaş içinde olduğu, çok sayıda toprak kaybının yaşandığı bir dönemdir. Ayrıca ülke ekonomik yönden de sıkıntı içerisinde bulunmaktadır. Böyle bir durumda ülkenin bütün insanların evlerine hizmetçi tutması dönemin şartlarına uygun düşmemektedir.

5.3. Kişinin Devletine Karşı Görev ve Sorumlulukları

İnsanın kendisine ve içerisinde büyüüp yetiştiği ailesine karşı görevleri olduğu gibi üzerinde yaşayıp hayatını devam ettirdiği vatanına ve mensup olduğu millete karşı da bazı görevleri vardır. Nasıl ki bir insanın sağlıklı ve mutlu olabilmesi için kendisine karşı maddi ve manevi görevleri var ise, vatanın ve milletin mutluluğu için de bazı görevleri vardır. “İşte insanın vatani ve milleti hakkında icra ve ifasına mecbur olduğu vazifelerin heyet-i mecmuasına vazaif-i vataniye ve milliye denmektedir.”⁶³⁷

II. Meşrutiyet dönemi ahlâk risalelerinde insanların vatan ve millete karşı görevleri askerlik yapmak, vatanını sevmek, vergi vermek ve memuriyet şeklinde sıralanmaktadır.

⁶³⁶ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 58; Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 35.

⁶³⁷ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 36.

5.3.1.Vatanını Sevmek

Ahlâk risalelerinde vatan “Bir milletin hakim olduğu, kıtaların, vilâyet, sancak, kaza ve köylerin heyet-i mecmuasından ibarettir.”⁶³⁸ şeklinde tanımlanmaktadır. Ayrıca vatan, bir milletin annesi, insanoğlunun mukaddes bir kiblegâhı olarak ifade edilmektedir.⁶³⁹

Bütün ahlâk risalelerinde vatana kutsiyet atfedilmektedir. "Vatanını sevmeyen onun uğrunda hayatını feda etmeyen bir kimse namus, haysiyet ve insanlıktan aridir.”⁶⁴⁰ şeklinde nitelenmektedir. Çünkü vatanını sevmek insan olmanın üstün bir özelliğidir. Kamil insanlar başkaları tarafından kendi şahsına karşı yapılan her türlü kötülüğü unutabilir, affedebilir. Fakat vatana hıyanet edenlere karşı kalplerde hasıl olan intikam hissi ve nefret kalpten kalbe intikal eder. Sonsuza kadar unutulmadan devam eder.⁶⁴¹

5.3.2. Milletini Sevmek

Ahlâk risalelerinin genelinde millet şu şekilde tarif edilmektedir: “Aynı hudut dahilinde yaşayıp ekseriya lisanları, his ve adetleri, menfa‘atleri, ananat tarihiyeleri müşterek olan ve aynı kanun ve nizamlara tabi olan efrad kesiranın hey’et mecmuasıdır.”⁶⁴² Burada yapılan millet tanımında Osmanlıcılık akımı anlayışı göze çarpmaktadır. İnsanların dili, dini, mezhebi, milleti ne olursa olsun aynı topraklar üzerinde yaşayan ve aynı kanunlarla yönetilenler aynı millettir. Diğer konularda

⁶³⁸ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 5.

⁶³⁹ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 67.

⁶⁴⁰ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 65.

⁶⁴¹ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 68-69.

⁶⁴² Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 61; Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 32.

olduğu gibi millet kavramının tanımında da birlikte ve mutlu yaşamaya vurgu yapıldığını söylemek mümkündür.

Bu durum başka bir yerde şöyle açıklanmaktadır: “Böyle akvam ve anasır muhtelifeden teşkil etmiş milletlerin beka ve mekneti o kavim ve unsurlardan her birinin bila istisna hizmet-ı milleye ve vataniyeye iştirak etmeleri ve her birinin kendi menafı’ ve ananat-ı kavmiyesini düşünmekle beraber sancağına mensup oldukları milletin, milliyet mürekkibe mahsalasının ve hususuyla vatanın saadet ve selametine el birliğiyle çalışmaları ve ittihat-ı anasırı ihlal eden temayülattan çekinmeleri lazım gelir.”⁶⁴³

Eğer bir kavim kendi menfaatini düşünür, birlik ve beraberliği bozmaya çalışırsa hem kendi huzurunu hem de milletin huzurunu bozar. Bunun için ahlâk risalelerinde millet tanımı yapılırken birlik ve beraberlik yani Osmanlıcılık fikrine vurgu yapılmıştır. Birlik ve beraberliğin bir milleti nasıl güçlendirdiği “Halbuki iki, üç... iplik birbirine sarılarak, bükülerek bir iplik haline gelse onu büyük bir adam güçlkle koparabilir. Hele ipliklerin adedi arta arta o büküm, o örgü halat haline gelse onun koparılması büsbütün kesb müşkülât eyler.”⁶⁴⁴ örneği ile açıklanmaktadır.

Tanımı yapılan milletin her ferdinin söz konusu birlik ve beraberliği sağlama adına milletine karşı yapması gereken görevleri vardır. Bunlardan birincisi “İktibas-ı ta’lim ve terbiye etmek, memleketin ahvalini anlamak efradın birbirine ve efradın hükümete karşı olan münasebatını temin eden kavanin ve nizamatı bilmektir.”⁶⁴⁵ Milletin fertlerinden her birinin görevlerinden biri de “Millet hakimiyetini ve

⁶⁴³ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 65.

⁶⁴⁴ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlkiye ve Medeniye*, s. 65.

⁶⁴⁵ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 63.

meşrutiyet idaresini korumak ve şan ü şevketinin muhafazasına terakkiyat ve tekamülât-ı milliyesinin te'minine çalışmaktır.”⁶⁴⁶

5.3.3. Askerlik Yapmak

Bireyler gibi devletlerin hukuku, sorumlulukları, maddi ve manevi sorumlulukları vardır. Fakat devletlerin hepsini birden adalete ve hakkaniyete riâyet ettirecek bir güç olmadığından, milletin emniyetine, hürriyetine, namus ve haysiyetine karşı bir saldırı olduğunda, o millet hakkını müdafaa hususunda sadece kendine ait kuvvetine güvenebilir. Bu kuvvet de ancak devleti oluşturan bireylerin askerlik hizmeti ile sağlanabilir.⁶⁴⁷ Hükümet milletin saadet ve refahını temin etmek, hürriyet, hukuk ve istiklalini muhafaza eylemek için kuvvetli bir orduya muhtaçtır. O halde hükümet muayyen bir zaman zarfında askerlik görevlerini yerine getirmek üzere millettten asker almaya da mecburdur.⁶⁴⁸

Askerin görevi vatani, milleti düşmanların taarruzundan korumak ve ihtiyaç zamanlarında savaş yapmaktır. Eğer millet askerlik yapmazsa düşman orduları sınırları geçer, donanmaları limanlarımızı topa tutar, memleket işgal edilir, hepimiz esir oluruz. Ayrıca ahlâk risalelerinde askerlik yapmak vatani düşmanlardan koruma gibi maddi bir vazife olduğu gibi aynı zamanda İslam'ın emrettiği mukaddes bir görev olarak vurgulanmaktadır. Bu konuda şöyle bir açıklamaya yer verilmektedir: “Cenab-ı Hak ise muharebe şehitlerine ahirette en büyük mükâfatları ihsan buyuracaktır.”⁶⁴⁹

⁶⁴⁶ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 51.

⁶⁴⁷ Ömer Ferit Kam, *Mebâdi-i Felsefeden İlm-i Ahlâk*'dan nakleden Umut Kaya, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlâk Eğitimi*, s. 334.

⁶⁴⁸ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 57-64.

⁶⁴⁹ Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 180-184.

5.3.4. Vergi Vermek

Bir ferdin milletine karşı olan en önemli vazifelerinden biri de vergi vermektir. Çünkü milletin vermiş olduğu vergiler yine milletin menfaat ve ihtiyacına harcanmaktadır. Bunlara bir manada devletin milletine karşı vazifeleri denilebilir.⁶⁵⁰ Devlet milletine karşı görevlerini milletin vermiş olduğu vergilerle yerine getirebilir. Devlet bu vergilerle memurlara maaş verir, askerlerin masrısını giderir, mektepler açar ve bunları yaptırır. Ülkenin herhangi bir yerinde kıtlık ve felaket olursa oraya yardım eder.⁶⁵¹

İnsanların vermek zorunda olduğu bu vergi yalnızca kanunların ve asrın getirdiği bir zorunluluk değil, bunun yanında dini bir zorunluluktur. Hz. Ebu Bekir döneminde ilk savaş, zekat vermeyenlere karşı olması buna bir örnektir. Asr-ı saadet ve dört halife döneminde alınan zekat bugünün vergisinden farklı değildir.⁶⁵²

Devletin ihtiyaçlarını gidermek amacıyla zorunlu olan vergiyi vermeyenler, hem adli kanunlara hem de ahlâk kanunlarına karşı isyan etmiş olur.⁶⁵³

5.3.5. Memurluk Hizmeti

Fertlerin milletine karşı olan görevlerinden birisi de memuriyettir. Memurlar devletin vatandaşları arasından seçilip ve devletin koymuş olduğu kanunlar sınırları içerisinde yönetilir.

Söz konusu memurların görevleri ise şöyle sıralanmaktadır: “Hükümet adâb ve namus-u umumiye ve hukuk-u efrad-ı tebayı ve huzur-u nası temin etmek,

⁶⁵⁰ Daha geniş bilgi için bkz. Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 72; Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, s. 186-189; Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 56-57.

⁶⁵¹ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 131.

⁶⁵² Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 76.

⁶⁵³ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 77.

masalih ibadi yolunda temşit ettirmek, ahkak hukuk eylemek, umur nafia ve muhabere ve merasele ve menakıleyi bihakkın taht emniyet ve teshile almak, ziraat ve sanat ve ticareti himaye ve nezaratı altında bulundurmak, siyasiyat hariciyeden ma‘lumat almak, vatani düşmanın tadiyatından kurtarmak için mülkü, fenni, adli askeri olarak bir çok memûrlar istihdamına ve bunları beslemeye ihtiyac-ı kati his etmiştir.”⁶⁵⁴

Risalelerde memuriyet bir taraftan devlet için yapılan bir hizmet olarak ifade edilirken diğer taraftan aciz, zayıf ve hiçbir şey beceremeyen kimselerin istediği meslek olarak nitelenmektedir. Bu durum hikâyede şöyle anlatılmaktadır: “Kasabanın mektebine gelen maârif müfettişi çocuklara okulu bitirdiklerinde ne olmak istediklerini sorar. Öğrencilerden Gâlip, rahat ve şerefli olduğu için memur olmak istediğini söyler. Öğrencilerden Kadir’in müfettişin sorusuna cevabı ise, vatanına borçlu olduğu için memur olmak istediği şeklinde olmuştur. Bir başka öğrenci Mükerrerem ise Kadir’in memurluğu bir vatan borcu olarak algılamasına karşı çıkarak şöyle bir açıklaması olur, bendeniz onun fikrine iştirak edemem. Dikkat ediyorum, bütün memurlar fikr-i teşebbüse, istiklâl-i şahsisine malik olmayan adamlardır. Bunların elinden başka bir iş gelmediği, kendilerine itimatları olmadığı için rahat zannettikleri memurluğa can atıyorlar. Namus ve istikametiyle yaşayan memurlardan hiçbirinin maaşlarından artırdıkları para ile bir ev yaptırabildiklerini gören yoktur. Bunlar daima zaruret, telaş ve vehim içinde ömür geçirirler. Hürriyetlerine, fikr-i istiklallerine malik değillerdir. Azledilince sefalet içinde yuvarlanırlar. Bir hizmete tayin olunmak için bin kişiye yalvarır, yakarır. Elhasıl bendenizce memurlar üserâdan başka bir şey değildir. Kendisinde fikr-i teşebbüs

⁶⁵⁴ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 77.

olan, nefesine itimadı bulunan, istiklal-i şahsiyenin fâidesini anlayan, hürriyetini seven, zengin olmak, rahat yaşamak isteyen adam, elbette memur olmaz, tâcir, çiftçi, sanatkâr olur.”⁶⁵⁵

6. Bütün İnsanlığa Karşı Vazifeler

İnsanın kendisine, ailesine, vatanına ve milletine karşı vazifeleri olduğu gibi yeryüzünde yaşayan bütün insanlara karşı görev ve sorumlulukları bulunmaktadır. Çünkü, “Vatanımız kürre-i arzın bir cüzüdür. Milletimiz ise dünyada bulunan insanların bir cüzüdür. Mademki vatanımız dünyanın bir cüzüdür öyleyse dünya bizim umumi bir vatanımızdır.”⁶⁵⁶ Aynı şekilde “Fıtrat-ı ulviye-i beşeriye iktizasınca bütün insanların birbirini bir ailenin efradından addetmesi ve her ferdi bütün insaniyet için menbaı hayır ve menfa‘at olarak tanınması icap eyler. Her hangi din ve mezhep ve tabiiyette olursa olsun kaffe-i ebnayı ademe karşı bir his ihtiram ve merhamet ve şefkatle mütehassis olmak ve bütün keşfiyat ve muhteraatı beşeriyetin miras Umûmiyesi gibi telakkı ederek kendi fikri ve meziyetinden başkalarını müstefit etmek ve başkalarının asar fikriyesin den kendisi istifade eylemek insan medeniye yakışacak hallerdendir.”⁶⁵⁷ Bunun için insanın en büyük vazifesi bütün insanları kardeşi bilmek ve insanlık için ciddi bir şekilde gayret gösterip hizmetlerde bulunmaktır.

Risalelerde, bütün insanlığa karşı yapılacak görevler, “Umum insanların müstefid olacakları keşfiyyatta bulunmak efrad-ı vatanın zihninde taassub ve hurafâtı silmek, herkesin tekamülât-ı fikriye ve ahlâkiyeleri uğrunda çalışmak, ilmi, fenni intişar ettirmek şarttır. İnsan hiçbir zaman hemcinslerinden nefret etmemeli ve onlara

⁶⁵⁵ Seydi, *Muhasabât-ı Ahlâkiye*, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1332, s. 46-47.

⁶⁵⁶ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 6.

⁶⁵⁷ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 134.

nazar-ı hakaretle bakmamalıdır.”⁶⁵⁸ şeklinde ifade edilmektedir. Böyle davranmanın aynı zamanda dinin gereği olduğu “İnsanlardan yüz çevirme”⁶⁵⁹ âyet mealıyla açıklanmaya çalışılmaktadır.

Yeryüzünde yaşayan her kim bütün insanlık için çalışır ve gayret ederse, aynı zamanda kendisi için de çalışmış olur. Çünkü dünyanın her neresinde olursa olsun yapılan bilimsel çalışmalar bütün insanlığın yararınadır. Yerkürede yaşayan herkes ondan yararlanabilir.

İnsanların dini, dili, ırkı ne olursa olsun herkese hizmet etmek gerekir.⁶⁶⁰ Çünkü yaradılıştta hepsinin esası ve mahiyeti aynıdır. Bütün insanlar Allah’ın kuludur. Hatta Allah dünyadaki bütün insanlara din ve mezhepleri ne olursa olsun Rahman sıfatıyla mukabele etmiş ve hepsinin rızkını verip saadetini temin etmiştir.⁶⁶¹ Dolayısıyla yeryüzünde huzur ve mutluluğun teminatı için bütün insanları sevmeli, insan olarak herkes üzerine düşen görev ve sorumlulukları yerine getirmelidir.

7. Kişinin Hayvanlara Karşı Görevleri

Ahlâk ilmine göre avcılık, vahşi hayvanları taklit, hayvanlara eziyet etmek insana yakışır bir davranış değildir. Çünkü hayvanlara merhamet etmeyen insanlara da merhamet etmez. Bunun için atasözünde “Hayvanları sevmeyen insanları da sevemez.” denilmektedir. Oysaki hayvanların hiçbir faydasız ve gereksiz değildir. Mesela sinekler en lüzumsuz bir hayvan gibi göründükleri halde onların da sağlığa zararlı olan bir çok mikropları avlayıp ettikleri çok dikkat çekicidir.⁶⁶² Dolayısıyla insanlar tabiatda bulunan hayvanlara zarar vermemelidir. Böyle yapması durumunda

⁶⁵⁸ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 82.

⁶⁵⁹ Küçümseyerek surat asıp insanlardan yüz çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme! Çünkü Allah, hiçbir kibirleneni, övüngeyi sevmez. (Lokmân Suresi, 31/18)

⁶⁶⁰ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye* s. 130-131.

⁶⁶¹ Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 72.

⁶⁶² Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 160.

kendisine de zarar vermiştir. Çünkü hayvanlara zarar vererek yeryüzündeki ekolojik dengenin bozulmasına neden olur.

8. Görgü Kuralları (Adab-ı Muaşeret)

Ahlâk kitaplarında geniş yer tutan konulardan birisi de görgü kurallarıdır. Risalelerde adâb kuralları, “Heyet-i içtimaiyeye mensub olarak yaşayan efradın, umum tarafından kabul edilmiş bazı merasim ve te‘amüle mûra‘atı adetâ mecburidir. Milel metrikiye nazarında usul muaşeret Umûmiye, ahvâl ve adâb meriye adeten kanun hükmüne haizdir.”⁶⁶³ şeklinde tarif edilmektedir.

Ahlâk kitaplarında görgü kurallarına niçin yer verildiği şöyle ifade edilmektedir: “Evvelleri bizde dahi efrad ahalinin, esnaf ve e‘alinin ittiba‘ edebilecekleri bazı adâb ve şerait müstehsene vaz ve tesis olunarak her kese öğretilir idiye de bilahere o adâbın tamim ve idamesine himmet edilmemiş ve milel muhtelifle ile vukua gelen temas ve münasebet hasebiyle adât-ı milliyeye yabancı adetlerde dahil olmuş ve mahaza ahvâl ictimâ‘iye için umum tarafından mecburiyyül-mûra‘a usul ve kaideler konulmamış olduğundan adat ve merasim-i milli yemiz karışık bir şekil almıştır.”⁶⁶⁴ Burada milli görgü kurallarının öğrenilmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Çünkü I. Dünya savaşı ve Balkan Savaşlarının yenilgiyle sonuçlanması her alanda düşüncelerin milliyetçiliğe kaymasına neden olmuştur. Dolayısıyla ahlâk eğitiminde olduğu gibi görgü kurallarında da Osmanlı vatandaşına has görgü kurallarının öğrencilere öğretilmesine dikkat çekilmektedir.

Risalelerde görgü kuralları, sofrada adabı, salon adabı, seyahat adabı, başkasının evine girerken izin isteme başlıkları altında incelenmiş ve en ufak ayrıntısına kadar

⁶⁶³ Seydi, *Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye*, Kısım-1 Sani, Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul 1329, s. 108.

⁶⁶⁴ Seydi, *Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 109.

anlatılmıştır. Mesela sofra adabı şöyle anlatılmaktadır: “Sofraya oturulunca herkesten evvel peşkiri almak gayri müstahsendir, Alafranga sofralarda uşak yemek verdikten sonra, çatal veya kaşığı taksim tabağına kor iken (mersi) demek adap muteddendir, sofrada kadın var ise taam almayı evvel emirde ona teklif etmeli ve yanında ise bazen tabağını alıp kendi eliyle ona yemek koymalı.”⁶⁶⁵

Sofra adabı ve diğer görgü kurallarının genelinde Batı’nın etkisinin olduğu görülmektedir. Bu durum ahlâk risalelerinde de şöyle ifade edilmektedir: “Avrupalılar asırlardan beri bu merasimi ikmal ve ıslah ede ede mertebe-i kemale getirmiş olduklarından bu adâb ve şeratttan mukteziyat diniye ve milliyemize menafi olmayanları bizim de kabul eylememiz icap eder.”⁶⁶⁶

Sonuç olarak rüştiye mekteplerinde okutulan ahlâk risaleleri biçimsel olarak incelendiğinde kitaplar boyut, ciltlenme, yazı puntosu ve dış kapakta yer alan bilgiler konusunda iptidai mekteplerinde okutulan ahlâk risaleleri ile benzerlik göstermektedir.

Risalelerde daha çok uzun cümlelere yer verilmektedir. Ayrıca eserlerde düz, devrik ve soru cümleleri gibi farklı cümle türleri kullanılmaktadır. Bununla birlikte ahlâk risalelerinin bazılarında Arapça ve Farsça kelime ve tamlamalara yer verilmesine rağmen genel itibarıyla risalelerde sade ve anlaşılır bir dil ve üslup kullanılmaktadır. Dolayısıyla eserlerde sözlük bölümüne yer verilmediği görülmektedir.

Ahlâk risaleleri içerik olarak incelendiğinde bireyin kendisine, devletine ve milletine, eşlerin birbirlerine, evlatların anne-babalarına, anne-babaların evlatlarına karşı görev ve sorumlulukları gibi vazife ahlâkına daha geniş yer verildiği

⁶⁶⁵ Seydi, *Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 143-144.

⁶⁶⁶ Seydi, *Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 109.

görülmektedir. Bununla birlikte eserlerde çalışkan olmak, azim ve metanet, tevazu, akrabalara saygı, adaletli olmak, hoşgörölü ve bağışlayıcı olmak, itaatkâr olmak, ilim öğrenmek ve teşebbüs-ü şahsi gibi değerlerin ön plana çıkartıldığı dikkat çekmektedir. Ayrıca ahlâk kitaplarında taassup, içki içmek, yalancılık, kibir ve haset, tembellik ve intihar gibi olumsuz davranışlara da yer verilmektedir. Öğrencilerin neden söz konusu davranışlardan kaçınmaları gerektiği örnek ve hikâyelerle anlatılmaktadır.

II. Meşrutiyet döneminde yazılıp bastırılan ahlâk risalelerinin genelinde Batılı bilim adamlarının görüş ve düşüncelerine geniş yer verilirken İslam kaynakları az denecek kadar sınırlı bir şekilde kullanılmaktadır. Ancak rüştiye mekteplerinde okutulan bazı ahlâk risalelerinde ise tam aksi durum görölmektedir. Burada konular âyet ve hadislerle anlatılmakta, Batılı bilim adamlarının görüş ve düşüncelerine yer verilmemektedir.

Rüştiye mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinde âyetler haricinde kullanılan hiçbir bilginin kaynağı belirtilmemiştir. Hatta konu ile ilgili bir alıntı yapılırken “Bir âlim dedi”, “Garb Şuarasından birisi şöyle dedi.” diyerek o düşüncenin kime ait olduğu da belirtilmemiştir. Aynı şekilde ahlâk risalelerinde kullanılan hikâyelerinin kime ait olduğu ve kaynakları haklarında da bir açıklama yapılmamaktadır. Ayrıca iptidai mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinde yer alan bazı hikâyelerin rüştiye mekteplerinde okutulan ahlâk kitaplarında da yer aldığı görölmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İslam Osmanlı Devleti'nin resmi dini olduğu için Osmanlı'nın eğitim, hukuk, gelenek ve göreneklerinin temelini oluşturmaktaydı. Dolayısıyla eğitimin ilk kademesinden en üst kademesine kadar bütün okulların kuruluş amacı İslam dinini öğretmektir. Ahlâk eğitimi de söz konusu İslam dininin öğretimi içerisinde verilmekteydi. Bunun için ahlâk, okulların ders programlarında müstakil bir ders olarak yer almamıştı.

Klasik Osmanlı döneminde yukarıda ifade edildiği gibi okulların ders programlarında ahlâk dersinin müstakil olarak yer almaması bu dönemde ahlâk eğitiminin yapılmadığı ve ahlâk konusunda eserler yazılmadığı anlamına gelmemelidir. Bu dönemde İbn Miskeveyh, Gazâlî, Nasîruddin Tûsi ve Kınalızâde Ali Çelebi gibi İslam Ahlâkçılarının etkileri görülmektedir. Söz konusu ahlâkçılar Aristoteles ve Eflatun gibi Yunan ahlâkçılarının görüşleri ile İslam ahlâkını sentezleyerek yeni bir ahlâk felsefesi oluşturmaya çalışmışlardır. Dolayısıyla Klasik Osmanlı döneminde de ahlâk eğitimi, felsefî ve düşünsel boyutta tartışılmaktadır. Özellikle Kınalızâde Ali Çelebi'nin kaleme aldığı Ahlâk-ı Alâ'î adlı eseri Son Dönem Osmanlı ahlâkçıları ve ahlâk kitaplarını etkilemektedir.

Tanzimat ile birlikte Batı tarzı okulların açılması, eğitim ve öğretimde yeni usullerin benimsenmesi sonucunda dinin, eğitimin tamamını belirleme ve yönlendirme fonksiyonunu yitirerek dinin, genel eğitim içerisinde ayrı bir öğretim alanı oluşturduğu görülmektedir. Aynı şekilde dini derslerle birlikte verilmekte olan ahlâk dersleri de bu dönemde müstakil bir ders olarak okul ders programlarında yer almaya başlamaktadır.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine gelindiğinde, gerilemenin temelinde ahlâki değerlerdeki bozulmanın yattığı iddia edilmektedir. Dönemin aydınları bu durumun İslam ahlâkının yeni eğitim ve kültür hayatında ihmal edilmiş olmasından kaynaklandığını belirtmişlerdir. Bundan dolayı özellikle Tanzimat ile birlikte başta din eğitimi olmak üzere bütün ders programlarının gözden geçirilmesi gündeme gelmiştir. Tanzimat'tan sonra da ders programlarında sürekli yapılan değişiklikler ve çok sayıda ahlâk risalesinin yazılıp basılması bu durumun göstergesi olarak görülebilir.

II. Abdülhamid döneminde ders programlarındaki din ve ahlâk ile ilgili gelişmeler daha da hız kazanarak devam etmiştir. Bu dönemde saltanata bağlı, gelenek ve görenekleri ile dini değerlerini bilen bireyler yetiştirmek için din ve ahlâk derslerine mektep programlarında daha fazla yer verilmiştir.

II. Meşrutiyet döneminde de ahlâk, tartışılan konuların başında gelmiştir. Çünkü dönemin önde gelen fikir akımları ve aydınlarına göre Osmanlı Devleti'ni çöküşe götüren en önemli etmenlerden birisi ahlâk değerlerinin yıpranması olarak görülmekte ve çözüm olarak da topluma ahlâk değerlerinin kazandırılması önerilmektedir. Ancak topluma verilecek ahlâk değerlerinin temellendirilmesi hususunda ise II. Meşrutiyet döneminin önde gelen fikir akımları ve aydınlarının görüş ayrılığına düştükleri görülmektedir. Bu görüş ayrılığı ile ilgili tartışmaları iki başlık altında toplamak mümkündür. Bunlardan birincisine göre, ahlâkın temeli dindir, Allah korkusudur. Vicdan, dini inanıştan ayrılamaz. Mekteplerde ahlâk terbiyesi din terbiyesi ile bir arada verilebilir ve verilmelidir. İkincisine göre ise, ahlâk terbiyesi din terbiyesi ile ilgili değildir. Bütün terbiye işlerinde olduğu gibi

ahlâk terbiyesinde de yapılması gereken, batı pedagoglarının mütalaalarını bilmekten ibarettir.⁶⁶⁷

II. Meşrutiyet döneminde ahlâk ile ilgili yukarıdaki tartışmalarla birlikte, ahlâk eğitimi dönemin fikir akımları olan Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık tarafından da tartışılmaktadır. İslamcılar ahlâk eğitimini İslam dininin temel esasları üzerine tesis edilmesi gerektiğini savunmuşlardır. İslamcı aydınlar din ile ahlâkı birbirinden ayrı görmemektedirler. Onlara göre “din demek, ahlâk demek; ahlâk demek, din demektir.”⁶⁶⁸ Dolayısıyla İslamcılara göre ahlâk eğitimi, esaslarını İslam dininin kurallarından almalıdır.

II. Meşrutiyet dönemi fikir akımlarından Türkçüler okullarda din eğitimi vererek ve toplumda dini ve ahlâki eğitimi yaygınlaştırarak toplumun ahlâki çöküşünü ortadan kaldırmanın mümkün olmadığını savunmaktadır. Onlara göre böyle bir ahlâk ancak bütün ahlâk değerlerini dinden alan toplumlar için faydalıdır. Bütün ahlâki değerlerinin temeli din esaslarına dayanmayan, ümmet toplumundan millet toplumuna doğru giden bir süreçte eski ahlâk değerlerinin dinsel esası daha önce yerine getirdiği görevi yerine getirememektedir. Bunun için Türkçüler, pozitif bir din ile pozitif bir ahlâk ilminin oluşturulmasının gerekliliğini savunmakta, aksi takdirde gençlerin pozitif ilimlerle ilk karşılaşmaları durumunda, benliklerinde değerlenmiş duygularla yani dini ve ahlâki duygularla pozitif gerçekler arasında çatışma meydana geleceğini iddia etmektedir. Dolayısıyla ahlâk eğitimi ile ilgili yapılması gereken, dini ve manevi duyguların nasıl oluştuğunu, bunların hizmet ve faydalarının neler olduğunu müspet ilimler çerçevesinde ele almaktır.

⁶⁶⁷ Bilgin, s. 49

⁶⁶⁸ Ahmed Naim, “Ahlâk-ı İslamiyenin Esasları-1”, *Sebilürreşad*, Kanun-u evvel, 1328, C. 9, S. 224, s. 279.

II. Meşrutiyet dönemi fikir akımlarından Batıcılık; İslamcılık ve Türkçülük akımlarının aksine geleneksel değerler ve dinden tamamen uzak bir ahlâk eğitimi savunmaktadır. Geleneksel değerler ve din, ülkenin gelişmesinde ve ilerlemesinde büyük engel olarak görülmektedirler. Bunun için Batıcılık akımı temsilcileri Batı kaynaklı, pedagojiye dayalı ahlâk eğitimi savunmaktadırlar. Batıcılık fikir akımının temsilcilerinden Abdullah Cevdet söz konusu düşüncelerini şöyle gerekçelendirmektedir: "Ahlâkın en sağlamı odur ki, cenneti ve cehennemi hep insanın vicdanına koyar. İşlenilen günahı affetmek hakkını hiçbir kimseye vermez. Hertürlü haydutluğu yaptıktan, canlar, vicdanlar yaktıktan sonra Kabe'ye gitmek yahut birçok namaz kılmakla bütün pisliklerin, bütün cinâyetlerin affedileceğine inanan ahlâk ne yükseltir ne de metindir."⁶⁶⁹ Aynı şekilde Batıcıların temsilcilerinden Celal Nuri de dinlerin ahlâka zararı olduğunu, toplumda birlik ve beraberliği bozduğunu savunmaktadır. O, "Son derece dindar ama son derece ahlâksız insanlar çoktur. Badiyelerde bedeviler, namaz kılarken bir yolcunun geçtiğini fark edince namazı bırakıp onun yolunu keser, soygunu yapar sonra da dönüp ibadete devam eder."⁶⁷⁰ sözleriyle ahlâkın dinin esaslarına dayandırılmayacağını ifade etmektedir. Dolayısıyla Batıcılar seküler ve Batının ahlâk anlayışını benimseyerek, dinin ahlâk eğitiminde söz sahibi olmaması gerektiğini savunmaktadırlar.

II. Meşrutiyet döneminde Batıcıların ahlâk ile ilgili söz konusu düşünceleri iptidai ve rüştiye mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinde daha baskın halde görülmektedir. Çünkü Klasik Osmanlı, Tanzimat, II. Abdülhamid ve I. Meşrutiyet döneminde yetiştirilmek istenen ideal insan tipi, öncelikle Allah'a ve Hz. Peygamber'e ve daha sonra padişaha kayıtsız şartsız itaat eden kimsedir. Bunun için

⁶⁶⁹ Abdullah Cevdet, "Rubaiyyat-ı Hayyam", *İçtihad*, No. 109, 21 Temmuz 1330/1914, s. 1-5.

⁶⁷⁰ Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal* -3-, s. 17.

söz konusu dönemlerde ahlâk eğitimi, Allah sevgisi, peygamber sevgisi, büyüklere saygı, doğruluk, sadakat vb. konulardan oluşmaktadır. Fakat II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yetiştirilmek istenen insan tipinde farklılık görülmektedir. Bu dönemde eğitimciler seküler bir ahlâkla donatılmış birey profili üzerinde ısrarla durmaktadır.⁶⁷¹ Dolayısıyla klasik ahlâk anlayışından da uzaklaşmaktadır. Çünkü I. Meşrutiyet dönemine kadar İslam insanlar için bir gaye iken II. Meşrutiyet ile birlikte İslam gaye olmaktan çıkmakta, siyasilerin amaçlarını gerçekleştirmede yardımcı bir vasıta haline gelmektedir.⁶⁷² Söz konusu durumun dönemin ahlâk risalelerinin bilgi kaynaklarına yansıdığı görülmektedir. Klasik Osmanlı döneminden II. Meşrutiyete kadar ahlâk konuları âyet ve hadisler ışığında anlatılmaktadır. Eğer bir şey yapılacaksa Allah emrettiği için yapılması gerektiğine vurgu yapılmaktadır. II. Meşrutiyet döneminde ise faydacı ahlâk ön plana çıkartılmaktadır. Mesela, eğer bir insan zor durumda kalan kimselere yardım etmezse, zor günde kaldığında kimse de ona yardım etmez şeklinde insanlara yardım ederken onlardan karşılık bekleyerek yardımlarına koşma düşüncesi ahlâk risalelerinde geniş yer almaktadır.

İslam ahlâkçıları Yunan ve Batı filozoflarının ahlâk ile ilgili görüş ve düşüncelerini İslam ahlâkı ile telif etmeye çalışmaktadır. II. Meşrutiyet dönemi iptidai ve rüştiye mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinde ise konuların anlatımında az sayıda âyet ve hadis kullanılırken Batılı bilim adamlarının görüşlerine geniş bir şekilde yer verilmektedir. Dolayısıyla söz konusu dönemin iptidai ve rüştiye mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinde Batı ahlâkı ile İslam ahlâkını telif etme yerine Batı kaynaklı, pozitivist akla dayalı ve seküler ahlâka verilmektedir.

⁶⁷¹ Füsün Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde, İletişim Yayınları*, İstanbul 2011, s. 80.

⁶⁷² Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme*, s. 167.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra iptidai ve rüştiye mekteplerinin ders programlarına “Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye” adıyla yeni bir ders yer almıştır.⁶⁷³ Bundan sonra ahlâk eğitimi bu derslerde verilmeye başlanmıştır. Derslerde okutulan ahlâk risalelerinde doğruluk, yalan söylememe, içki içmeme, büyüklere saygı gösterme, israf etmeme, çalışkanlık, adalet, tevazu, azim ve metanet gibi değerlerin ön plana çıkartılmıştır. Bununla birlikte, daha önceki dönemlerde ahlâk derslerinde verilen konulara ilave olarak ahlâk risalelerinde vazife kavramına yer verilmiştir. Risalelerde ahlâk ilmi, vazifeler ilmi olarak tanımlanmıştır.⁶⁷⁴ Ayrıca ahlâk eğitiminin konusu, insanın Allah'a, kendisine, devletine ve milletine, hayvanlara, bütün insanlara, eşlerin birbirlerine, anne-babaların evlatlarına, evlatların anne-babalarına, kardeşlerin birbirlerine, efendilerin hizmetçilerine ve hizmetçilerin efendilerine karşı görev ve sorumluluklarını getirmesi olarak ifade edilmektedir. Bu durum II. Meşrutiyet dönemi iptidai ve rüştiye mekteplerinde verilmekte olan ahlâk eğitiminde Alman filozofu Kant'ın etkisinin olduğunu göstermektedir. O'na göre her türlü ahlâki eylem, salt ödev duygusundan kaynaklanmaktadır.⁶⁷⁵

İptidai ve rüştiye mekteplerinde okutulan konular genel itibariyle benzerlik göstermektedir. Fakat iptidai mekteplerinin ilk yıllarında okutulan ahlâk risalelerinde yukarıdaki ahlâki değerlere daha çok yer verilmektedir. Bununla birlikte iptidai mekteplerinin son senelerinde ve rüştiye mekteplerinde okutulan ahlak risalelerinde ise vatandaşlık bilgileri ön plana çıkartılmaktadır.

II. Meşrutiyet dönemi iptidai ve rüştiye mekteplerinde okutulan ahlâk risaleleri boyut olarak hepsinde de aynı büyüklüktedir. Bu konuda sınıf farkı gözetilmemektedir. Aynı şekilde iptidai mekteplerinin ilk sınıfında okutulan ahlâk

⁶⁷³ Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, s. 3.

⁶⁷⁴ Nazima, s. 5.

⁶⁷⁵ Erdem, s. 22.

risalelerinde kullanılan yazı büyüklüğü ile rüştiyelerde okutulan ahlâk risalelerinde kullanılan yazı büyüklüğü aynıdır. Bu durum, ahlâk risaleleri yazılırken fiziksel bakımdan sınıf farklarının gözetilmediğini göstermektedir. Oysaki farklı yaş gruplarındaki öğrencilerin gelişim dönemleri farklı arz etmektedir.

Ahlâk risaleleri incelendiğinde üç durum dikkati çekmektedir. Birincisi, ahlâk risalelerini kaleme alan yazarların ahlâk eğitimi konusundaki yeterlilikleri, ikincisi ahlâk risalelerini yazarken yazarların izlemiş oldukları yöntemler, üçüncüsü ise risalelerin içeriklerinin yazarlara göre farklılık göstermesidir.

İlk olarak risalelerde kullanılan âyet ve hadis meallerinin metinlerin orijinal karşılığını vermediği dikkat çekmektedir. Bu durum yazarların ahlâk eğitimi konusunda herhangi bir eğitim almadıklarını ve İslam kaynaklarına hakimiyetlerinin zayıf olduğunu akla getirmektedir.

İkincisi, ahlâk risaleleri yazılırken herhangi bir araştırma ve ön hazırlık yapılmadığı dikkat çekmektedir. Başta âyet ve hadisler olmak üzere risalelerde kullanılan Batılı bilim adamlarından yapılan alıntıların kaynakları belirtilmemektedir. Halbuki kitapları değerli kılan içerisindeki bilgilerdir. Söz konusu bilgileri güvenilir kılan da yararlanılan kaynaklardır. Söz konusu ders kitapları olduğunda kullanılan bilgilerin bilimselliği daha da önem arz etmektedir. Çünkü ders kitapları aracılığı ile yetişen nesiller devletin ve toplumun geleceğinin teminatıdır. Devletin ve toplumun geleceğinin teminatı olan nesillerin sağlam, güvenilir, çağın ihtiyaçlarına cevap veren ve ülkeyi geleceğe taşıyan bilgilerle donatılması gerekmektedir. Dolayısıyla okullarda okutulan başta ahlâk risaleleri olmak üzere bütün ders kitaplarında kullanılan bilgilerin bilimsel olmasına özen gösterilmelidir.

Üçüncüsü ise iptidai ve rüştiye mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinde benzer konulara yer verilirken kullanılan bilgiler yazardan yazara göre farklılık göstermektedir. Bazı yazarlar konuları âyet ve hadis ışığında açıklarken, bazıları ise âyet ve hadislere yer vermeden Batılı bilim adamlarının görüşlerine ve hikâyelere yer vermektedir. Dolayısıyla risalelerde içerik olarak birliktelikten söz etmek mümkün değildir.

II. Meşrutiyet dönemi iptidai ve rüştiye mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinde, genelinde kullanılan âyetlerin Kur'an-ı Kerim'in hangi suresinde geçtiği ile ilgili bilgi verilmemektir. Aynı durum hadisler için de geçerlidir. Bununla birlikte risalelerde yer alan Müslüman ve Batılı bilim adamlarına ait görüş ve düşüncelerin kaynakları hakkında da herhangi bir bilgi açıklama yapılmamaktadır. Hatta 'meşhur bir âlim şöyle demiştir.' diyerek sözün kime ait olduğunun belirtilmediği yerler bulunmaktadır. Ayrıca ahlâk risalelerinde çok sayıda hikâyeye yer verilmektedir. Fakat bu hikâyelerin hangi kaynaktan geçtiği ve yazarı hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir. Bununla birlikte aynı hikâyeler hem iptidai mekteplerinde hem de rüştiye mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinde kullanılmaktadır.

II. Meşrutiyet dönemi ahlâk risalelerinde âyet ve hadislerden örnekler verilmesine rağmen, dönemin ahlâk eğitiminin "dînî ahlâk" olduğunu söylemek mümkün değildir. Bazı ahlâk risalelerinde âyet ve hadis örnekleri verilirken, aynı eserde "Babası Hulki'nin böyle iktisadi tasarruf sever bir çocuk olduğunu görünce memnun oldu. Bu parayı emniyet sandığına verirse oradan senede yüzde dört kuruş faiz alabileceğini anlattı. Bunun üzerine bir buçuk lira emniyet sandığına teslim edildi. Buna mukabil sandık küçük Hulki'nin namına bir defter teslim etti. Para da

oraya kaydedilmiş idi.” ifadeleriyle İslam dinince haram olan faizin teşvik edildiği görülmektedir. Bu durum ahlâk risalelerinde kararsızlığı ortaya koymaktadır. Çünkü risalelerde bir taraftan Allah’ın emirlerine kayıtsız itaatten söz edilirken, yukarıdaki örnekte olduğu gibi bir taraftan da Allah’ın haram kıldığı faiz konusunda öğrenciler teşvik edilmektedir.

II. Meşrutiyet dönemi iptidai ve rüştiye mekteplerinde okutulan ahlâk risalelerinde hükümetin vazifeleri, hükümet şekilleri, hükümet-i mutlakanın zararları, hükümet-i meşrutanın yararları, hürriyet, eşitlik, adalet, heyet-i idare, seçim, yasama organı (kuvve-i teşriyye), yürütme organı (kuvve-i icraiyye), vergi vermek, askerlik yapmak, vatanperverlik, maârif-i Umûmiye, sancak, liva, kaza, köy, belediye ve meclis idareleri, kanunlar, devlet memurları, mahkeme ve güvenlik görevleri gibi malûmât-ı medeniye konularına da yer verilmiştir. Söz konusu vatandaşlık konuları rüştiye mekteplerinde ve iptidai mekteplerinin son yıllarında okutulan ahlâk risalelerinde daha geniş yer almaktadır.

II. Meşrutiyet dönemi iptidai ve rüştiye mekteplerinde ahlâk derslerinde okutulan ahlâk risalelerinin içeriğine bakıldığında yeni bir neslin inşası için yazılmış eserler görüntüsü verdiği söylenebilir. Çünkü II. Abdülhamid yönetimini beğenmeyerek yönetime gelen İttihat ve Terakki iktidarı ahlâk derslerinde kişinin kendisine karşı vazifelerinden başlayarak vatanına, milletine, devletine ve bütün insanlığa karşı görevleri gibi konulara daha geniş yer vermektedir. Ayrıca uygulamaya koyduğu meşrutiyet yönetimini, devletin yapısını, yasaları yapan ve yürüten kurumları ve bu kurumlarda görev yapan mebusların seçilme şartlarını, yönetimlerine göre ayrılan sancak, liva, kaza, köy ile bunları yönetenler hakkındaki bilgileri öğrencilere öğretmek yetiştirmek istediği ideal insan tipini oluşturmayı

hedeflediğini akla getirmektedir. Bu bakımdan 1908 tarihinden sonra iptidai ve rüştiye mekteplerinin ders programlarında yer alan ahlâk derslerinin isimlerinden de anlaşılacağı gibi (Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye) ahlâk derslerinin daha çok vatandaşlık dersi formatına dönüştürüldüğü söylenebilir.

Sonuç olarak II. Meşrutiyet dönemi iptidai ve rüştiye mekteplerinde verilen ahlâk eğitiminin paradigmasının değiştiği görülmektedir. Daha önceki dönemlerde okullarda İslam ahlâkı verilmekteken sözkonusu dönemde ise seküler ve batı tarzı ahlâk eğitimi verilmektedir. Dolayısıyla bu dönemde verilen ahlâk eğitimi daha önceki dönemlerde verilen ahlâk eğitiminden farklılık göstermektedir. Ayrıca bu durum II. Meşrutiyet dönemi iptidai ve rüştiye mekteplerinde verilen ahlâk eğitime sözkonusu dönemin fikir akımlarından Batıcıların ahlâk ile ilgili düşüncelerinden etkilendiğini göstermektedir. Çünkü akımın temsilcileri pozitivist akla ve pedagojiye dayalı Batı tarzı ahlâkı savunmaktaydılar.

KAYNAKÇA

A- BELGELER

- BOA. C..MF..., Dosya No: 67, Gömlek: 3328, 21 Şaban 1290.
- BOA. İ..DH..., Dosya No: 1019, Gömlek No: 80409, 4 Cemaziyelahir 1304.
- BOA. İ..DH..., Dosya No: 353, Gömlek No: 23335, 9 Muharrem 1273.
- BOA. İ..MVL..., Dosya No: 584, Gömlek No: 26278, 29 L 1284.
- BOA. MF.İBT..., Gömlek No: 35, 1311.
- BOA. ŞD..., Dosya No: 209, G mlek No: 54, 10 Cemaziyelahir 1303.
- BOA. Y.A. Hus. Dosya No: 252, G mlek No: 73, 18 Rebi levvel 1309.
- BOA. Y.A. Hus. G mlek No: 156, 24 Rabi lahir 1309.
- BOA. Y.A. Res. Dosya No: 105, G mlek: 13, 13 Ramazan 1317.
- BOA, Y.A. Res., Dosya No: 117, G mlek No:76, 9 Cemaziyel hir 1320.
- BOA. Y.A. Res. Dosya No: 56, G mlek No: 51, 16 Rebiülahir 1309.
- BOA. Y.EE. Dosya No: 10, G mlek No: 34, 11 Cemaziyelevvel 1324.
- BOA. Y.E.E., Dosya No: 112, G mlek No: 6, 24 Cemaziyelevvel 1286.
- BOA. Y. MTV., Dosya No: 25, G mlek No: 52, 6 Cemaziyelahir 1304.
- BOA. Y. MTV., Dosya No: 8, G mlek No: 58, 16 Rebiülahir 1299.
- BOA. Y MTV., Dosya No: 109, G mlek No: 17, 1312.
- BOA, Y. MTV., Dosya No: 189, G mlek No: 184, 30 Zilhicce 1316.
- BOA. Y.MTV., Dosya No: 175, G mlek No: 215, 13 Zilkade 1315.
- BOA. Y.MTV., Dosya No: 189, G mlek No: 184, 30 Zilhicce 1316.

B- SALNÂMELER

1316 Maârif Salnâmesi, s. 191, 393.

1317 Maârif Salnâmesi, s. 402.

1317 Maârif Salnâmesi, s. 402, 433.

1318 Maârif Salnâmesi, s. 358, 368.

1318 Maârif Salnâmesi, s. 256, 282-284.

1318 Maârif Salnâmesi, s. 209-220

1318 Maârif Salnâmesi, s. 209, 214-215.

1318 Maârif Salnâmesi, s. 226, 235, 343-344.

1318 Maârif Salnâmesi, s. 244-245.

Salnâme-i Devlet, sene: 1293, s.141-146.

Salnâme-i Devlet, sene 1276, s. 110.

Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmâniye, 1294, s391, 393

Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmâniye, 1296, s.75.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye (6. Sene), Matbaa-i Âmire, İstanbul
1321/1903.

Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmâniye (32. Sene), Halil Efendi Matbaası, İstanbul
1294/1877.

Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmâniye (34. Sene), H. Hüseyin Efendi Matbaası,
İstanbul 1296/1879.

Salnâme-i Devlet-i Âliye –i Osmaniye (38. Sene), Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul
1882/1299.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1316, sene 1, 62

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye (1 sene), Matbaa-i Amire, İstanbul 1316.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye (2. Sene), Matbaa-i Amire, İstanbul 1317.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, (4. Sene), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1319.

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye, 1300, Def'a 8, 184, 196, 197, 200.

C- DİĞER BELGELER

Takvim-i Vekayi, Sene: 25 Muharrem 1287, No: 1217.

Takvim-i Vekâyi, Sene: 3 Rebûlevvel 1275, No: 573.

Takvim-i Vekâyi, Sene: 21 Zilkade 1254, No: 176.

Takvim-i Vekayi, Sene: 23 Muharrem 1287, No: 1216.

Takvim-i Vekayi, Sene: 25 Muharrem 1287, No: 1217.

Takvim-i Vekayi, Sene: 6 Safer 1287, No: 1220.

Düstûr, 1. Tertib, C. 8, s. 434.

Düstûr, 1. Tertip, C. II, s. 184-219;

Meclis-i Tanzimat Defteri, No: 2, s. 221-245

Sıbyan Mekâtib-i Hocalarına Dair Tâlimat, İstanbul 1263.

Fatih Mehmet Vakfiyeleri, *Vakıflar Umum Müdürlüğü*, Ankara 1938.

Leylî ve Niharî Umûm Mekâtib-i İdadiyye-i Mülkiyeye Mahsûs Olarak
Maârif-i Umûmiye Nezaret-i Celilesince Mukaddema Tanzim ve Bu Def'a
Tâdil ve Tahsis Ders Programlarıyla Tâlimattır, 1314.

Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı (Bir ve İki Dershâneli ve Muallimli Mekteplere Mahsûs), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1329.

Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı (Altı, Beş, Dört ve Üç Dershâneli ve Muallimli Mekteplere Mahsûs), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332.

Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı (Bir ve İki Dershâneli ve Muallimli Mekteplere Mahsûs), Nümune 1.

Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı (Bir ve İki Dershâneli ve Muallimli Mekteplere Mahsûs), Nümune 5.

Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredat (Altı,beş, dört, üç Dershâne ve Muallimli Mekteplere Mahsûs), 1329, Nümûne 1.

Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı, 1329, Nümûne 2.

Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı (Altı, Beş, Dört, Üç) Dershâneli ve Muallimli Mekteplere Mahsûs), 1332.

“EtfâlinTâlim ve Terbiyelerini Ne Vehile İcra Eylemeleri Lâzım Geldiğine Dair Sıbyan Mekâtibi Hocaları Efendilere İ'ta Olunacak Tâlimattır, İstanbul, 1263/1847.

Maârif-i Umûmiye Nezareti, *Mekatib-i İptidaiyeye Mahsus Talimatname, Usul-i Terbiye, Usul-i Tedris*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1331 (1915).

Milli Eğitimle İlgili Mevzuat: 1857-1923, (Drlyn) Reşat Özalp, MEB, Ankara 1982.

D- MAKALELER

AĞAOĞLU, Ahmed, “Üç Medeniyet: Ahlâk”, *Türk Yurdu*, Y. 15, C. 17-3, S.176, Ocak 1926.

AKÇURAOĞLU, Yusuf, “Emel ve İdeal 1”, *Türk Yurdu*, Y. 1, C. 2, S.16, 27 Haziran 1912.

- AKYÜZ, Yahya, İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı”, *A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 5, Ankara 1994.
-, *Türk Eğitim Tarihi*, 15. Baskı, Pegem Akademi, Ankara 2009.
- ALAADDİN, İbrahim, *Meşhur Adamlar Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1936.
- ATLI, Besim, “Din ve Ahlâk: Nazar-ı İslam’da Ahlâk 7”, *İslam*, Y.2, S.29, 28 Mayıs
- ATUF, Nafî, “Ahlâk ve Mekteplerde Ahlâk”, *Muallim*, Y.2, C.2, S.16, 15 Teşrin-i Evvel 1333/1917.
- BALTACI, Cahit, “Mektep”, *DİA*, C. 29, TDV Yayınları, İstanbul 2004.
- BAYRAKTAR, Mehmet, “İbn Miskeveyh”, *DİA*, C. 20, TDV Yayınları, İstanbul 1998.
- BESİM, Ahmed, “Ahlâk: Nazar-ı İslam’da Ahlâk 4”, *İslam*, Y.2, S.20, 15 Kanun-ı sani 1330/1915.
- BESİM, Ahmed, “Din ve Ahlâk 3”, *İslam*, Y.1, S. 15, 6 Teşr-i Sani 1330/1914.
- CEVDET, Abdullah, “Rubaiyyat-ı Hayyam”, *İçtihad*, No. 109, 21 Temmuz 1330.
- ÇAĞRICI, Mustafa, “Gazzali”, *DİA*, C. 8, TDV Yayınları, İstanbul 1993.
- D.K. “Maârifimiz (Emrullah Efendi İle Mulakat)”, *Sabah*, No. 7341.
- D.K., “Maârifimiz” (Emrullah Efendi ile Mulakat), *Sabah*, No. 7341, 10 Şubat 1325-28 Şubat Efrenci 1910.
- DIRAZ, M. Abdullah, “Ahlâk ile Eğitimin Alâkası”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çvr. Hüseyin Emin Sert, S. 2, Elazığ 1997.
- DOĞAN, Recai, “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitimi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 28, (Ayrı Basım), Ankara 1998.

-, “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 37, Ankara 1997.
- ELİF, Adem, “II. Meşrutiyet dönemi (1908-1925) İslamcılar ve Çağdaşlaşma Görüşleri”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi II. Meşrutiyet ‘100. Yıl’*, Y. 11, C. II, S. 46, Ağustos, Eylül, Ekim 2008.
- EMRULLAH Efendi, “Tedrisat-ı İptidaiye”, *Mülkiye Gazetesi* 23-24, 1326.
- “Tedrisat-ı İptidaiye”, *Mülkiye Gazetesi* 23-24, 1326.
- “Emrullah Efendi”, *Muallim Mecmuası*, C. II, S. 13.
- “Emrullah Efendi”, *Sabah*, No. 7362, 21 Mart Efrenci, 1330.
- “Tedrisat-ı İptidaiye”, *Mülkiye*, No. 23, 1326.
- ERİŞİRGİL, Emin, “Meşrutiyet Devrinde Ahlâk Terbiyesi Etrafında Münakaşalar”, *Ülkü*, C. III, No. 36, 16 Mart 1943.
- GÖKALP, Ziya, “Ahlâk Buhranı”, *Yeni Mecmua*, S. 7, 23 Ağustos 1917.
- GURBETOĞLU, Ali, “II. Meşrutiyet dönemi Çocuk Değerlerinde Ahlâk Eğitimi ve Ahlâki Değerler”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 1, Haziran 2007.
- GÜNYOL, Vedat, “Mektep”, *İA*, C. 7, İstanbul 1993.
- GÜLDÖŞÜREN Arzu - ALTUNTAŞ, Zeynep, “Modernleşme Dönemi Ahlâk Kitaplarına Bir Örnek: Malumât-ı Medeniye ve Ahlâkiye”, *Dem Dergi*, Y. 1, S.4, İstanbul 2004.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, “Tedrisat ve Terbiye-i Ahlâkiye” *Sebilürreşad*, C. 9, S. 215, 4 Teşrin-i Evvel 1328.
- “Tedrisat ve Terbiye-i Ahlâkiye”, *Sebilürreşad*, C. 9, S. 33-215.

- ”Tedrisat ve Terbiye-i Ahlâkiye”, *Sebilürreşad*, C. 9, S. 215, 4 T.Evvel 1328.
- GÜNDÜZ, Mustafa, “II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Araştırmalar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 6, S. 12, 2008.
- HANİOĞLU, M. Şükrü, “Batıcılık”, *TCTA*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- “Batılılaşma”, *DİA*, C. 6, TDV Yayınları, İstanbul 1992.
- “Osmanlıcılık”, *TCTA*, İletişim Yayınları, C. 5, İstanbul 1985.
- “Türkçülük”, *TCTA*, İletişim Yayınları, C. 5, İstanbul 1985.
- İDRİSÎ, Şir, “Avrupa’nın İslamiyet ve Türklük Hakkındaki Nazarı”, *İslam*, Y.1, S. 7, 24 Nisan 1330/1914.
- KAHRAMAN, Âlim, “Nazimâ”, *DİA*, C. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006.
- KAVCAR, Cahit, “Tevfik Fikret’in Eğitimciliği ve “Yeni Mektep”, *AÜEFD*, C. 5, Ankara 1972.
- KAYA, Mahmut, “Kindî”, *DİA*, C. 26, TDV Yayınları, Ankara 2002.
- KAYA, Umut, “İslam Düşünce Tarihinde Bir Kayıp Halka: Ebû Zeyd el- Belhî”, *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları*, İstanbul 2009.
- KEMAL, Ali “İkbalimiz Gelse Gelse Nerden Gelir”, *İkdam*, No. 5294, 20 Februar 1909.
- KODAMAN, Bayram, “Osmanlıcılık”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 12, Çağ Yayınları, İstanbul 1989.
- KÖNİ, Yunus Kazım, “Maârif Şurasında Ahlâk Meselesi”, *Ülkü*, No. 36, 1943.
- M. Cevdet, “Ahlâk ve Malumat-ı Medeniyye Derslerinin Usul-i Tedrisi (Mabad)”, *Tedrisat Mecmuası*, C. 4, No. 26, 15 Haziran 1330 (1914).

- MARDİN, Şerif, "İslamcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- MEMİOĞLU, A. Zeki, "İmparatorluktan Cumhuriyet'e İlköğretimimiz", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 21, Erzurum 2003.
- "Maârif Nezaretinin Bir Teşebbüs-ü Müfidi", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 6 Mart 1910.
- "Maârifimiz Emrullah Efendi ile Mülakat", *Sabah*, No. 7341, 28 Şubat Efreci 1910.
- "Mekاتب-i İptidaiye Meselesi Nail Bey ile Mülakat", *Sabah*, No. 7287, 23 Kanunievvel 1325- 5 Kanunisani Efreci 1910.
- "Numune Rüştîyeleri", *Sabah*, 8, 11 Ekim 1911.
- NAİM, Ahmed, "Ahlâk-ı İslamiyenin Esasları-1", *Sebilürreşad*, C. 9, S. 224, 13 K. Evvel 1328.
- NEJAD, Edhem, "Musik-i Ahlâk Sukûtu", *Sebilürreşad*, C. 9, S. 216, 14 Zilkade 1330-11 Teşrinievvel 1328.
- NEVZAD, Abdüllatif "Biz Önce Erkeklerimizi Örtelim", *Sebilürreşad*, C. 10, S. 241, 11 Nisan 1329.
- ÖZCAN, Azmi, "Osmanlıcılık", *DİA*, C. 33, TDV Yayınları, İstanbul 2007.
- ÖZTÜRK, Cemil, "Rüştiye", *DİA*, C. 35, TDV Yayınları, İstanbul 2008.
- RAHİM, Hacı Mirza Mehmed, "Müslümanları Hazırlayalım Müslümanlığı Salibin Esaretinden Kurtaralım", *Sebilürreşad*, C. 12, S. 310.
- RAHİMİ, M., "Yeni Terbiye Usulleri-Almanyalı-Herman Lich ve "Yeni Mekteb"i (Ferrier'den Tercüme), *Türk Yurdu*, Y.4, C.10, S.10, 6 Nisan 1916.
- "Talim ve Terbiye: Yeni Mektepler", *Türk Yurdu*, Y. 4, C. 10, S. 109, 18 Mayıs 1916.

SATI, Mustafa, “Malumat-ı Medeniyye Dersleri”, *Tedrisat-ı İptidaiye Mecmuası*, Sene 2, No.18, 1328.

..... “Tuba Ağacı Nazariyesi”, *Muallim Mecmuası*, C. I, S. 12, 1 Temmuz 1333/1917.

..... “İslaha Nereden Başlamalı”, *Tanin*, No. 957, 2 Mayıs Efrensi 1911.

SOMEL, Selçuk Akşin, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi”, *MTSD*, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

SOSYAL, A. Gün, “Tatarlar Arasında Türkçülük”, *MTSD*, İletişim Yayınları, 8. Baskı, C. 1, İstanbul 2009.

TEBER, Serol, “Lüdwing Büchner ve Osmanlı Düşünürleri Üstündeki Etkileri”, *Felsefe Dergisi*, Eylül 1986.

TEVFİK, Nurettin, “İbtidâiye Mektep Kitapları”, *Türk Yurdu*, C. I, S. 22, 19 Eylül 1912.

UZUN, Mustafa, “Ali Seydi”, *DİA*, C. 2, TDV Yayınları, İstanbul 1989.

E-KİTAPLAR

ADIVAR, A. Adnan, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1967.

AĞIRAKÇA, Gülsüm Pehlivan, *Mekteplerde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi (1839-1923)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2013.

AKARSU, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İnkılap Kitapevi, İstanbul 1994.

AKÇURA, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, TTK Yayınları, Ankara 1998.

ASIM, Muhammed – CEVAD, Ahmed, *Anadolu Yavrusunun Kitabı, (Devre-i Mutavassıta-İkinci Sene)*, Matba-ı Orhaniye, İstanbul 1334.

- AYTAÇ, Kemal, *Avrupa Eğitim Tarihi*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2009.
- AYTEKİN, Halil, *İttihat ve Terakki Dönemi Eğitim Yöntemi*, Ankara 1991.
- BATIR, Betül, *Geleneksel Eğitimden Çağdaş Eğitime: Türkiye’de İlköğretim (1908-1924)*, Elif Kitapevi, İstanbul 2010.
- BERKER, Aziz, *Türkiye’de İlköğretim I (1839-1908)*, Ankara 1945.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Doğu Batı Yay., Ankara 1973.
- BİLGELİ, M. Kaya, *Yakınçağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar II*, S. 109, Erzurum 1980.
- BİLGİN, Beyza - SELÇUK, Mualla, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, 4. Baskı, Gün Yayıncılık, Ankara 1999.
- BİLGİN, Beyza, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1988.
- BİLİM, Cahit Yalçın, *Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1988.
- BİNBAŞIOĞLU, Cavit, *Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi*, MEB, Ankara 1995.
- BOLAY, Süleyman Hayri, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara 1999.
- CEVAD, Ahmed, *Musahabât-ı Ahlâkiye Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, (Devre-i Üla- İkinci Sene), Matbai Orhaniye, 1330.
- *Musahabat-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye* (Devre-i Mutasavvıta- Birinci Sene), Hilal Matbaası, 1334.
- CEVİZCİ, Ahmet, “Ahlâk”, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 1999.
- *Etîğe Giriş*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2002.

ÇAĞLAYAN, Ahmet, *Ahlâk Pusulası Ahlâk ve Değerler Eğitimi*, Dem Yayınları, İstanbul 2005.

ÇAĞRICI, Mustafa, *İslam Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul 2006.

DEMİREL, Özcan *Genel Öğretim Yöntemleri*, Usem Yayınları, Ankara 1995.

DOĞAN, Atilla, *Sosyal Darwinizm ve Osmanlı Aydınları Üzerindeki Etkileri (1860-1916)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2003.

DOĞAN, Nuri, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1994.

DOĞAN, Recai, *II. Meşrutiyet döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim-Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, AÜSBE Din Eğitimi Ana Bilim Dalı, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1996.

..... *İslamcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri*, Ankara 1999.

EDİP, Ayntabi, “Haklı Bir Feryad”, *Beyanü'l Hakk*, C. 7, S. 116.

el- ISFAHÂNÎ, Ragıb, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an*, Daru'l-Maârif, Beyrut, tsz.

Engelhart, *Tanzimat ve Türkiye*, çvr. Ali Reşşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.

ERDEM, Hüsameddin, *Ahlâk Felsefesi*, Hür-Er Yayınları, Konya 2002.

..... *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya 1996.

ERGİN, Osman, *Türk Maârif Tarihi*, Eser Matbaası, C. 1-2, İstanbul 1977.

..... *Türk Maârif Tarihi*, Eser Matbaası, C.3-4, İstanbul 1977.

..... *Türk Maârif Tarihi*, Eser Matbaası, C. 5, İstanbul 1977.

ERGÜN, Mustafa, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, Ankara 1996.

- FORTNA, Benjamin C., “Son Osmanlı ‘Seküler’ Devlet Okullarında İslam Ahlâkı”
Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler, çevr.
Yunus Doğan, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013.
-, Mekteb-i Hümayûn, çevr. Pelin Sıral, İletişim Yayınları, İstanbul
2005.
- GAZZALÎ, *Kimya-i Saadet*, çevr. Ali Arslan, İstanbul 2004.
- GÖKALP, Ziya, *Türk Ahlâkı*, Toker Yayınları, İstanbul 2005.
- GURBETOĞLU, Ali, *II. Meşrutiyet döneminde Yayımlanan Çocuk Dergilerinin
Eğitim Açısından İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri
Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2007.
- GÜNDÜZ, Mustafa, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, Doğu Batı Yayınları,
Ankara 2012.
- *II. Meşrutiyet’in Klasik Paradigmaları*, Lotus Yayınları, Ankara
2007.
- *Osmanlı Eğitim Mirası*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013.
- *Osmanlı Mirası Cumhuriyet’in İnşası*, Lotus Yayınları, Ankara
2010.
- GÜVEN, İsmail, *Türk Eğitim Tarihi*, Paradigma Kitabevi Yayınları, Edirne 2012.
- HANİOĞLU, M. Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet*,
Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981.
- HAZİK, Dr. (Mehmet), *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, Kütüphane-i Bedrusyan
Matbaası, İstanbul 1328/1912.
-*Malumât-ı Medeniye, Birinci Kısım, (Umum Mekâtib-i
İptidaiyede Tedris Olunmak Üzere)*, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1325/1909.

- HIZLI, Mefail, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlk Öğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 1999.
- HİLMİ (Çığıracan), Tüccarzade, İbrahim, *Avrupalılaşmak*, hazrl. Osman Kafadar-Faruk Öztürk, Gündoğan Yay., Ankara 1997.
- IŞIK, İhsan, *Resimli ve Metin Örnekli Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*, Elvan Yayınları, C. 1, Ankara 2006.
- İbn Manzur, *Lisanü'l Arab*, Mısır, 1301H, XXI/374.
- İRFAN (Eğribozi), Ali, *Mufasssal Ahlâk-ı Medeni*, İstanbul 1327R.
- *Rehber-i Ahlâk*, A. Asaduryan Matbaası, İstanbul 1317-1899-1900.
- KAFADAR, Osman, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılulaşma*, Vadi Yayınları, Ankara 1997.
- KANSU, Nafi Atuf, *Türkiye Eğitim Tarihi Hakkında Bir Deneme*, Milliyet Matbaası, Muallim Halit Kütüphanesi, İstanbul 1930-1932.
- *Türkiye Maârif Tarihi*, I. Kitap, Ankara 1930.
- *Türkiye Maârif Tarihi*, II. Kitap, Ankara 1932.
- KARA, İsmail – BİRİNCİ, Ali, *Bir Eğitim Tasavvuru Mahalle Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*, Dergah Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2012.
- *İslamcıların Siyasi Görüşleri I*, Dergah Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2001.
- *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler I*, Risale Yayınları, İstanbul 1986.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi VII*, TTK Yay., Ankara 1983.
- KARASAR, Niyazi, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Nobel Yay., Ankara 2010.

- KAYA, Umut, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlâk Eğitimi*, Dem Yay., İstanbul 2013.
- KILIÇ, Recep, *Ahlâkın Dini Temeli*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1992.
- KOÇER, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1970.
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yay., Ankara 1999.
- KORALELÇİ, Murtaza, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, Hece Yayınları, Ankara 2002.
- KUSHNER, David, *Türk Milliyetçiliğini Doğuşu (1876-1908)*, Kervan Yayınları, İstanbul 1979.
- KUTLUER, İlhan, *İslam Felsefesi Tarihinde Ahlâk İlminin Teşekkülü*, MÜSBE, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009.
- LEWIS, Bernard *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çvr. Metin Kıratlı, TTK Yayınları, Ankara 1970.
- MARDİN, Şerif, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.
- MEHMEDOĞLU, Yurdagül, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi (1838-1920)*, İFAV Yayınları, İstanbul 2001.
- Nâfi, Mahmut Cevad İbnü's-Şeyh, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcraât XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, Hzrl. Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.
- NAZİMA, Ali, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye, (İptidai Mekteplerinin 2. Senesi)*, Keteon ve Bedrusyan Matbaası, İstanbul 1328/1912.

- NURDOĞAN, Arzu M., *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, MÜSBETAE, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2005.
- NURİ, Celal, *İlel-i Ahlâkiyemiz*, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul 1332/1916.
- *Tarih-i İstikbal -3-*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1332/1916.
- ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 2. Baskı, İletişim Yay. İstanbul 1999.
- ÖCAL, Mustafa, *Din Eğitim ve Öğretiminde Metodlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2007.
- *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, Düşünce Kitapevi Yayınları, İstanbul 2011.
- ÖZCAN, Demirel, *Genel Öğretim Yöntemleri*, Usem yayınları, Ankara 1995.
- PAYOT, Jules, (Mütercim: M.E.F.), *Mektepte Terbiye-i Ahlâkiyye ve Vataniyye*, Matbaa-ı Hayriye ve Şürekası, İstanbul 1330.
- PEKER, Hüseyin, *Din ve Ahlâk Eğitimi Psikolojik ve Metodik Esaslar*, Aksi Seda Matbaası, Samsun 1998.
- RIZA, Ali, *İlm-i Ahlâk*, Karabet Matbaası, İstanbul 1318/1900-1901.
- *İptidailere Malumâtı Ahlâkiye ve Medeniye*, Dersadet Nefesat Matbaası, İstanbul 1331/1325.
- SADIQ, Mohammad *Türkçülük Cereyanı-Türk Milliyetçiliğinin Eşiğinde (1908-1918)*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1972.
- SAKİ, Ahmet, *Tedrisat-ı Medeniye ve Ahlâk-ı İçtimaiye-Osmanlı*, C. 1, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, Dersaadet 1327 (1912).
- SATI, Mustafa, *Mustafa Satı Bey ve Eğitim Bilimi (Fenn-i Terbiye Cilt 1 ve 2)*, Hzrl. Mustafa Gündüz, Otorite Yayınları, Ankara 2012.

..... *Ümit ve Azim*, Kader Matbaası, İstanbul 1329/1913.

SELÇUK, Mualla, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991.

SEYDİ, Ali, *Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye*, Kısım-ı Sâni, Artin Saduryan ve Mahdunları Matbaası, İstanbul 1329.

..... *Usul-u Malumât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, Kısım-ı Sâlis, Artin Asaduryan ve Mahdunları Matbaası, İstanbul 1328 (1912).

SOMEL, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, çvr. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

SUNGU, İhsan, *Tanzimat Fermanının Tahlili*, Tanzimat'ın Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle Neşredilen Kitaptan Alınmış (Ayrı Basım), Maârif Vekili, İstanbul 1940.

ŞAHBAZ, Namık Kemal, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kadar(1839-1928) Türkiye'de İlk Okuma ve Yazma Öğretimi*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe Eğitimi Ana Bili Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2005.

ŞAPOLYO, Enver Behnan, *Ahlâk Tarihi*, Ticaret Yüksek Öğretmen Okulu Yayınları, Ankara 1960.

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1999.

..... *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.

TÜRKÖNE, Mümtazer, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, Ankara 1991.

UĞURLU, Hava Sinem, *Tanzimat'ın Din Eğitimi Anlayışına Getirdiği Yenilikler*, AÜSBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2010.

UNAT, Fait Reşit, *Maârif Düsturu*, Milli Matbaa, İstanbul 1927.

..... *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1964.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri*, “Tanzimat” Kitabından Alınmış Ayrı Baskı, Maârif Vekaleti, İstanbul 1940.

.....*Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İstanbul 2005.

ÜNAL, Uğur, *Meclis-i Kebir-i Maârif (1869-1922)*, TTK, Ankara 2008.

..... *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüştîyeleri (1897-1907)*, Gazi Kitapevi, Ankara 2008.

YETKİN, Aydın, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 6, 2011.

YILDIRIM, Ali - ŞİMŞEK, Hasan, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin, Ankara 2000.

YÜCEL, Hasan Ali, *Türkiye’de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994.

ZENGİN, Zeki Salih, *II Meşrutiyet’te Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ Yay., Ankara 2002.

..... *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, Baki Kitapevi, Adana 2003.

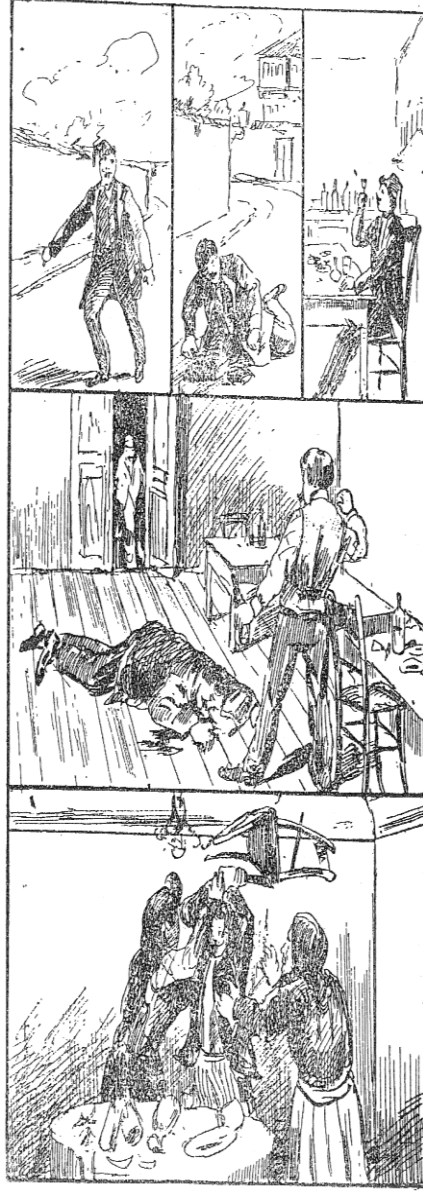
EKLER

EK 1: Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*

* Ahmed Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, Mahmut Bey Matbaası, 1328.

EK 2: Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri adlı ahlâk risalesinden bir bölüm*

سرخوشلغك باشلانغىچى نەتىجىسى

كلبور، اوقوپور، تحصيل ايدپوردى. فقط اونخيارلغك
او كوزل زمانك قدر وقىمنى بيلمىدى؛ خيالازلغە اوردى؛
دها صوكراسرخوشلغە باشلادى.

ايشە بويچارەك محوى سرخوشلغدن ايلەرى كەلدى.
كەچلەكندە اسمى احمد ائىدى اولان بويىچە آدم اچكى
قوللاندىغى زمانلار دەمچون كېي اولوردى. ايشە كىدەم،
هېچ بىر مەقول ايش كورەمەدى. بوتون آرقەداشلىرىنە،
اقرىياسىنە، ائوينىنە قىلما مەاملە ايدەر، حتى اونلرى ضربه بىلە قىيام
ايدەردى، نەيات بىر كون اوجىت ائىنلەندە جىندىن برورولودر
چىقاربر، بر آرقەداشنىك اوزرىنە هجوم ايدەرك تەبىكى چەكەر،
آتش ايدەر!

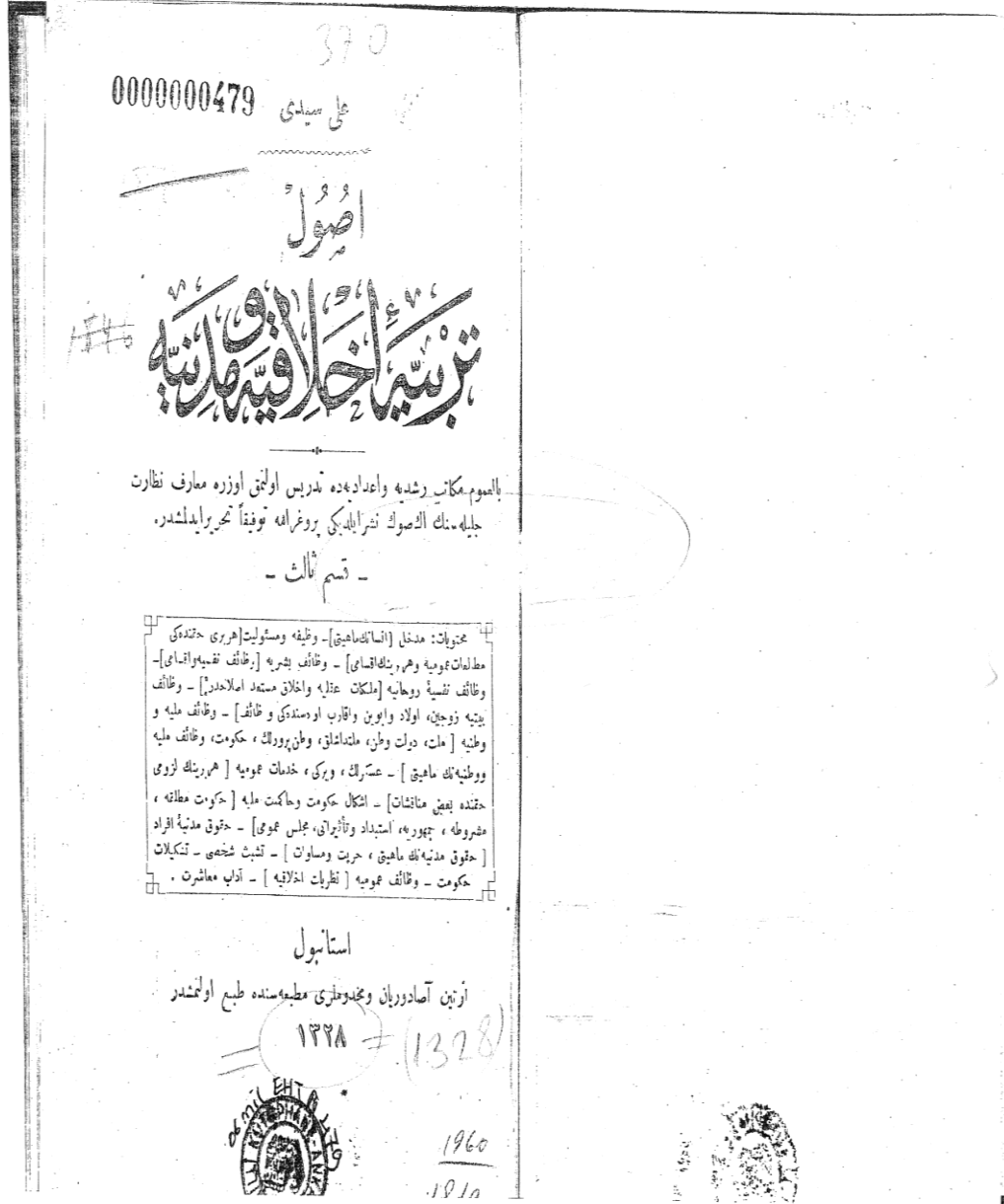
قورشون پاتلار پاتلاماز عقلى باشە كلبر، فقط هېيات!
وقت كېچىش ايدى. آرقەداشلى يره دوشمش، قانلر ايجىندە
ياتيوردى. يېنى بر طرفە طاغىلەمشدى!

زواللى احمد قاتل اولمش ايدى؛ آرتىق برسەفيل، بر
كناھكار ايدى. ژاندارمەر كىندىنى باقلايەرق زندانە آندىلر.
محكمە اون بش سە كورەكە قونۇلمەسە قىرار وىردى.

زنداندن عودت ايتدىكى زمان احمد بىر حيوان كېي ايدى.
بر قاتلە كېمەسە مەلوفت ايتك ايسەم. بر قاتل هېچ برناموسلو
انسانك غەندە حسن مەاملە كورمە. ژاننا احمدك عقلى دە
برباد اولمش ايدى. انسانلارلە مەاشرت ايتەك نەدىمك اولدىغى

* Ahmed Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, Mahmut Bey Matbaası, 1328, s. 17- 18.

EK 3: Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*

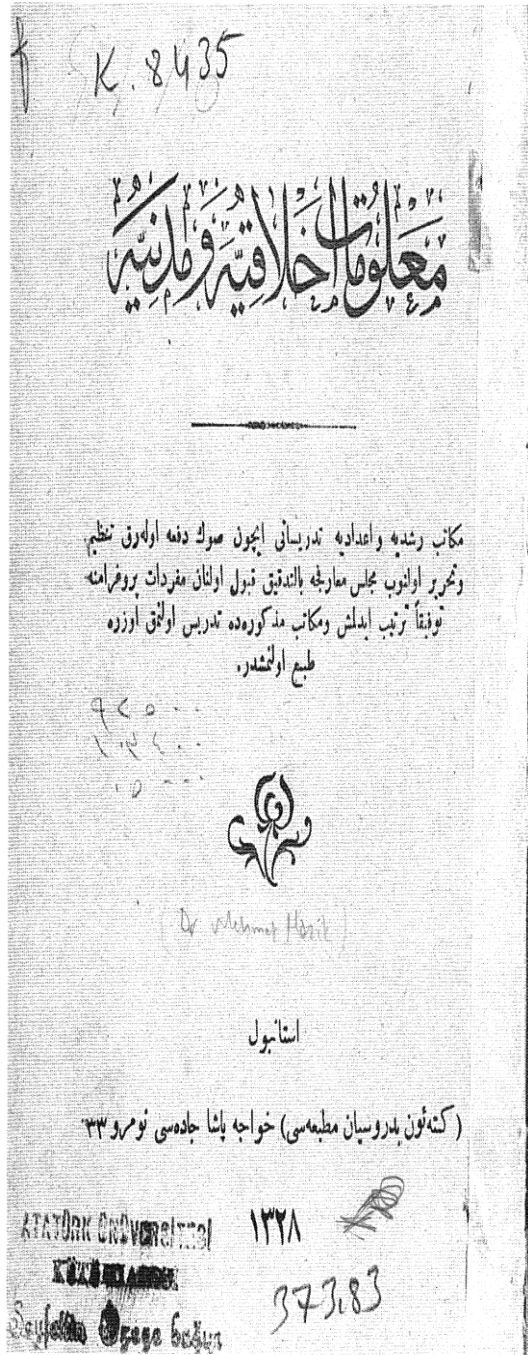
* Ali Seydi, *Usul-u Terbiyeyi Ahlâkiye ve Medeniye*, A. Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul 1328.

**EK 4: Ahmed Cevad, Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve
İnsaniye***

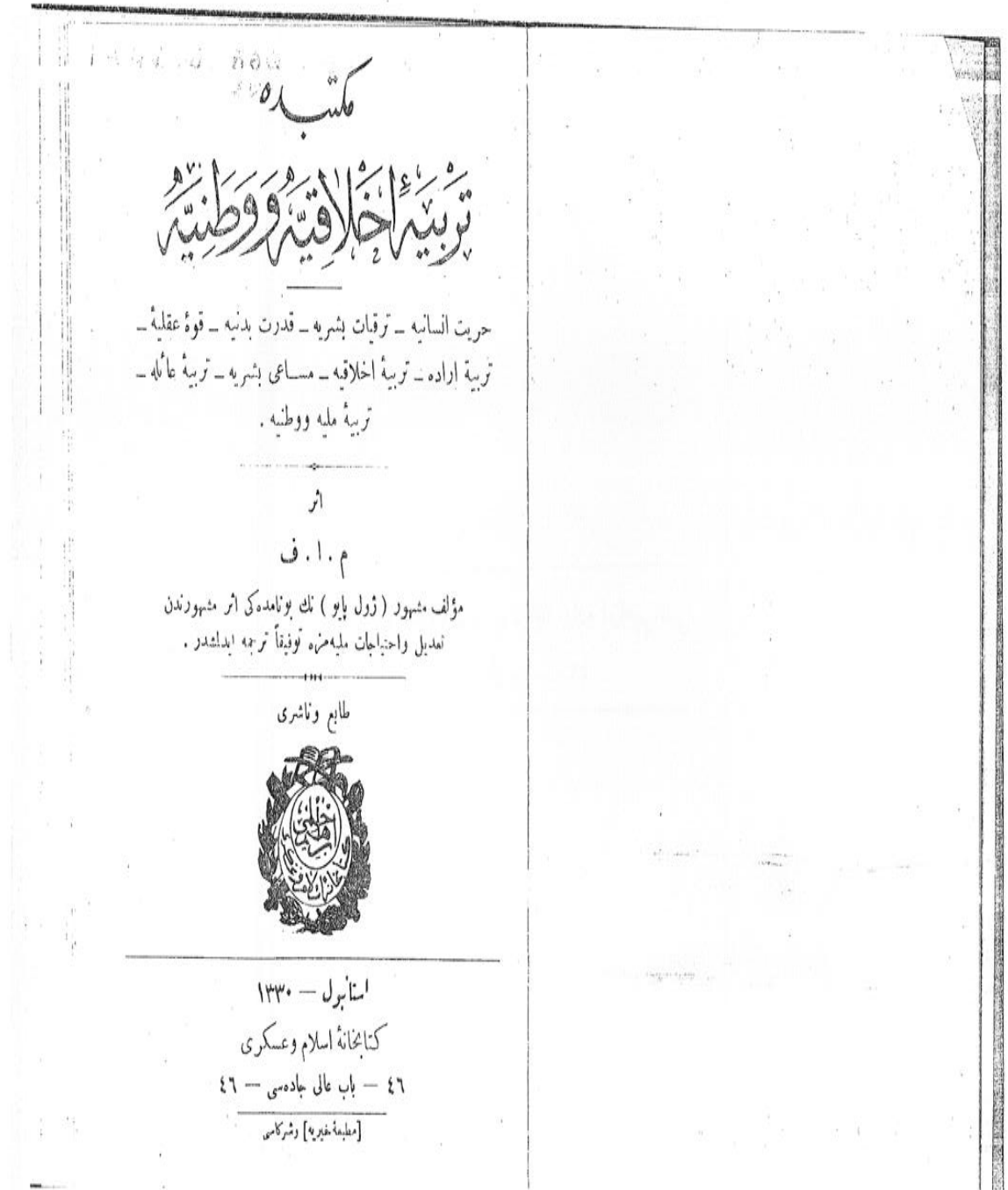
* Ahmed Cevad, *Musahabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, Orhaniye Matbaası, 1334.

EK 5: Mehmet Hazık, Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*

* Mehmet Hazık, *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, Bedrusyan Matbaası, İstanbul 1328.

EK 6: Mektepte Terbiyeyi Ahlâkiye ve Vataniye*

* M.E.F, *Mektepte Terbiyeyi Ahlâkiye ve Vataniye*, Kütüphane-i İslam ve Askerî, İstanbul 1330.

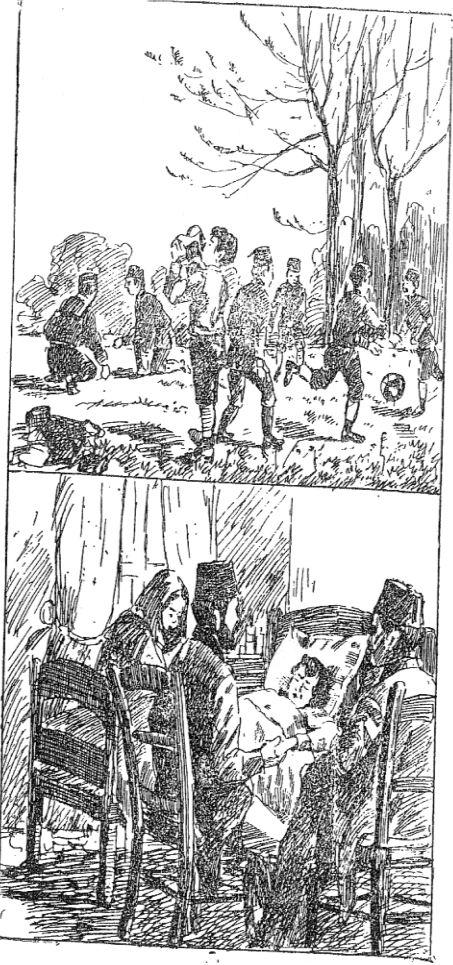
EK 7: Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri adlı ahlâk risalesinden bir bölüm*

السَّائِلُ كَيْدِي نَفْسُهُ قَارِئِي وَطَائِفِي

١ - حفظ صحت - ترلی ایکن صو ایچمه ییکیز

حکمت اوسنه مکتبه ویریلش، امتحان ایدیلش، رشديه نك
ایکینچی سنه سنه قبول اولوئمش ایدی . مکتبه مخصوص ألبه یی
هوسله کیور ، هر صباح سهوینه سهوینه ، کتاب چانطه سی
قولتوغی آلتده اولدینی حالد مکتبه گیدیور ؛ هر درسه دقت
ایدیور ، استفاده اتمک چالیشیوردی .

حکمتك مینی مینی آرقه داشلاری آراسینده علی اسمنده
بری وار ایدی که یاننده او طور دینی ایچون اونگله دها زیاده
سهویشمش ایدی علی بك آبی بر چوجوقدی . در سارینده
چالیشیوردی . لکن معلم أفدینك بعضی نصیحتلرینه عقلی
ایر مه دیگندن بعضاً رعایت ایتزدی . بو ، چوجوقلر ایچون
بو بولك بر قصوردر . معلم ، بابا ، آنا و سائر بو بولكر چوجوقلردن
داها آبی بیلیرلر ؛ ایلک لری ، فالقلری ، ضرر و یا فائده لی
شیلیرلی طائیرلر ؛ چوجوقلر كده هپ فائده سی ، ایلک لکی
ایسته لرلر . اونگه چون چوجوقلر ، کنديلرینه بو بولكری طرفدن
نه دینیرسه ، نه نصیحت ویریلیرسه اونق دقتله دیگله ملی ، عکسینی
أصلاً یا پاممالیدر . حال بو که علیده کنديلیرسه ویریلن نصیحتلری

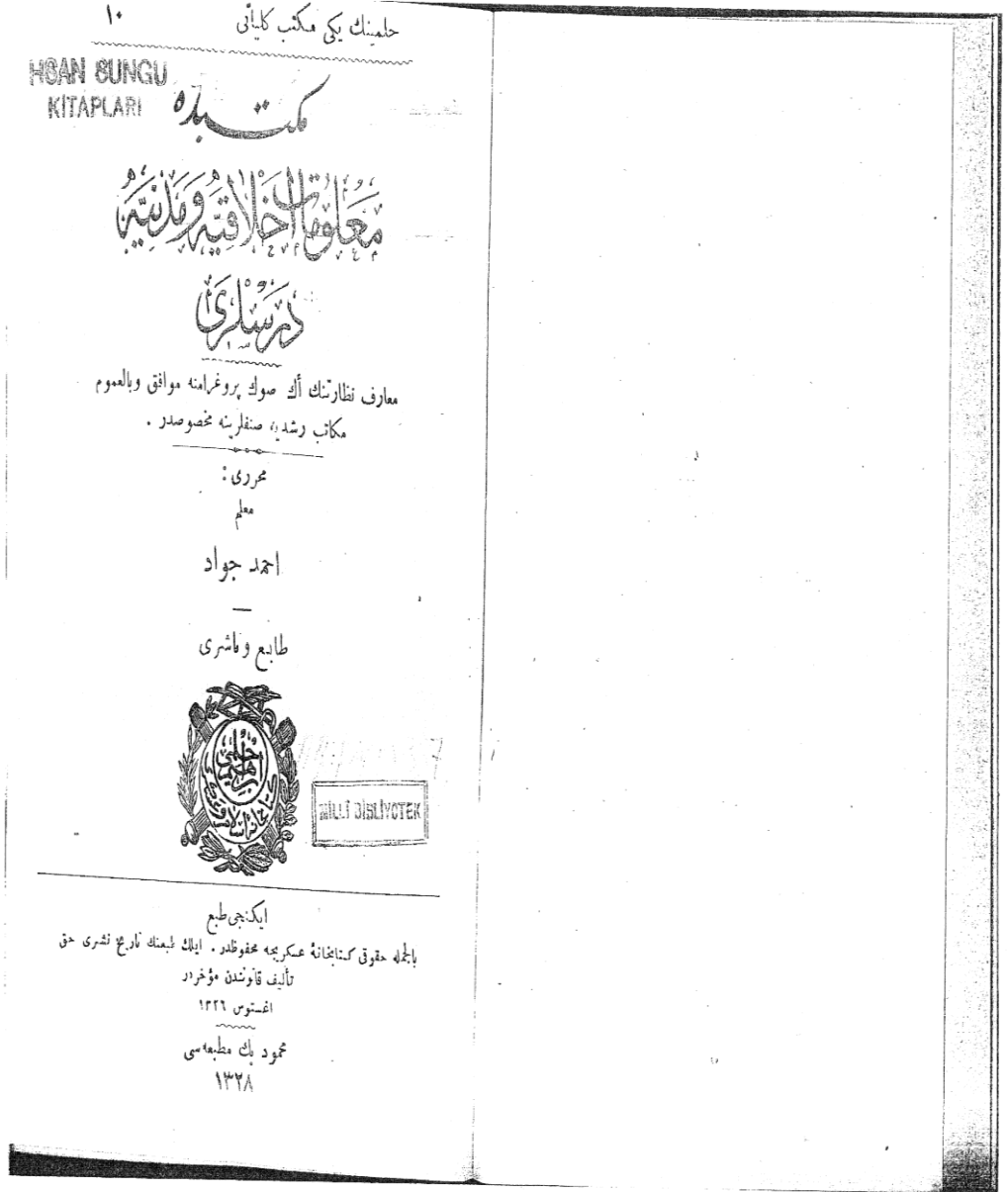

٢ - ترلی ایکن صو ایچمه ییکیز . ١ - بولك اورمه خسته اولدی ، باشغنده یاییور .

* Ahmed Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, Mahmut Bey Matbaası, 1328, s. 1-2.

EK 8: Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri adlı ahlâk risalesinin

iç kapağı*

* Ahmed Cevad, *Mektepte Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri*, Mahmut Bey Matbaası, 1328.

ÖZET

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ İPTİDAİ VE RÜŞTİYE MEKTEPLERİNDE

AHLÂK EĞİTİM VE ÖĞRETİMİ

Muhammed Ali YAZIBAŞI

Doktora Tezi: Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Prof Dr. Recai DOĞAN

Osmanlı Devletinde 18. yüzyıldan itibaren başlayan yenileşme hareketleri Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve I. Meşrutiyet'in ilanıyla devam etmiştir. Bu yenileşme hareketleri gelenek ve göreneklerden ayrılmadan, dine bağlı bir şekilde II. Abdülhamid döneminde de devam etmiştir. Bu yenileşme hareketi II. Meşrutiyet döneminde zirveye ulaşmıştır. Çünkü yenileşme hem yönetenler tarafından hem de yönetilenler tarafından istenilmekteydi. Bundan dolayı bu dönemde siyasî, toplumsal, kültürel ve eğitim alanında sonraki dönemleri de etkileyecek yenilikler yapılmıştır.

II. Meşrutiyet dönemi zaman olarak kısa bir zaman aralığı olarak görülmesine rağmen bu dönemde yapılan yeniliklerin, aydınlar tarafından tartışılan konuların Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına damgasını vurduğu söylenebilir. Hatta günümüzdeki Batıcılık, Milliyetçilik gibi fikirlerin bu dönemde düzenli bir hale geldikten sonra bu günlere ulaştığı ifade edilmektedir. Hala okullarda değerler eğitimi başlığı altında gündemde yerini koruyan ahlâk eğitimi de Meşrutiyet döneminde en çok tartışılan konuların başında gelmiştir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde devletin çöküşünün toplumdaki ahlâki çöküşten kaynaklandığına inanılmaktaydı. Bunun için de devleti bu durumdan kurtarmanın yolunun da iyi bir ahlâk eğitimi ile olabileceği ifade edilmekteydi.

Dönemin aydınları, ülkenin çöküşten kurtulabilmesinin yolunun iyi bir ahlâk eğitimi ile mümkün olabileceği konusunda fikir birliği yapmalarına rağmen ahlâkın temellendirilmesi konusunda fikir ayrılığına düştükleri görülmektedir. Aydınlardan bir kısmı ahlâk eğitiminin temelini dine dayandırılması gerektiğini savunurken, diğerleri ahlâk eğitiminin batı pedagoglarının mütalaalarına dayandırılması gerektiğini savunmuşlardır.

Çalışmada, II. Meşrutiyet dönemindeki ahlâk tartışmalarının eğitimin temelini oluşturan iptidai ve rüştiye mekteplerinde verilen ahlâk eğitime etkisi; mekteplerin ders programlarında ahlâk derslerinin durumu; mekteplerde verilen ahlâk eğitiminde okutulan ahlâk risalelerinin içeriği, yöntemleri ve kullanılan dil ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, Ahlâk, Eğitim, Ahlâk Eğitimi.

ABSTRACT

MORAL EDUCATION IN PRIMARY AND SECONDARY EDUCATION DURING SECOND MESRUTİYET

Muhammed Ali YAZIBAŞI

Doctorate Dissertation Thesis: Philosophy and Religious Sciences Department

Supervisor: Prof Dr. Recai DOĞAN

The Reform movements which were started in eighteenth century have continued by Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı and declaration of first Mesrutiyet. Those reform movements haven't interrupted during Abdulhamit the Second alongside with tradition and religious rules. That reforms have reached to it's peak in Second Mesrutiyet, since reforms were longed both rulers and those of ruled. For that reason, political, social, cultural and educational reforms which will effect next generations were implemented in that period.

Despite the fact that Second Mesrutiyet was a short period, reforms which implemented during that period had affected the discussions carried before establishing the new republic. It was argued that some ideas such as westernism and nationalism were born in that period and developed until today. Moral education is one of the issues which is being debated hotly nowadays was debated during Mesrutiyet period, since it was believed that collapsing Ottoman period caused by moral degradation of the society. Therefore, it was argued that only way to save the nation is supplying public a highly standard moral education.

The thinkers of that period thought in the same way about good moral education is the only solution in saving the nation, they have different opinion about

the basis of that education. While some of those intellectuals argued that moral education should base on religion, some others said that education should be based on the views of western pedagogues.

The impact of discussions about morality on moral education which taught in primary and secondary education during Second Mesrutiyet discussed throughout that study. I also tried to cover the curriculum of moral education in schools, aspects of the essays taught in schools, their methods and the language the used

Key Words: Second Meşrutiyet, morality, education, moral education.